

KÖZELÍTÉSEK

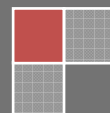
A ZSIGMOND KIRÁLY FŐISKOLA
SZOCIOLÓGIAI TANSZÉKÉNEK NEGYEDÉVES,
INTERNETES FOLYÓIRATA

A LAP SZERKESZTŐSÉGE A ZSIGMOND KIRÁLY
FŐISKOLA KOMMUNIKÁCIÓ- ÉS
MŰVELŐDÉSTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN, A
SZOCIOLÓGIA TANSZÉK KERETEI KÖZÖTT MŰKÖDIK.

SZERKESZTŐK:
GRAJCZJÁR ISTVÁN, LAKI ILDIKÓ, TÓTH LÁSZLÓ

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:
ZSIGMOND KIRÁLY FŐISKOLA
1039 BUDAPEST, KELTA UTCA 2.
TELEFON: 36-1-454-7608

KÉZIRATOKAT FOGADUNK A kmi@zskf.hu CÍMRE

TARTALOMJEGYZÉK

	OLDALSZÁM
GRAJ CZJÁR ISTVÁN – TÓTH ANDRÁS: A MAGYAR TUDÓS	3.0.
LAKI ILDIKÓ – KABAI IMRE: EGYETEMI HALLGATÓK VÉLEMÉNYE A FOGYATÉKOSSÁGRÓL ÉS A FOGYATÉKOS KORTÁRSÁK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJÁNAK ESÉLYEIRŐL	67.0.
TÓTH LÁSZLÓ: AZ OSZTÁLYHARC	76.0
JÁSZBERÉNYI JÓZSEF: EGY RÉM RENDES CSALÁD (BOURDIEU CSALÁD-TEÓRIÁJÁRÓL)	96.0.

Grajczár István – Tóth András

A magyar tudós

Bevezetés

Jelen kutatási jelentés a TÁMOP 2.5.1 program keretében végzett kutatás legfőbb eredményeit foglalja össze. A kutatás eredeti célja a TUDOSZ, az AOKDSZ és a TBDSZ szakszervezetek számára olyan kutatási eredmények létrehozása és ajánlások megfogalmazása volt, amelyek segítségével a szervezetfejlesztés, valamint a kollektív szerződéssel való lefedettség növelése az ÉSZT szervezési köréhez tartozó munkahelyeken biztosíthatóvá vált.

Jelen tanulmány azonban kifejezetten azokra a problémákra fókuszál, amelyek e Magyarországon még fel nem mért „tudós és kutatói populáció” munkahelyi feltételeivel, attitűdjeivel, elégedettségével, státuszával, egyenlőtlenségi viszonyaival, stratifikációjával és a szakirodalom, illetve a kérdezettek által említett legfőbb problémagócokkal foglalkozik.

A tanulmány első fejezete összefoglalja az akadémiai kutatóintézetekre, tágabb értelemben a kutatásfejlesztésre vonatkozó nemzetközi és hazai irodalmat, amely megfelelő „kontextusba” helyezi a kutatás a kutatók élethelyzetére, munkavégzésük feltételeire és a velük szemben támasztott elvárásokra vonatkozó megállapításait.

A tanulmány második fejezete összefoglalja a kutatásfejlesztés területén alkalmazott munkavállalókat érintő problémákat és az intézményrendszer legfőbb magyar sajátosságait. Ezek között a következő kiemelten fontos területek szerepelnek: a finanszírozás alacsony szintje, a kutatásfinanszírozás megoszlása a költségvetés és vállalati források között, az állami költségvetési kutatóhelyek alulfinanszírozottságának következményei, a teljesítményértékelés és finanszírozás összekapcsolásának hiánya, a kutatási eredmények és hasznosulásuk, a költségvetés által finanszírozott kutatóhelyek és az akadémiai reform kérdése, a női kutatók és a fiatal kutatók helyzete.

A tanulmány harmadik fejezete mutatja be a kutatás kvantitatív eredményeit és fogalmaz meg rövid összefoglaló megállapításokat és konklúziókat.

A tanulmányhoz tartozik egy melléklet is, amely a legfontosabb alapmegoszlásokat és a többváltozós modellek statisztikáit tartalmazza.

I. Az akadémiai munka jellege és a kutatók helyzete

I.1 Mai kihívások és viták a tudomány világában

Mára a kutatásfejlesztés a nemzetek közötti verseny egyik legfontosabb területévé vált. Az EU Lisszaboni Programjának fő célkitűzése az volt, hogy a világ vezető tudás alapú gazdaságává váljon 2010-re. Ennek érdekében az Európai Parlament azt tűzte ki célul, hogy az EU tagállamainak költségvetésük 3%-át kell kutatásra és fejlesztésre fordítani.¹ Ez a mérték nem öncélú, hanem minimálisan szükséges lenne ahhoz, hogy az EU érdemben csökkenthesse versenyképességi hátrányát, elsősorban az Egyesült Államokkal és Japánnal szemben.² A lisszaboni tervek megvalósulását vizsgáló Kok-jelentés 2004 azonban kénytelen volt megállapítani, hogy a tagállamok a kutatás és fejlesztés területén elmaradtak a Lisszaboni Program nagyívű célkitűzéseitől. Ezt mutatja, hogy a különböző rangsorolásokban a világ legjobb egyetemei között alig van európai.³ A tagállamok a Lisszaboni Program célkitűzéseitől való elmaradás ellenére is a Lisszaboni Program folytatása mellett döntöttek, bár csak folyamatos feladatként, az eredeti Lisszaboni Programban foglalt 2010-es céldátum helyett. Ennek keretében ígéretet tettek a kutatás és fejlesztés támogatására, adókedvezmények életbeléptetésére és egyéb egyedi

¹ European Parliament (2000), 'Lisbon European Council 23 and 24 March – Presidency conclusions', accessed at http://europa.eu/summits/lis_1en.htm.

² Márkus Csaba, Világgazdaság, 2010. 09.

³ A világ legjobb 10 egyeteme között két európai van: Oxford és Cambridge. Lásd: League of European Research Universities (LERU) (2006), 'Universities and innovation: the challenge for Europe', www.leru.org

– a kutatás és fejlesztés támogatását szolgáló – lépésekre.⁴ Kutatások és értékelések sora foglalkozott azzal, hogy mik az EU lemaradásának legfontosabb okai. A legfontosabb általános problémákat a következőkben foglaljuk össze.

I.1.1 Kutatásfinanszírozás

Az Európai Unióban a kutatásfinanszírozás nem megfelelő szintű.⁵ Az EU tagállami közül egyedül Svédország és Finnország érte el a kutatásra és fejlesztésre fordított 3%-os kiadási szintet. Az elmaradás különösen erős az EU új tagállamaiban, köztük Magyarországon.⁶ Az európai intézmények helyzetét tovább rontja, hogy az alacsonyabb finanszírozási összeg több szereplő között oszlik meg. Az e célra fordított összegek az EU-ban 980, míg az USA-ban 261 doktori képzést folytató felsőfokú intézet között oszlottak meg. Luc Suete, az angol elnökség számára készített jelentésében az EU tagállamaiban a felsőoktatás és kutatás-fejlesztés helyzetét drámai alulfinanszírozottságként jellemezte.⁷ Az EU-ban általában nem igazán versenyeznek az intézmények a forrásokért, s emiatt a kutatás és fejlesztés területén gyakori a közepszerű munka.⁸

I.1.2 A kutatóintézetek és a gazdaság közötti kapcsolatok

A kutatóintézetek és a gazdaság közötti kapcsolatok különösen fontosak egy olyan korban, amikor a tudomány szinte önálló termelőerőnek minősül, s a versenyképesség egyik legfontosabb területe az innováció. Az ipar számára végzett kutatások és a munkavállalók folyamatos képzésében való részvétel alkotja a felsőoktatás és a gazdaság együttműködésének legfontosabb területét. Általános megfigyelés, hogy míg a nagy multinacionális vállalatok megtalálják a módját a felsőoktatási- és kutatóintézetekkel való együttműködésnek, addig a helyi kis és középvállalkozások (KKV-k) már inkább elveszve érzik magukat. Az EU tagállamaiban, átlagosan a

vállalkozások 7%-ának van kapcsolata a felsőoktatási- és kutatóintézetekkel,⁹ miközben átlagosan a vállalkozások egyharmadában folyik valamilyen kutató-fejlesztő tevékenység.¹⁰

I.1.3 Kutatóhelyek vezetése, modern menedzsment technikák

Egyre szélesebb körben terjed az a felismerés, hogy a tudomány világában is szükség van hatékonyabb menedzsmenttechnikák alkalmazására.¹¹ A kutatóhelyek menedzsmentjével foglalkozó irodalom két nagy irányzatra bontható:

1) A kutatás vállalkozásnak való felfogása. E vélemények szerint az egyetemeket, kutatóintézeteket ugyanúgy kellene vezetni, mint bármely üzleti szervezetet, vállalatot, s ennek keretében olyan menedzsmentet javasol, amely egyedül külsősökből álló igazgatótanácsnak felel, a hatékonyságot tekintve elsődleges céljának, s ugyanakkor nem célja a munkavállalókkal (kutatókkal) való kollegiális együttműködés kialakítása, a kutatók bevonása a döntésekbe.¹²

2) A menedzsment technikáknak a kutatás különleges helyzetéhez való igazítása. E megközelítés kritizálja a tisztán piaci megoldásokat alkalmazó vezetési stílust, amely az egyetemeken és a kutatóhelyeken csak rövidtávon képes működni, s tartós siker helyett hosszú távon rombol, negatív hatással van a kutatómunkára és az oktatásra. Az egyetemek és kutatóintézetek ugyanis olyan sajátos munkahelyek, ahol a „termék”, a kutatási eredmény gyakran hosszú távú befektetést igényel, s nem feltétlenül eredményez pénzbevétel formájában jelentkező közvetlen hasznot. A kutatási eredmény elérése érdekében legfontosabb a humán erőforrás, vagyis maga a kutató és a kutató innovatív kapacitása, csak rá jellemző gondolkodásmódja és „ingyenes” önmenedzselési képessége. Ezért az „egy” indikátorral könnyen mérhető és összehasonlítható eredményre koncentráló autokrata stílusú menedzsment általában nem megfelelő a kutatóintézetek vezetésére, hiszen a kutatókat megsértő, elidegenítő vezetési stílus nagyobb kárt okozhat, mint ami eredményt elér rövidtávon azzal, hogy lemond a kutatók önkéntes lelkesedéséről. Tapasztalatok szerint maguk a kutatók is olyan

⁴European Commission (2006), 'A year of delivery – the Commission's assessments of national reform programmes for growth and jobs', accessed at ec.europa.eu/growthandjobs/europeandimension/200612-annual-progress-report. European Parliament (2000), 'Lisbon European Council 23 and 24 March – Presidency conclusions', accessed at http://europa.europa.eu/summits/lis_1en.htm.

⁵ Kari Raivio Foreword (2008) University reform – a prerequisite for success of knowledge-based economy? In.: European Universities in Transition, Edited by Carmelo Mazza, Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE, pp. I-XIII.

⁶ Kok, W. (2004), 'Facing the challenge. The Lisbon strategy for growth and employment', accessed at http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/kok_report_en.pdf.

⁷ Soete, L. (2005), 'Activating knowledge', discussion paper prepared for the UK Presidency

⁸ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2005), 'Education at a glance', accessed at www.oecd.org/edu/eag2005

⁹ A legmagasabb az arány Finnországban, ahol a vállalatok 20%-a áll kapcsolatban a felsőoktatási- és kutatóintézetekkel.

¹⁰ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2005), 'Education at a glance', accessed at www.oecd.org/edu/eag2005

¹¹ Wolf, A. (2002), Does Education Matter? Myths about Education and Economic Growth, London: Penguin

¹² Shattock, M. (2003), Managing Successful Universities, Milton Keynes: Open University Press, p. 31

kollegiális vezetési stílust várnak el, amely bevonja őket a vezetésbe, megbeszéli velük a legfontosabb kérdéseket, biztosítja a kutatói önállóságot és az önmenedzselés lehetőségét.¹³ Ilyen menedzsment stílusnak olyan „lapos” szervezeti rend felel meg, amelyben a közép-szintű menedzsment szerepe kicsi, s épít a vezetés és kutatók együttműködésére, s ennek révén közös célok együttes megvalósítását tűzi ki.¹⁴ Ezért is fordul gyakran elő az, hogy a kutatóintézeteket, egyetemeket tipikusan olyan menedzserek vezetik, akik maguk is kutatók, oktatók voltak, vagy még mindig azok. Ennek a modellnek viszont az a hátránya, hogy 1) a vezetők nem ismerik a modern menedzsment technikákat és eszközöket, mivel jellemzően nincs menedzsment-szakmai képzettségük, 2) s magukban a szervezetekben sincsenek jelen olyan tanácsadók, professzionális menedzsment technikákat ismerők, akik folyamatosan segítenék a kutató-vezetők munkáját.¹⁵

I.1.4 A tudományos kutató sajátos szerepe a tudomány világában

Természetesen a kutatás akkor lehet eredményes, ha biztosítva van a kutatás szabadsága – beleértve a politikai nyomás hiányát is –, s biztosítva van az ehhez szükséges idő és pénzügyi finanszírozás.¹⁶ A kutatás feltétele, hogy legyenek olyan emberek, kutatók, akik képesek és felkészültek arra, hogy a megszokott gondolkodási keretek helyett új megoldásokra találjanak rá.¹⁷

A mai egyik nagy vita középpontjában az áll, hogy a kutatóhelyek vajon versenypiaci intézmények, amelyeknél hatékonyság növelése a fontos, vagy olyan társadalmi – nem piaci – intézmények, amelyek olyan terméket hoznak létre, amire szüksége van a társadalomnak piaci megtérüléstől függetlenül. A szakirodalom egy része szerint egyik

sem jó megoldás, hanem a hibrid modell az, amely biztosítja a tudás termelését és diffúzióját.¹⁸

Szinte evidenciaként hat az a megállapítás, hogy a tudomány világában a legfontosabb „termelési tényező” maga a kutató. A kutató vállalkozó (academic entrepreneur) fogalma a kilencvenes évek végén az állami szabályozás és pályázati lehetőségek, valamint a piaci megrendelések által meghatározott erőterben mozgó kutatói világot elemző írásokban jelent meg.¹⁹ Az irodalomban a kutató vállalkozó fogalma elsősorban azt a kutatót fedi le, aki kutatómunkája során kisebb-nagyobb mértékben piaci megrendelésekre dolgozik.²⁰ A kutató vállalkozó megítélése azonban nem egyértelmű a szakirodalomban. Az irodalom egyik ága szerint a túlzott piacosodás káros lehet a kutatásra,²¹ a kutatóhelyek a megrendelő vállalat-birodalmak részévé válhatnak, akik manipulálhatják a kutatási eredményeket,²² vagy legalábbis érdekeiknek megfelelően torzíthatják el a kutatási tevékenység irányát.²³ Emellett aggodalomra adhat okot, hogy a kutatás világában az alapkutatások helyébe az alkalmazott kutatás léphet.²⁴ Azért is tartanak ettől a jelenségtől, mert a vállalatok részére végzett alkalmazott kutatás jellegéből adódóan zárt, nem nyilvános kutatás, amely alapvetően ellentétes a kutatóhelyek nyílt, eredményeket nyilvánosságra hozó légkörével.²⁵ A gazdasági szereplők részére végzett projekt jellegű kutatásoknak csak egy része innovatív, szabadalmakban megjelenő eredmény, a másik része nem-innovatív jellegű, amely azonban fontos lehet az adott vállalat részére.²⁶ Ugyanakkor az irodalom többsége inkább kedvezően fogadja ezt a lehetőséget,²⁷ s a kormányzatok részéről

¹⁸ Gilles Van Wijk (2008) The university is not an institute of technology in: European Universities in Transition, Edited by Carmelo Mazza, Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 154-170.

¹⁹ Etzkowitz, H., A. Webster and P. Healy (1998), Capitalizing Knowledge: New Intersections of Industry and Academia, New York: State University of New York Press

²⁰ Scott, Shane (2004) Academic Entrepreneurship, Edward Elgar.

²¹ Lee, Y.S. (1996), 'Technology transfer and the research university: a search for the boundaries of university-industry collaboration', Research Policy, 25, 843-63

²² Noble, D. (1977), America by Design: Science, Technology and the Rise of Corporate Capitalism, New York: Oxford University Press

²³ Hane, G. (1999), 'Comparing university-industry linkages in the United States and Japan', in: L.M. Branscomb, F. Kodama and R. Florida (eds), Industrializing Knowledge: University-Industry Linkages in Japan and the United States, London: MIT Press, pp. 20-61

²⁴ Florida, R. and W.M. Cohen (1999), 'Engine or infrastructure? The university role in economic development', in: L.M. Branscomb, F. Kodama and R. Florida (ed.), Industrializing Knowledge: University-Industry Linkages in Japan and the United States, London: MIT Press, pp. 589-610.

²⁵ Blumenthal, D., E.G. Campbell, N. Causino et al. (1996), 'Participation of life-science faculty in research relationships with industry', New England Journal of Medicine, 335, 1734-9

²⁶ Lacetera, N. (2005), 'Multiple missions and academic entrepreneurship', AEA Annual Meeting Paper, 2006

²⁷ Julie Callaert, Bart Van Looy, Dominique Foray and Koenraad Debackere (2008) Combining the production and the valorization of academic research: a

¹³ Ezt a vezetési stílust nevezi a szakirodalom player managementnek. lásd: Augar, P. and J. Palmer (2002), The Rise of the Player Manager. How Professionals Manage While They Work, London: Penguin

¹⁴ Lásd: De Wit, H. (2002), Internationalization of Higher Education in the United States of America and Europe, New York: Greenwood Press. (de Wit, 2002).

¹⁵ Nigel Thrift (2008) University reforms: the tension between form and substance, in: European Universities in Transition, Edited by Carmelo Mazza, Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 17-31.

¹⁶ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco) (1998), 'Academic freedom, university autonomy and social responsibility', http://www.unesco.org/iau/p_statements/af_statement.html

¹⁷ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco) (1998), 'Academic freedom, university autonomy and social responsibility', http://www.unesco.org/iau/p_statements/af_statement.html

világszerte egyre erőteljesebb a nyomás a kutatás és a realgazdaság igényeinek összehangolására. Emellett a piac részére végzett alkalmazott kutatás és alapkutatás egyensúlya nem zérőösszegű játszma. Maguk a kutatók a kutatói és a vállalatok részére végzett alkalmazott kutatások összehangolásával egyrészt elősegíthetik az alapkutatások eredményeinek hasznosulását,²⁸ kihasználhatják, hasznosíthatják meglevő tudáskapacitásukat,²⁹ másrészt gyakorlati tapasztalataik segíthetik őket újabb kutatási kérdések megfogalmazásában, megoldásában.³⁰

A kutató vállalkozó problémaköre átvezet egy másik jelenséghez: a sztárkutatók jelenségéhez. Az elismert tudományos pályát befutó kutatók nemcsak a szűkebb tudományos közegben elismertek, hanem gyakran van „celeb”, ha úgy tetszik „sztár” státuszuk a közvélemény, a politikai és gazdasági döntéshozók szemében. A sztárkutatók ennek révén különleges vonzerőt gyakorolnak, kutatási forrásokat vonzanak magukhoz,³¹ amely révén sztárkutató vállalkozóvá válnak.³² Egy, a vállalkozó professzorokat kutató felmérés szerint tipikus, hogy a sztárkutatói „pozíció” és a sztárkutatói vállalkozói tevékenység egybeesik. A legtöbb esetben a kiemelkedő publikációs tevékenység egybeesik a kiemelkedő sikerességgel a projekt pénzek megszerzése területén. Ez az összefüggés a magyar tudományos életben is megfigyelhető. Az impakt faktorok elemzése azt mutatta ki, hogy a saját impaktfaktor-teljesítésben vezető intézetek a kooperációs munkáikból jóval nagyobb mértékben részesednek, mint a többiek, illetve magasabb a túlnyomórészt önálló munkák aránya. A szerzők azt a tanulságot vonták le, hogy az intenzíven dolgozókat érdemes és kell is támogatni, ez az egész magyar tudományirányítás számára releváns.³³

Az alapkutatások és az alkalmazott kutatások közötti összefüggést mutatja, hogy azok a

kutatóhelyek, amelyek több alapkutatási támogatásban részesülnek, több alkalmazott kutatási eredményt tudnak felmutatni.³⁴ Ez az összefüggés fordítva is igaz: minél több alkalmazott kutatási megrendelést szerez egy kutatóhely, annál több alapkutatást képes keresztfinanszírozás révén végezni. Calleart et al. vállalkozó sztárkutatókkal végzett interjúi arra világítottak rá, hogy az alkalmazott kutatási projektek legfontosabb hozzájárulása az alapkutatások sikeréhez az, hogy révükön a kutatóhelyek plusz kutatókat tudnak alkalmazni, eszközökhöz jutnak, amely lehetővé teszi olyan kutatói-teamek felépítését, amelyre csak költségvetési forrásokból nem lenne képes a kutatóhely.³⁵ A kutatási csoport nagyságának növekedése pedig lehetővé teszi a kutatók közötti feladatmegosztást, részfeladatokban való specializációt, amely elmélyítheti a kutatást,³⁶ és egyben csökkentheti a kutatócsoporton belüli rivalizációt.³⁷ A nagyobb kutatócsoportok további előnye, hogy képesek megbirkózni komplex multidiszciplináris problémákkal, amelyek egyre jellemzőbbek a modern tudományra.³⁸ Természetesen belső differenciálódás is tapasztalható az alapkutatást és vállalkozói alkalmazott kutatást kombináló kutatócsoportok között. Vannak olyanok, akik számára a két kutatási mód egybeesik, egymást erősítő folyamatok. Vannak olyanok, akiknél a fő irány az alkalmazott kutatás, s ha van hasznosítható alapkutatási eredmény, az inkább „melléktermék”, jó, ha beesik, de ha nincs akkor sem okoz fejfájást. E két végpont között számtalan átmenet létezik. Ez persze nem jelenti azt, hogy akár a kutatócsoportokon belül se lennének belső konfliktusok a különböző személyes vágyak, szerepek között, illetve ne merülne időről időre konfliktus a rövid távú alkalmazott kutatási feladatok és a hosszú távú alapkutatás igényei között.³⁹

qualitative investigation of enacted mechanisms, in *Transition*, Edited by Carmelo Mazza, Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 134-153.

²⁸ Lacetera, N. (2005), 'Multiple missions and academic entrepreneurship', AEA Annual Meeting Paper, 2006

²⁹ Henderson, R. and I. Cockburn (1996), 'Scale, scope, and spillovers: the determinants of research productivity in drug discovery', *Rand Journal of Economics*, 26(1), 32-59

³⁰ Zuckerman, H.A. (1978), 'Theory choice and problem choice', *Sociological Inquiry*, 48, 65-95

³¹ Merton, R.K. (1968), 'The normative structure of science', in R.K. Merton (ed.), *The Sociology of Science*, Chicago: University of Chicago Press, pp. 267-78

³² Van Looy, B., M. Ranga, J. Callaert, K. Debackere and E. Zimmermann (2004), 'Combining entrepreneurial and scientific performance in academia: towards a compounded and reciprocal Matthew effect?', *Research Policy*, 33, 425-41

³³ Marton János- Pap Kornélia Mit tud az impakt faktor? Magyar Tudomány, 2010/4

³⁴ Powers, J.B. (2004), 'R&D funding sources and university technology transfer: what is stimulating universities to be more entrepreneurial?', *Research in Higher Education*, 45 (1), 1-23

³⁵ Julie Callaert, Bart Van Looy, Dominique Foray and Koenraad Debackere Combining the production and the valorization of academic research: a qualitative investigation of enacted mechanisms, in *Transition*, Edited by Carmelo Mazza, Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 134-153.

³⁶ Carayol, N. and M. Matt (2004), 'Does research organization influence academic production? Laboratory evidence from a large European university', *Research Policy*, 33, 1081-102.

³⁷ George, G., S. Jain and M.A. Maltarich (2006), 'Academics or entrepreneurs? Entrepreneurial identity and invention disclosure behavior of university scientists', paper presented at the 2006 Academy of Management Annual Meeting, Atlanta, Georgia, USA

³⁸ Julie Callaert, Bart Van Looy, Dominique Foray and Koenraad Debackere Combining the production and the valorization of academic research: a qualitative investigation of enacted mechanisms, in *Transition*, Edited by Carmelo Mazza, Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 134-153.

³⁹ Julie Callaert, Bart Van Looy, Dominique Foray and Koenraad Debackere Combining the production and the valorization of academic research: a

Tovább bonyolítja a helyzetet a vállalati K+F kutatások jellegének átalakulása. A globalizáció nyomán élesedő versenyben és a rövid távú profitérdekeltség előtérbe kerülése nyomán egyre kevesebb nagyvállalat engedheti meg az alapkutatások támogatását. Mára már olyan vállalatok is felszámolták az alapkutatást folytató laboratóriumaikat, vagy profilváltásra kényszerítették őket alkalmazott kutatások folytatása érdekében, mint az IBM vagy a nagy gyógyszergyártó vállalatok legtöbbje. Ezért növekedett annak igénye, hogy az egyetemek és a közpénzekből fenntartott kutatóintézetek folytassák azokat az alapkutatásokat, amelyeket korábban az üzleti világ is folytatott. Ezzel párhuzamosan igény jelentkezett kockázati tőke bevonására alkalmas spin-off tudományos vállalkozásokra, amelyek célja, hogy az egyetemi és kutatóintézeti műhelyekben folyó alapkutatások eredményeit olyan alkalmazott kutatási eredményekre konvertálják, amelyek közvetlenül felhasználhatóak az ipari vállalatok által. Logisztikai lánc alakult ki a kormányzati támogatással alapkutatást végző tudományos műhelyek, az eredményeket felhasználható technológiai eljárásokká átalakító spin-off cégek és a vállalatok között. Ennek a modellnek a szülőhelye az MIT volt, amely közel 250 spin-off kutató-vállalkozást hozott létre 1980 és 1999 között. Az 1990-es évek második felében ezt a modellt elkezdték másolni az angol egyetemek, s sorra hozták létre a technológiai intézeteiket (technological license office).⁴⁰

Természetesen különbségeket találhatunk abban is, hogy az egyes országok anyagi helyzetétől függően miként viszonyulnak a kutatók az alkalmazott kutatásokhoz. Svájcban például a bőkezű állami finanszírozás következtében nincs nyomás a kutatókon, hogy alkalmazott kutatást vállaljanak csak azért, hogy kutatási forrásokhoz jussanak, kutatási infrastruktúrát építsenek ki vagy éppen személyes jövedelmeiket emeljék meg elfogadható színvonalra.⁴¹

Ugyanakkor az alapkutatásokra fordított források csökkenése azzal a veszéllyel jár, hogy csökken a gazdaság innovativitása.⁴² A piaci források bevonása

a közforrások csökkenésének ellensúlyozását jelentheti.⁴³

I.1.5 Az akadémiai munka krízise

Minden történetnek több olvasata van. Az egyik olvasat, amelyet az előbb ismertettünk arról szól, hogy a tradicionális hierarchikus professzori életpálya mellett hogyan alakult ki egy „akadémiai vállalkozói” réteg, amely kihasználva a piac lehetőségeit „alternatív” karrierutat épített ki a piac és a kutatás összehangolása révén.

Ugyanakkor a piacosítás, az oktatásfejlesztéssel kapcsolatos növekvő elvárások és a közfinanszírozás a feladatokhoz képes relatív vagy abszolút csökkenése egy új jelenséghez vezetett: az akadémiai munkavállalók kríziséhez.⁴⁴ A munkavállalók krízisének jele a korábbi biztos, életpálya jellegű, „méltóságteljes”, a felső középosztály szintjének életszínvonalát biztosító foglalkoztatási modell átalakulása. A projektekre szóló megbízási szerződések, a határozott idejű munkaszerződések, a növekvő munkateher és ehhez kapcsolódó stressz, a hivatali munka és a családi élet összehangolásának növekvő nehézségei megjelentek ebben a szektorban is, követve a gazdaság egyéb ágazatainak mintáját.

A napjainkat közvetlenül megelőző modern világban az autonóm önszervező tudományos közösségnek sok vonása maradt fenn. Ennek az egyik legfontosabb oka a kutatás szabadságának elve volt. Miután az egyetemi oktatási kurzus tárgyának és módszerének meghatározása az oktató feladata és privilégiuma volt – csakúgy, mint kutatási területének kialakítása és kutatásainak „eredményei” – , óhatatlanul olyan szabadságot élvezett az oktató és a kutató, ami nemigen járt más munkavállalónak. Ezt az oktatási és kutatási szabadságot támasztotta alá a „professzor” (Amerikában a tenure pozíció), amely élethosszig (vagy legalábbis nyugdíjkorig) biztos, elmozdíthatatlan munkavállalói pozíciót biztosított kutatók és oktatók számára. Az elmozdíthatatlan és munkájában független, ellenőrizhetetlen professzorok közvetlen munkahelyi vezetője a maguk közül választott

qualitative investigation of enacted mechanisms, in *Transition*, Edited by Carmelo Mazza, Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 134-153.

⁴⁰ Scott, Shane (2004) *Academic Entrepreneurship*, Edward Elgar

⁴¹ Julie Callaert, Bart Van Looy, Dominique Foray and Koenraad Debackere Combining the production and the valorization of academic research: a qualitative investigation of enacted mechanisms, in *Transition*, Edited by Carmelo Mazza, Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 134-153.

⁴² Axelrod, Paul (2002), *Values in Conflict: The University, the Marketplace, and the Trials of Liberal Education*, Montreal, QC, and Kingston, ON: McGill-Queen's University Press

⁴³ Merle, Jacob and Tomas Hellström (2000), *The Future of Knowledge Production in the Academy*, London: Open University Press.

⁴⁴ Az „akadémiai munkavállalók krízise” kifejezést Will Teach for Food: *Academic Labor in Crisis*, ed. by: Nelson, C. Minneapolis University Press, 1997. 308.pp. könyv címéből vettük át.

tanszékvezető és/vagy kutatási csoportvezető volt, aki – a megválasztásának módja és korábbi egyenlő helyzete miatt is – függött kollégái együttműködésétől és motiváltságától. Természetesen ez is egy működőképes modell volt, amelyet alátámasztott a kulturális elitbe tartozó professzori réteg belső tartása, elkötelezettsége és munkája iránti szakmai odaadása. Az oktatók és kutatók olyan szakembereknek tekintették magukat, akik elsősorban szakmájukkal azonosultak, s akik a munkahelyeiket sajátjaiknak tekintették, közösségnek, ahol hozzájuk hasonló, munkájuk iránt elkötelezett szakemberekkel dolgoznak együtt, s nem valami ellenséges-kényszerítő, idegen szervezetnek. Ennek a modellnek a velejárója az volt, hogy az egyetemek és kutatóintézetek felsővezetői inkább „adminisztrátoroknak” voltak tekinthetők, mint „menedzsereknek”. A tanszékvezetők és professzorok együttműködési készségére rászorulva a tipikus vezetési stílus kollegiális, együttműködő volt. A századelőtől indult ipari menedzsment forradalom, a taylorizmus, a fordizmus megállt az egyetemek és kutatóintézetek kapujában.⁴⁵

Ez a modell először az USA-ban kezdett megrepedezni az 1970-es években. Okai sokrétűek voltak, a finanszírozási problémáktól kezdve az oktatás tömegesedésén át a hetvenes években indult újabb menedzsment forradalom, amely a Japán menedzsmenttechnikák elterjedése nyomán indult meg.⁴⁶ Az amerikai modell sikere nyomán Európában is megindult a belső átalakulás az egyetemek világában.⁴⁷

A professzori (tenure) pozíciók számának csökkenése, a határozott időre, projektre felvett munkatársak számának növelése egyet jelentett azzal, hogy az oktatási és kutatási munkahelyek hibridizálódtak: a független professzorok mellett – gyakran éppen általuk kihasználtan – megjelent egy kihasznált, függő munkavállalói réteg. Az új típusú függő munkavállalói réteg lett az egyetemeken meginduló menedzsment-forradalom alanya. E rétegbe tartozók a minőségértékelés, a minőségértékelés eredményének megfelelő fizetés, és végső esetben – nem megfelelő teljesítés vagy

alkalmatlanság percepciója esetén – elbocsátás alanyaivá váltak. A teljesítmény- és minőségértékelés bevezetése, az oktatói-kutatói siker és végső soron az oktatói-kutatói lét teljesítmény- és minőségértékeléshez kötése megváltoztatta a korábbi szerepeket az egyetemek és kutatóhelyek irányításában. Az egyetemek és kutatóintézetek kapuján belül megindult menedzsment-forradalom fő hajtóereje a korábban adminisztratív feladatokra szoruló felső vezetés lett, amely menedzsmentté válva mind több minőség- és teljesítményértékelési feladatot ragadott el a tanszékvezetőktől és a kutatócsoportok vezetőitől.⁴⁸

Például az amerikai egyetemi oktatók és kutatók már nem tekinthetők egységes elit pozíciójú, kivételezett helyzetű munkavállalóknak, hanem belsőleg rétegzett mini-társadalmat alkotnak.⁴⁹ A felmérések egyöntetűen azt mutatják, hogy a bizonytalan szerződésű oktatók és kutatók száma egyre nő, miközben csökken a biztos (tenure-track) pozíciók száma. A bizonytalan pozícióban dolgozó munkavállalókkal készült felmérések egyöntetűen mutatják e réteg bizonytalan helyzetét és kiszolgáltatottság érzetét.⁵⁰ A frusztráció forrása – a felmérések szerint – kettős: egyrészt a bizonytalan státusz, az alacsonyabb fizetés és a kevesebb szociális juttatás, másrészt a professzionális előremenetelt, a publikálás szabadságát érintő hátrányok tekinthetők a frusztráció fő forrásainak.⁵¹

Hasonló folyamat zajlott le Angliában is: az egyetemi oktatók helyzetét az oktatás – utóbbi évtizedekben lezajlott – drámai növekedése határozta meg. Ezt az oktatói-kutatói állomány növekedése kísérte. Angliában is rohamosan nőtt az alkalmi szerződésekkel, határozott munkaidejű szerződésekkel alkalmazottak száma és átalakult az oktatók-kutatók világa. Felnőtt egy új generáció, amely hosszabb-rövidebb idejű szerződésekkel vándorol egyik projektről a másikra, egyik munkahelyről a másikra. Ez a változás egyik oldalról lehetőséget adott – a fiatalabb generációk számára fontos – rugalmasságra, érdekes munkavégzésre, ahelyett, hogy belemerülnének egy rugalmatlan, hierarchikus és bürokratikus szervezetbe és

⁴⁵ Remington, J (2002) Response to Worthen and Berry: Bargaining for Survival in Higher Education, *Labor Studies Journal*, 2002 27: 24, <http://lsj.sagepub.com/content/27/3/24>

⁴⁶ Lásd_ Berry and Worthen Bargaining For "Quality" in Higher Education : A Case Study from the í City Colleges of Chicago, *Labor Studies Journal*, 2002 27: 1, <http://lsj.sagepub.com/content/27/3/1>

⁴⁷ Devrim Göktepe-Hultén (2010) A Balancing Act: Factors behind the Formation of Academic Entrepreneurship, *Critical Sociology*, 2010 36: 521 <http://crs.sagepub.com/content/36/4/521>

⁴⁸ RemingtonResponse to Worthen and Berry: Bargaining for Survival in Higher Education, *Labor Studies Journal*, 2002 27: 24, <http://lsj.sagepub.com/content/27/3/24.citation>

⁴⁹ Rhoades, Gary (1988) *Managed Professionals Unionized Faculty and Restructuring*. Academic Labor. Albany, NY: SUNY Press.

⁵⁰ Berry and Worthen Bargaining For "Quality" in Higher Education: A Case Study from the í City Colleges of Chicago, *Labor Studies Journal*, 2002 27: 1, <http://lsj.sagepub.com/content/27/3/1>

⁵¹ Worthen, Helena, and Joe Berry. 1999. *Contingent Faculty in Public Higher Education in Pennsylvania*, Spring 1999: Focus on the Community Colleges. Harrisburg, PA: Keystone Research Center.. 1999.

monoton munkavégzésbe. Ugyanakkor ez a kötetlenebb, szabadabb, projekt alapú kapcsolódás nem biztosítja a hosszú távú tudományos építkezéshez oly szükséges feltételeket, mint a tudományos munkához szorosan kapcsolódó közösségi munkavégzés (folyóirat szerkesztés, szakmai testületekben való munkavégzés, konferenciárésztétel) lehetőségét és anyagi fedezetét. Ezért az a veszély fenyegeti ezt az új generációt, hogy a hivatalos tudományos élet periferiáján maradnak örökre.⁵²

I.1.6 Tudományos kutatás és globalizáció

A globalizáció és az EU fejlődésének következménye, hogy egy új jelenség határozza meg a kutatás helyzetét: határokon átnyúló nemzetközi tudós networkok kialakulása, a nemzeti tudományos rendszerek nemzetközi tudományos rendszerbe való beleszövődése.⁵³

I.1.6.1 A munkavégzés terhei és a stressz

Elsőként a Lund Egyetem oktatóit felmérő kutatásról szeretnénk példaképpen pár szót szólni. A kutatás eredményei szerint az egyetemen az oktatókra az volt jellemző, hogy a törvényes munkaidőnél hosszabb időben végeztek munkát. Átlagosan heti 50 munkaóráról számoltak be a természettudományos területeken és valamivel többről a társadalomtudományi területeken. Ennek fényében nem csoda, hogy az oktatók 57%-a szerint túl nagy a munkaterhük és az oktatók fele stresszről, a munkavégzéshez kapcsolódó olyan pszichológiai problémákról számolt be, mint a fejfájás vagy az idegesség. Az oktatók negyede a munkavégzéshez kapcsolódó áttételes betegségekről számolt be.⁵⁴ A stressz szintje hasonlóan magas a Kanadai Egyetemeken, amely eredmény összhangban van a hasonló UK és ausztrál tapasztalatokkal. A megkérdezettek szerint a stressz legfontosabb okai: a munkateher (85%), a szoros határidők (73%), a szerepkonfliktusok (82%), a tisztázatlan szerepek (71%) és ezzel összefüggésben a magánélet és családi élet összehangolása (76%). Ehhez képest alacsonyabb szinten, de stressztényező a munkahelyi vezetés nem eléggé fair magatartása (55%) és a

teljesítmény nem egyenlő módon való értékelése (51%). A válaszadók 77% találta úgy, hogy közvetlen munkahelyi főnöke támogatja a munkáját, míg az egyetem vezetését illetően ez már csak a válaszadók 37%-ra igaz. Nem véletlen, hogy viszonylag alacsony a stressz-szint a közvetlen vezető nem fair magatartása (20%) és a munkavégzés ellenőrzése (14%) miatt. A szaktudás nem megfelelő használata csak a megkérdezettek 3%-nál jelent stressz forrást. A megkérdezettek 13%-a jelentett stresszel összefüggő pszichológiai problémákat. Az oktatók 22%-a jelentett olyan pszichoszomatikus problémákat, amelyek tipikusan a stresszel járnak együtt.⁵⁵

I.1.6.2 A munkahellyel, a munkával való elégedettség

A Lund Egyetem oktatóit felmérő kutatás szerint az egyetemen az oktatók 70%-a elégedett volt a tanszékével és 80%-a saját munkateljesítményével.⁵⁶ A kanadai oktatók 65%-a elégedett volt a munkájával, 60% pedig emocionálisan kifejezetten kötődött a munkájához. Ez az eredmény hasonló ahhoz, amit egy hasonló vizsgálat mutatott Ausztráliában. (70 és 52%).⁵⁷

I.1.6.3 Az esélyegyenlőség

A Lund Egyetem oktatóit felmérő kutatás szerint az oktatók kétharmada vélekedik úgy, hogy nincs diszkrimináció az egyetemen a felvételt, előléptetést és fizetéseket illetően. Ugyanakkor a válaszadók egyharmada szerint van nemi diszkrimináció. Természetesen a nők inkább érzik ezt, mint a férfiak.⁵⁸

A kanadai oktatók között a nem változó meghatározó különbséget mutatott. A kérdőívben kérdezett 10 stressz-faktorból 7 esetében a nők jelentettek magasabb stressz szintet. A nők legkedvezőtlenebbnek a család és a munkahely összehangolását ítélték meg. A női válaszadók több pszichológiai és pszichoszomatikus problémát és

⁵² <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2010/sep/18/university-spending-cuts-casual-contracts>

⁵³ Jacob Merle and Tomas Hellström (2000, 1) Gilles Van Wijk The university is not an institute of technology

⁵⁴ Academic Staff Satisfaction Survey 1998 Published in Lärarbarometern 1998, Report No 98:203, Office of Evaluation, Lund University. ISSN 1401-775X

⁵⁵ Vic Catano, Lori Francis, Ted Haines Haresh Kirpalani Harry Shannon Bernadette Stringer Laura Lozanski (2007) Occupational Stress Among Canadian University

⁵⁶ Academic Staff Satisfaction Survey 1998 Published in Lärarbarometern 1998, Report No 98:203, Office of Evaluation, Lund University. ISSN 1401-775X

⁵⁷ Vic Catano, Lori Francis, Ted Haines Haresh Kirpalani Harry Shannon Bernadette Stringer Laura Lozanski (2007) Occupational Stress Among Canadian University

⁵⁸ Academic Staff Satisfaction Survey 1998 Published in Lärarbarometern 1998, Report No 98:203, Office of Evaluation, Lund University. ISSN 1401-775X

stresszhez kötődő gyógyszerfogyasztást jelentettek.

59

II. A kutatásfinanszírozás és a kutatók helyzete Magyarországon

A külföldi példák egy nagyon fontos szempontból különböznek a magyar tudományos kutatók munkahelyeitől. A külföldi példák zömmel egyetemi oktatókról és az oktatás mellett kutatókról szólnak. A magyar akadémiai kutatóintézetekben tipikusan főállású kutatók vannak tanítási kötelezettség nélkül. A magyar kutatók helyzetéről szóló cikkeket áttekintve a legnagyobb problémának az alábbiak tűnnek:

- 1) a finanszírozás alacsony szintje
- 2) a kutatásfinanszírozás megoszlása a költségvetés és vállalati források között
- 3) az állami költségvetési kutatóhelyek alulfinanszírozottságának következményei
- 4) a teljesítményértékelés és finanszírozás összekapcsolásának hiánya
- 5) a kutatási eredmények és hasznosulásuk
- 6) a költségvetés által finanszírozott kutatóhelyek és az akadémiai reform kérdése
- 7) a női kutatók helyzete
- 8) a fiatal kutatók helyzete.

II.1. A finanszírozás alacsony szintje

A rendszerváltás előtt Magyarország magas szinten támogatta a kutatásfejlesztést, 1988-ban GDP arányosan 2.28%-ot fordított erre a célra. A

rendszerváltással együtt bekövetkező gazdasági válság nyomán jelentősen csökkent a kutatásfejlesztési kiadásokra fordított állami kiadások aránya, amit a kutatói létszám csökkenése is követett.⁶⁰

Abban Magyarországon is egyetértés van a politikai szlogenek és a politikai programok szintjén, hogy a magyarországi gazdasági növekedés fenntartása és európai uniós versenyképességünk szempontjából az innováció és a kutatásfejlesztési tevékenység erősítése, eredményességének és hatékonyságának növelése meghatározó jelentőségű.⁶¹ Ez annál is fontosabb, mert a nemzetközi összehasonlítást tekintve hazánk jelentősen elmarad a fejlett országoktól, ahol ez az arány 3-4%-ot tesz ki, és az EU tagállamainak átlaga 1,99% volt 2002-ben.⁶² Ugyanakkor az igazsághoz tartozik, hogy saját régióinkban, a közép-európai régióban Magyarország a középmezőnyben foglal helyet a GDP-hez viszonyított K+F ráfordítások terén.⁶³ Balatoni Károly kimutatta, hogy a szokásos szlogeneket leszámítva milyen esetlegesen és ad hoc módon merült fel ez a témakör a kormányzati dokumentumokban.⁶⁴ Így nem véletlen, hogy ugyan a különböző kormányok rendre több támogatást ígértek a tudomány világának, de a tényleges költségvetési kiadások elmaradtak az ígértektől. Az 1998. évi kormányprogramban a kutatásfejlesztési kapacitások növelése, az oktatás, azon belül is a felsőoktatás fejlesztése szerepelt az első helyen. A kutatásfejlesztés támogatásának arányát a Kormány a hazai össztermék (GDP) 1%-ára, középtávon 1,5%-ára kívánta növelni– amit a 106/1999. (XII. 22.) OGY határozat is rögzített. Hasonlóképpen nem teljesült a 2000. évi kormányzati irányelvekben 2002-re előirányzott 1,5%-os GDP ráfordítási arány, amelynek 50%-át a vállalati szférának kellett volna finanszíroznia. Akkor a kormány átfogó, hosszú távú kutatás-fejlesztési stratégiát dolgozott ki „Tudomány és technológiapolitika 2000” címmel, amelyben stratégiai területeken nemzeti kutatási és fejlesztési programok indítását jelölte meg.⁶⁵ A 2002-ben megválasztott új kormány programjában 2003-2006 között a közvetlen költségvetési támogatás, és a közvetett gazdaság- és tudománypolitikai ösztönzők révén egyenletes növekedést irányzott

⁶⁰ Darvas Béla, Vér, veríték és zárolás, Élet és Irodalom, 2005. 08.25

⁶¹ Állami Számvevőszék (2004) Jelentés a központi költségvetésből kutatás-fejlesztési célokra fordított pénzeszközök hasznosulásának ellenőrzéséről, 2004. augusztus. (továbbiakban: ÁSZ)

⁶² Svédországban van a legmagasabb érték 4,27%-os aránnyal, forrás: ÁSZ

⁶³ ÁSZ (2004) Ibid.

⁶⁴ Bakonyi Károly: Felsőoktatásunk versenyképessége, Gazdaság és Társadalom, 2010/10. 3-25.

⁶⁵ ÁSZ (2004) Ibid.

⁵⁹ Vic Catano, Lori Francis, Ted Haines Haresh Kirpalani Harry Shannon Bernadette Stringer Laura Lozanski (2007) Occupational Stress Among Canadian University

elő, de az ambiciózus ígéretek ellenére nem javult a helyzet. 2003-ban mindössze 2,1 százalékkal emelkedtek a K+F célokra fordított pénzek. Mivel az infláció 4,7 százalék volt, lényegében kevesebb jutott a kutatásra, mint egy évvel korábban.⁶⁶ 2008-ban a kutatás-fejlesztésre szánt GDP arányos ráfordítás alig egy százalékot ért el. A GDP arányos 1 százalékos K+F ráfordítás mértéket az elmúlt 15 évben csak háromszor, 1993-ban, 2000-ben és 2006-ban érte Magyarország,⁶⁷ míg a mélyponton, 1996-ban csak 0,67%-ot tett ki a kutatás-fejlesztésre fordított GDP arány.⁶⁸ Ez azt jelenti, hogy még csak nem is egy lassú, de lineáris növekedésről, hanem inkább helyben topogásról van szó,⁶⁹ amelyet azonban többször is visszavetett a költségvetés szorult helyzete és a kormányok eltérő preferenciája.

Az MTA-ról írva az ÁSZ kritikusan fel is róttá, hogy az MTA részére biztosított állami tudománytámogatás alapvetően nem volt összhangban a kormány által megfogalmazott technológiapolitikai – az 1998. és a 2002. évi kormányprogramokban és a „Tudomány és Technológiapolitika 2000” című, a kormány tudomány és technológiapolitikai elveiben és cselekvési programjában leírt – elképzelésekkel. A programokban megfogalmazott célok közül nem valósult meg a kutatóhelyek alapellátásának biztosítása és a kutatási minőség fenntartásához kapcsolódó dologi források növelése. Az MTA által összeállított és a Pénzügyminisztérium által ismert kimutatás szerint a vizsgált 2000-2002. években az állami támogatás az alapellátásnak csak 76,8-80,3%-át fedezte. Ugyanakkor, az MTA fejezet kutatási programjait finanszírozó tényleges támogatás 117,8%-kal emelkedett. A növekedés döntő hányadát az OTKA-források bővülése tette ki, amely összhangban állt a kormányprogram és a „Tudomány és Technológiapolitika 2000” című cselekvési program céljával. Az MTA intézeteinek költségvetési támogatása is jelentősen növekedett 2002-ben, ez azonban a 2002. évi közalkalmazotti bérek emelésének fedezetét jelentette, s nem enyhítette az alulfinanszírozottságot. Ráadásul az OTKA forrásai, amelyek 2002-ig jelentősen bővültek, azt követően szinten maradtak, illetve csökkentek.⁷⁰

A 2010-ben megválasztott új kormány szintén ambiciózus tervvel lépett fel, a II. Széchenyi-terv a

1,5 százalékos arány elérését célozza meg 2015-re,⁷¹ ami nagy előrelépés lenne az elmúlt évekhez képest, hiszen majdnem kétszeres forrásbővülést jelentene.

II.2. A kutatásfinanszírozás megoszlása a költségvetés és vállalati források között

További magyar sajátosság, hogy a költségvetés kiemelkedő szerepet vállal a kutatásfinanszírozásban. 2002-ben az állami részarány 59%-os volt. A vállalkozások finanszírozási szerepe messze elmarad az EU által elvárt kétharmados aránytól.⁷² Ezt a célt egyébként Magyarország is vállalta. A 6. Keretprogram indításakor, amelyhez Magyarország is csatlakozott, a tagállamok a barcelonai nyilatkozatban elhatározták, hogy 2010-ig az Unió tagországaiban átlagosan a hazai össztermék 3%-ára kell emelni a kutatási ráfordításokat, és e ráfordítások 2/3-át a vállalkozásoknak kell finanszírozni.⁷³

A magas állami finanszírozási arány azt jelenti, hogy az állami finanszírozású költségvetési kutatóhelyek képezik a K+F tevékenység szellemi potenciáljának bázisát. A kutatóhelyek 72%-a költségvetési kutatóhely, a K+F létszám 71%-a költségvetési forrásokból alkalmazott munkavállaló. Az Állami Számvevőszék értékelése szerint ezek az arányok okozzák a hazai K+F torz szerkezetét, miszerint a költségvetési kutatóhelyek elsősorban publikáció orientált alap- és alkalmazott kutatást végeznek, nem pedig közvetlenül a gazdaság számára hasznosítható eredményeket produkálnak.⁷⁴ Ami persze úgy is felfogható, hogy a hazai vállalkozások nem kellő innováció-érzékenysége és a K+F-ben továbbra is meghatározó részarányú állami megrendelői-támogatói pozíció hozzájárul ahhoz a szinten az Állami Számvevőszék által megfogalmazott kritikához, miszerint inkább a kínálat- és nem a keresletvezérelt K+F tevékenység a jellemző hazánkban.⁷⁵

Ahhoz, hogy a vállalati K+F ráfordítások növekedjenek, állítja Dr. Márkus Csaba, a Deloitte Zrt. Kutatás-fejlesztési és Állami támogatások üzletágának igazgatója, fontos kormányzati lépéseket is tenni kell. Ennek keretében a stabil,

⁶⁶ A tudásgazdaság is pénzre épül, Népszabadság 2004. 8. 19.

⁶⁷ Márkus Csaba, Világgazdaság, 2010. 09.

⁶⁸ ÁSZ (2004) Ibid.

⁶⁹ Márkus Csaba, Világgazdaság, 2010. 09.

⁷⁰ ÁSZ (2004) Ibid.

⁷¹ Márkus Csaba, Világgazdaság, 2010. 09.

⁷² ÁSZ (2004) Ibid.

⁷³ ÁSZ (2004) Ibid.

⁷⁴ ÁSZ (2004) Ibid.

⁷⁵ ÁSZ (2004) Ibid.

kiszámítható és átlátható szabályozási környezet megteremtése lenne a legfontosabb feladat. Ez annál is szükségesebb, mert a K+F hosszú távú, számos kockázattal járó folyamat, ahol a kockázati tényezőket a szabályozási és támogatási környezet kiszámíthatóságával szükséges támogatni. Tovább kell javítani a K+F adókedvezmények adásának szabályozását – bár e területen hazánk nem áll rosszul, mert a 32 OECD tagállam közül jelenleg a 9., a 27 EU-tagállam közül pedig az 5. legkedvezőbb adózási környezetet biztosítja. A K+F adószabályok érdemi finomításának példája lehet – a vállalatmérettől független adókedvezményeken túl – további kedvezmények bevezetése a KKV-k számára. Ez összhangban állna a hazai fejlesztés- és gazdaságpolitika intézkedéseivel, amelyek e szektor erősödését segítik, és amelyre Kanadában és Hollandiában vannak követhető jó példák. Fontos feladat lenne a nem egyértelműen megítélhető tevékenységek esetében az állásfoglalások kiadásának intézményesítése és az esetleges hatásköri bizonytalanságok kiszűrése. Célszerű lenne, ha az illetékes szervezet egy megadott határidőn belül visszajelzést adna arra vonatkozóan, hogy a hozzá forduló cég jogosult-e a K+F adókedvezményre. Ha például 30 napon belül nem érkezik egyértelmű visszajelzés, akkor ezt a jövőben – szintén a nemzetközi példát alapul véve – elfogadó válaszként lehetne értelmezni. A szakértő szerint azonban nem elég a megfelelő szabályozási környezet kialakítása, elkerülhetetlen a K+F tevékenységeket ösztönző felsőoktatási képzés évek óta halogatott megvalósítása. Tarthatatlan, hogy a friss egyetemi diplomásokon belül a természettudományi és mérnökképzésen végző hallgatók arányát tekintve az OECD-ben Magyarország az utolsó helyen áll. Egyes nagyvállalatok ezért már meg sem kísérlik, hogy az anyavállalatukat magyarországi K+F központ létrehozására bíztassák, mások átmeneti megoldásként, egyetemekkel együttműködve próbálják orvosolni az oktatáspolitikai hosszú évek óta ismert hiányosságait.⁷⁶

Az ÁSZ elemzése azonban korrektül hozzáteszi azt is, hogy ez a helyzet nemcsak a kutatás-fejlesztési szektor hibája, ugyanis a kis- és közepes méretű vállalatok nem kooperatívak, nem fogadókészek a kutatás-fejlesztési eredmények átvételére, hasznosítására. A hazai gazdaság másik fontos szektorát alkotó multinacionális cégek pedig jellemzően saját, külföldi K+F-et alkalmaznak,

adaptálnak magyarországi gyáraikban. A külföldi szakmai tulajdonosok általában követik azt a nemzetközileg általános gyakorlatot, miszerint elsősorban anyavállalatuknál, illetve a globális vállalatnak valamely fejlett országban található központjában (tehát a magyarországi cég szempontjából külföldön) előállított K+F terméket hasznosítják. Ennek következtében a magánosított magyarországi vállalatokban a korábban folytatott K+F tevékenység csökkent, vagy éppen teljesen leépült.⁷⁷ Sajnos az innovációs tevékenységet folytató vállalkozások arányát tekintve Magyarország az uniós rangsor végén található.⁷⁸ A Magyar Innovációs Szövetség elnöke is úgy látja, hogy a legfőbb baj az, hogy a gazdasági környezet nem innovációbarát, kis tőkéjük miatt a vállalkozásokban nincs meg az a kockázatviselési képesség, amelyre szükség lenne.⁷⁹

Ugyanakkor az a számadat, hogy a vállalkozási szféra a K+F kiadások 41%-ból csak a munkahelyek 28%-át finanszírozza, azt mutatja, hogy a gazdaság által fenntartott kutatóhelyek kutatásiforrás-intenzitása sokkal nagyobb, a vállalatok nyújtotta feltételek sokkal jobbak, mint amennyi egy költségvetési forrásból eltartott kutatóhelyre jut, illetve amennyit a költségvetés szegényes forrásaiból biztosítani tud.

A másik oldalról nézve viszont a viszonylag szűk költségvetési forrásokból fenntartott széles kutatóintézeti és kutatói hálózat azt eredményezi, hogy a költségvetési forrásokból fenntartott kutatóintézetek alulfinanszírozottak. Ennek az alulfinanszírozottságnak számos jele és még számosabb kritikája van a kutatási szféráról szóló magyar irodalomban. A következő fejezet ezeket foglalja össze.

II.3. Az állami költségvetési kutatóhelyek alulfinanszírozottságának következményei

Egy másik összefüggés is mutatja a kutatási szféra alulfinanszírozottságát. Az egy lakosra jutó K+F ráfordítás hazánkban az EU átlag 22%-át, az ezer lakosra jutó kutatók száma az EU-átlag 53%-át tette ki 2001-ben.⁸⁰ Ez az összefüggés is azt mutatja, hogy relatíve kevés forrásból relatíve sok kutatót tart el az ország.

⁷⁷ ÁSZ (2004) Ibid.

⁷⁸ Interjú Vizi E. Szilveszterrel, Magyar Hírlap, 2007.05.04.

⁷⁹ A tudásgazdaság is pénzre épül, Népszabadság 2004. 8. 19.

⁸⁰ ÁSZ (2004) Ibid.

⁷⁶ Márkus Csaba, Világ gazdaság, 2010. 09.

Tovább rontotta a helyzetet – mint erre az ÁSZ jelentése is rámutatott –, hogy a költségvetési kutatóhelyek intézmény-finanszírozásában nem teljesült az alapellátás biztosítására vonatkozó 2000. évi kormányzati irányelv. A hiányzó működési költségeket pályázati forrásból pótolták az intézetek,⁸¹ ami persze azt jelenti, hogy kutatási pénzeket fordítottak – a projektek helyett – a villanyszámla és fűtési díj kifizetésére.

Az alulfinanszírozottság egyenes következménye az, hogy a kutatóintézetekben alacsony színvonalú az infrastrukturális háttér, valamint alacsonyak a fizetések. Az infrastruktúra rossz állapotát mi sem mutatja jobban, hogy az MTA intézeteiben a műszerek használhatósága 20 százalékos.⁸² Ez az erőforráshiány a kutatók szemében úgy jelentkezik, mint a tudomány legfontosabb erőforrásának, az emberi erőforrás értékének fel nem ismerése. Ezt a rosszlétet fogalmazta meg egy fiatal kutató a következőképpen: „Annak ellenére, több tudományterületen is a világ élvonalában vannak a magyarországi – egyetemi és egyéb – kutatóműhelyek, és hogy a magyar felsőoktatás is kezd egyre inkább világszínvonalúvá válni, mégis kiütözik valamiféle lemaradás és rosszlét érzése a nyilvánosan megjelent írásokból. Ennek egyik, talán, legfőbb oka, hogy tudományos kutatás anyagi és társadalmi megbecsültsége továbbra is jelentősen elmarad a világ élvonalában ismert szintektől”.⁸³

A felsőoktatás versenyképességével foglalkozó kormányzati szintű programokat és politikai nyilatkozatokat elemző Balatoni Károly cikkéből⁸⁴ az is kiolvasható, hogy ezekben a dokumentumokban alig esik szó a tudomány talán legfontosabb erőforrásáról, a humán erőforrásról. Pedig – mint azt Solymosi Frigyes akadémikus írta egy szenvedélyes hangú írásában – ha a tudomány világa képtelen lesz a fiatalokat meggyőzni a műszaki és a természettudományi pálya szépségeiről, ha nem tudja a diplomát és doktorátust szerzett legtehetségesebb fiatalokat megfelelő fizetéssel, jövőképpel, a tudományos fokozatokkal járó társadalmi és anyagi elismeréssel itthon tartani, akkor fennáll a veszély, hogy kutatóintézeteink kiürülnek, és az elkövetkező évtizedben másod-harmadosztályú oktatók fogják tanítani az új

nemzedéket. Akkor a felzárkózás helyett jó esély lesz arra, hogy hazánk végleg leszakadjon, hogy csupán a gazdag országok számára kifizetődő bért munkát végezzen. Ezen az sem segít, hogy vannak olyan tudósok, tudósjelöltek, akik – nyugati kollégáikhoz hasonlóan a méltatlan körülmények ellenére is – megszállottan, „éjt nappallá téve” kutatnak, kisebb-nagyobb csoportot, intézetet irányítanak, nemzetközileg is kiemelkedő munkát végeznek.⁸⁵

Az alulfinanszírozottság miatt – mint ezt egy kutatóorvos keserű publicisztikájában felpanaszolta – a kutatóintézetek infrastruktúrája katasztrofális állapotban van. Az alacsony fizetések miatt a kutatók munkamorálja kihat az a nem ritka vélemény, hogy: „ha ti ennyit fizettek, akkor én ennyit dolgozom”.⁸⁶ Persze a kis pénz – kis foci megközelítés csak az érem egyik fele. A másik fele az, hogy a túlélési kényszer miatt a személyes kapacitást meghaladó pályázati aktivitásra kényszerülnek a kutatók, a megszerzett kutatási pénzeket rezsicélra kell átengedniük,⁸⁷ ami óhatatlanul a kutatás minőségének a rovására megy. Pozitív megfogalmazásban ugyanerre a problémára utalt a Deloitte szakértője, amikor azt írta, hogy elkerülhetetlen a kutatói pálya rangjának visszaállítása.⁸⁸

Az alacsony fizetések következménye az álláshalmozás. Mint Solymosi Frigyes akadémikus írta: „Nálunk a professzorok fizetése bruttó 440 000 Ft körül van, amely összeg a korral néhány tízezer forinttal nő. Nem lényegtelen, hogy ennek az összegnek több mint felét befizetjük adóba. Az igaz, hogy néhány területen, főleg a jogi és a közgazdasági pályán az oktatók, kutatók el tudják adni ismereteiket, és nem szorulnak rá a tudományos pótlékokra, ennek azonban nem sok köze van a kiemelkedő kutatói teljesítményhez. Vannak olyanok, akik hetente egy napot(!), netán néhány órát töltenek egyetemükön, ha egyáltalán bejárnak; a többi napon más téren kamatoztatják ismereteiket: ügyvédi munkaközösségben, szakértői bizottságokban, vállalatokban, tanácsadó testületekben, önkormányzatokban, pártokban dolgoznak; esetleg képviselők, polgármesterek, miniszterek, vagy idejük teljes egészében csupán publicisztikákat, politikai analíziseket írnak.

⁸¹ ÁSZ (2004) Ibid.

⁸² Interjú Pálkás Józseffel, 168 óra, 2009/13 (2009. 05.27), <http://www.168ora.hu/tudas/mta-egy-kezben-az-ero-36431.html>

⁸³ <http://www.kutatokejszakaja.hu/2010/A-KIBU-A-MILLENaRISON-MaLNAY-BARNABaS/48/104/blog>

⁸⁴ Bakonyi Károly, Felsőoktatásunk versenyképessége, Gazdaság és Társadalom, 2010/10. 3-25.

⁸⁵ Solymosi Frigyes, Az akadémia és a kiválóságok kutatása – szükség van-e tudományra az akadémiaira? Magyar Tudomány, 2010. 02. szám. <http://www.matudj.iff.hu/2010/02/12.htm>

⁸⁶ Szabó Iréne, Losonczi Gergely Viharfelhők alatt kezdődik az Akadémia reformja, (Népszava 2006. 5. 10.)

⁸⁷ Darvas Béla, Vér, veríték és zárolás, Élet és Irodalom, 2005. 08.25

⁸⁸ Márkus Csaba, Világgazdaság, 2010. 09.

(Jóindulattal mondhatjuk, hogy az esetek túlnyomó részében az ország érdekében tevékenykednek.) Nyilvánvaló, hogy sokirányú, több mint egész embert igénylő elfoglaltságuk miatt nem vagy alig marad idejük elmélyült kutatásra, szakterületük gazdagítására, tudományos fokozat megszerzésére, sőt még arra sem, hogy könyvtárakban üldögélve kövessék szakterületük újabb eredményeit: így bizony aligha tekinthetők tudományos munkát végző oktatóknak, kutatóknak.”⁸⁹ Azonban az irodalom áttekintése világosan kimutatta, hogy nem csak a társadalomtudományi területeken igaz a több területen való párhuzamos munkavállalás, a hasonló munkák elvégzése itt is és ott is. Egy impakt faktor számításról tudósító cikk szerint – amelyben az Általános Orvostudományi Kar publikációit vizsgálták 2005-2008 között – a szerzők azt tapasztalták, hogy 2007-ben visszaesés következett be, aminek az volt az oka, hogy az impakt faktor számításnál a saját rész elkülönítéséhez elhagyták a mintából azokat a cikkeket, amelyeknél az ÁOK nem szerepelt a címadatokban, azaz valamely munkatárs ÁOK-on kívüli kutatóhelyen végzett munkájáról van szó, nem pedig intézményi kooperációról. Vagyis a redundanciák, a másfelé (is) végzett tevékenység elhagyásával csökkent az ÁOK „teljesítménye”, amely implicit módon jelzi, hogy bizony az élettudomány területén is jellemző lehet a másodállás, főállás helyett a máshol való munkavégzés gyakorlata.⁹⁰ Ezt a jelenséget az ÁSZ vizsgálat is észlelte. Az ÁSZ vizsgálat által kiválasztott négy OTKA-témából összesen 76 publikáció született, azonban az eredményként feltüntetett publikációk több kutatásnál is megjelentek, mert a kutatók indoklása szerint az alacsony pályázati összegek miatt több forrásból volt biztosított a kutatások végrehajtása.⁹¹

Az alacsony fizetések nyomán megjelenő kis pénz – kis foci attitűdje is hozzájárulhatott ahhoz, hogy gyengék a kutatói társadalomban azok az etikai normák, amelyek legjobban szolgálnák a hazai tudomány és oktatás egészséges működését. Egy fiatal kutató szerint: „A puskázás és a plágium, mások ötleteinek, gondolatainak ellopása, pl. az emberek többségében semmilyenfajta ellenérzést nem kelt, ami szerintem szomorú.”⁹² Egy másik kutató jóval kevésbé elítélően a slamposságot

nevezte meg, mint problémát.⁹³ Ennek a jelenségnek a másik megjelenési formája, hogy az ismeretterjesztésben, média-szereplésekben, és az üzleti életben elért sikerek inkább a szakma nemtetszését, mint tiszteletét váltják ki, ami nem tesz jót sem a hazai tudománynak, sem a kutatói lét közmegítélésének.⁹⁴

Az alulfinanszírozottság következménye, hogy az 1994 és 2004 közötti évtizedben a kutatói létszám drasztikusan, negyedével csökkent. A létszámcsökkenés direkt következménye a kutatói szakma elöregedése, a fiatalítás hiánya. Az MTA köztestületi tagjainak átlagéletkora folyamatosan csökkent, 2002-ben 58 év volt. A fiatalítás hiányára mutatott rá közvetetten az ÁSZ jelentése, amikor idézte a KSH adatait, ami szerint a tudományos fokozattal rendelkezők közül a magasabb életkorúak aránya 2000-2002 között négy és fél százalékponttal, 83,8%-ra emelkedett.⁹⁵

Az utóbbi évek nyitása ellenére gyakori a panasz, kárhoztatás, hogy a magyar kutatók sokkal inkább elefántcsonttoronyban élnek, mint amerikai és nyugat-európai kollégáik,⁹⁶ bezárkóznak a maguk világába.⁹⁷ Ez azonban jelentős mértékben összefügg az alulfinanszírozottsággal is, azzal, hogy alig van forrás a külföldi kapcsolatok ápolására, konferencián való részvételre. Ezen a helyzeten sokat javított, hogy Magyarország 1999-ben csatlakozott az Európai Unió (EU) 5. Kutatási és Technológiafejlesztési és Demonstrációs Keretprogramjához. A javuló nemzetközi eredményesség bizonyítéka, hogy 2004-re már hat akadémiai intézmény rendelkezett Európai Kiválósági Központ címmel. Az által vizsgált valamennyi kutatóhely bekapcsolódott a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe.⁹⁸

II.4. A teljesítményértékelés és finanszírozás összekapcsolásának hiánya

Az egyik legtöbbet vitatott kérdés a teljesítményértékelés és a finanszírozás összekapcsolása. Az Állami Számvevőszék is kritizálta, hogy a költségvetési kutatóhelyek esetében – pályázatokon kívüli – az alaptevékenység

⁸⁹ Solymosi Frigyes, Az akadémia és a kiválóságok kutatása – szükség van-e tudományra az akadémiára? Magyar Tudomány, 2010. 02. szám. <http://www.matud.iif.hu/2010/02/12.htm>

⁹⁰ Marton János- Pap Kornélia, Mit tud az impaktfaktor? Magyar Tudomány, 2010/4

⁹¹ ÁSZ (2004) Ibid.

⁹² <http://www.kutatokejszakaja.hu/2010/A-KIBU-A-MILLENaRISON-MaLNAY-BARNABaS/48/104/blog>

⁹³ Tomka Béla, Kéznyújtásnyira, Magyar Tudomány, 2010/8

⁹⁴ <http://www.kutatokejszakaja.hu/2010/A-KIBU-A-MILLENaRISON-MaLNAY-BARNABaS/48/104/blog>

⁹⁵ ÁSZ (2004) Ibid.

⁹⁶ <http://www.kutatokejszakaja.hu/2010/A-KIBU-A-MILLENaRISON-MaLNAY-BARNABaS/48/104/blog>

⁹⁷ Tomka Béla, Kéznyújtásnyira, Magyar Tudomány, 2010/8

⁹⁸ ÁSZ (2004) Ibid.

ellátásához és az állami támogatás elnyeréséhez nem kapcsolódik teljesítményorientált követelményrendszer, sem az MTA-hoz, sem a minisztériumokhoz tartozó kutató-fejlesztő intézeteknél, sem a felsőoktatási kutatóhelyeken.⁹⁹ Bár az ÁSZ jelentése azt is hozzátette ehhez, hogy az Akadémia vezetése tisztában van az ellentmondásokkal, a nagyobb teljesítményt akadályozó tényezőkkel és mindent megtesz az ellentmondások orvoslására, törekszik a teljesítmény és a támogatás közötti összhang megteremtésére, a kiemelkedően tevékenykedő kutatócsoportok, tanszékek folyamatos munkáját biztosító kiemelt projektek finanszírozására. Ennek egyik oka az ÁSZ szerint, hogy a tudományterületek, kutatóhelyek és programtípusok sajátosságai miatt eltérő mutatószámokon alapuló kutatási teljesítménymérést alkalmaz az MTA az akadémiai kutatóintézeteknél, az OM a felsőoktatási kutatóhelyeknél, továbbá a programirodák a központi programtémák esetében. Megfelelő, összehasonlítható értékelési gyakorlat hiányában nem valósult meg a visszacsatolási folyamat a finanszírozó felé. Az ÁSZ jelentésében arra is felhívta a figyelmet, hogy mivel egy-egy publikációt több kutatáshoz is lejelentenek, a kutatási eredmények nehezen számonkérhetőek és értékelhetőek.¹⁰⁰

Az ÁSZ azt is megállapította, hogy az alkalmazott teljesítménymutatók elsősorban a publikációk számát, impakt faktorát (idézettségét) mérték, azonban a bevételsszerzés éves alakulását csak elvétve vették figyelembe az értékelésnél. Az igazán figyelemreméltó történet azonban az, hogy az ÁSZ által vizsgált időszakban (2002-2004) egyedül a Kémiai Kutatóközpontban kötötték össze éves értékelésen keresztül az alapfinanszírozást a teljesítménymutatókkal. A kutatási eredményességet, a publikációk számát és impakt faktorát, a pénzügyi bevételt, a pályázatokon való részvételt, a fiatal kutatók nevelését és a nemzetközi kapcsolatok alakulását vették be az értékelés szempontrendszerébe. A Kutatóközpontokhoz tartozó Kémiai Intézetnél a teljesítménymutatókat szervezeti egységeként értékelték, s az alapfinanszírozás elosztásánál figyelembe vették. Ugyanakkor 2003-tól, mivel a bér és a járulékok aránya már meghaladta a 90%-ot az alapfinanszírozásban, a felosztás már csak bér- és létszámarányosan történt, és nem maradt mozgástér

teljesítményarányos elosztásra. Minden más vizsgált kutatóintézetnél csak a beszámoló elkészítése érdekében gyűjtötték össze a teljesítménymutatókat, de a teljesítmény, az elért eredmények és a finanszírozás összehangolása nem történt meg.¹⁰¹

A teljesítményértékelés és finanszírozás összekapcsolásának hiánya teret kapott más kritikákban is. Szabó Csaba kutatóorvos egy nagy visszhangot kiváltott publicisztikában jelentős problémának tartotta, hogy a K+F nem eredményközpontú, és hiányzik a teljesítményértékelés. Bár számos publikáció születik az élettudományok körében, a megfelelő teljesítményértékelés hiányában nem ritka, hogy nagy kutatóintézetek viszonylag megfelelő színvonalú állami finanszírozásból csak közepszerű eredményeket produkálnak, míg az esetenként nemzetközileg magas szinten produkáló kutatócsoportok vegetálnak. Anyagi következményeket maga után vonzó intézeti teljesítményértékelés hiányában a vezetőknek nem érdekük, hogy erős, független kutatócsoportokat vonzzanak intézetükbe, inkább maguknál gyengébb, hálás utódokat nevelnek ki, akik nem kérdőjelezik meg a kialakult állapotokat. Ennek a szemléletmódnak a másik következménye, hogy az intézetek vezetése számos módszerrel gátolja meg a fiatalítást az intézetekben. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a legtöbb intézetben paternalisztikus, archaikus az irányítás, s hiányzik a menedzszerszemléletű vezetés.¹⁰² Tomka Béla ezt a helyzetet úgy jellemezte, hogy a kutatási szférában megtalálható a slamposág.¹⁰³ Vizi E. Szilveszter, az MTA elnöke az Akadémia 175. közgyűlésén szintén kritizálta, hogy az Akadémia költségvetési támogatási rendszere nem teljesítménycentrikus, bár részben feladatorientált.

Ugyanakkor minden jogos vagy jogtalan kritika ellenére is nem lehet nem megemlíteni, hogy az alapfinanszírozottság ellensúlyozására milyen heroikus erőfeszítéseket tesznek a kutatóintézetek fennmaradásuk biztosítása érdekében. Az ÁSZ-jelentés adataiból az derül ki, hogy az MTA tényleges kiadásait a 2000-2002 közötti időszakban 34%-ban a saját bevételek adták. Az akadémiai kutatóintézeteknek 2001-2002 folyamán készített három éves koncepciójában a tudományos

⁹⁹ ÁSZ (2004) Ibid.

¹⁰⁰ ÁSZ (2004) Ibid.

¹⁰¹ ÁSZ (2004) Ibid.

¹⁰² Szabó Csaba Történelmi lehetőség előtt a magyar kutatás-fejlesztés, Élet és Irodalom 2006. 5. 5 (továbbiakban: Szabó, ÉS).

¹⁰³ Tomka Béla, Kéznyújtásnyira, Magyar Tudomány, 2010/8

szempontok mellett fontos prioritás lett a vállalkezési bevétele növelése is. A vizsgált költségvetési kutatóintézetek összes bevétele belül a pályázati források aránya 19,9%-ról 22,2%-ra nőtt. Természetesen az egyes intézményeknél nagyon eltérő a költségvetési támogatás mértéke. A Kémiai Kutatóközpont esetében a dologi kiadásoknak csak negyedét, a személyi kiadások 16%-át fedezte a felügyeleti szervtől kapott állami támogatás. A Régészeti Intézetnél az alapellátás a személyi juttatások 55%-át, a dologi kiadások 29%-át biztosította. Az Állattenyésztési és Takarmányozási Kutatóintézet feladatellátását a költségvetési juttatás 48%-ban fedezte. A működési kiadásokon belül a személyi juttatások meghatározó hányadot képviseltek, a tényleges kiadásoknak legalább 50-71%-át jelentették, intézménytől függően. Az alapfeladat ellátásához nélkülözhetetlenek voltak a saját bevételek és a pályázati források, amelyek kiegészítették az alapellátás nem elégséges felügyeleti szervi támogatását. Vagyis minden kritika ellenére a kutatóintézetek sikeresen ellensúlyozták a „piacról” a csökkenő állami támogatást. A 2000-2002 közötti időszakban az államháztartáson kívüli források összege jelentősen, nem ritkán a kétszeresére, illetve háromszorosára nőtt. Jellemzően a belföldi bevételek nőttek dinamikusabban. A kutatóhelyi K+F aktivitási teljesítménymutatók a helyszíni ellenőrzésbe vont valamennyi akadémiai és ágazati kutatóintézet esetében javultak. Az egy kutatóra jutó pályázati összeg 26%-kal, és a kutatási célú saját bevételek 59%-kal növekedtek. A kutatói létszámbővülésnél erőteljesebb volt a forrásnövekedés. Az egy kutatóra jutó kutatási célú kiadás 2002-re 42%-kal, 10,2 M Ft-ra emelkedett. Az Akadémiánál is hasonló nagyságú, 10,9 M Ft volt az egy kutatóévre jutó kiadás, a növekedés mértéke meghaladta az átlagot és 60%-ot tett ki. Az FVM-nél egy kutatóév 17,7 M Ft-ba került 2002-ben, ami 101%-os emelkedést jelentett a bázisidőszakhoz képest.¹⁰⁴

II.5. A kutatási eredmények és hasznosulásuk

Mint az Állami Számvevőszék értékelése megállapította, a K+F állami támogatásának kritikus területe a kibocsátási oldal, az eredményesség mérése és az eredmények hasznosulása. Az ÁSZ egyik leg súlyosabb kritikája az volt, hogy a kutatási eredmények gyakorlati hasznosítása nem elégséges, nem megfelelő a tudásáramlás a kutatóhelyek és a

vállalkozások között. A költségvetési kutató-fejlesztő helyek teljesítménye az alapkutatást végző akadémiai kutatóintézetek és felsőoktatási kutatóhelyek esetében kevésbé piac- és gyakorlatorientált. Eredményeiket főként a publikációk, szakkönyvek száma és az idézettségi mutatók jellemzik. Ezek a kétezres évek első felében emelkedést mutattak, ugyanakkor a bejelentett és elfogadott kutatóintézeti szabadalmak száma csökkenő tendenciát mutat.

Ennek egyik oka az ÁSZ szerint az, hogy a költségvetési kutatóhelyek által végzett K+F tevékenység közel 70%-a alap- és alkalmazott kutatás, amely kutatói érdekltség, közvetítő és piaci igény hiányában kevésbé kerül tovább az innovációs láncban. Ennek kapcsán az ÁSZ jelentésében külön kritikaként rőtt fel, hogy hiányzik a szervezett tudásátadás az alapkutatást végző költségvetési szervezetek, és a kísérleti fejlesztéssel, innovációval foglalkozó gazdasági szervezetek között. Nem működik az alap- és alkalmazott kutatási eredmények továbbfejlesztéséhez szükséges finanszírozási, érdekltségi és intézményi rendszer. Az ÁSZ továbbá megjelölte az érdekltség hiányát is a kutatóintézetek oldaláról, mint okot. Emellett felhívta a figyelmet két olyan okra is, ami kívül esik a kutatóintézetek hatáskörén. Először is a szabadalmi költségek növekedése miatt a forráshiánnyal küzdő kutatóintézetek nem képesek fedezni a szabadalmaztatási folyamattal járó költségeket. Másrészt a korábban tárgyalt, a gazdaság szerkezetében bekövetkezett mély változások, különösen a korábbi nagy megrendelő cégek privatizációja miatt megszűnt a gazdaság érdeklődése. Ez a megállapítás az ÁSZ szerint különösen igaz a mezőgazdasági kutatóhelyekre, amelyek elvileg piacközeli szervezetek, de az alulfinanszírozottság, valamint a megrendelők és vevők hiánya miatt gyakran bevételi, értékesítési nehézségekkel küzdenek. A helyzet annyira tragikus, hogy a Mezőgazdasági Biotechnológiai Központ kutatási eredményei iránt például nagyobb a külföldi érdeklődés, mint a hazai.¹⁰⁵

Szabó Csaba keserű kritikájában megerősítette az ÁSZ megállapításait. Írásában katasztrofálisnak tartotta, hogy ma nem az a kérdés, kinek milyen szabadalmi vannak és annak milyen gyakorlati haszna van. Szerinte ellentétben áll a jelenleg preferált alapkutatás (ami az ő definíciója szerint azt jelenti, hogy "az egész emberiség gyarapodik

¹⁰⁴ ÁSZ (2004) Ibid.

¹⁰⁵ ÁSZ (2004) Ibid.

belőle") és a fejlesztés támogatása (ami a hazai gazdasági források megteremtéséhez vezet).¹⁰⁶

II.6. A költségvetés által finanszírozott kutatóhelyek és az akadémiai reform kérdése

A költségvetés kiemelkedő kutatásfinanszírozási szerepe miatt az ezredforduló után különös figyelmet kapott a költségvetés által finanszírozott kutatóhelyek és az akadémiai reform kérdése, valamint az a kérdés, hogy vajon milyen minőségi reformmal lehet hatékonyabbá tenni a szűkös kutatási források elköltségét. A sajtóban elsősorban az akadémiai reform kérdése kapott hangsúlyt. Ugyanakkor fontos hozzátenni, hogy a költségvetési kutatóhelyeken belül 92%-ot képvisel a felsőoktatási kutatóhelyek száma, amely részaránya a felsőoktatási intézmények 2000-ben végrehajtott integrációja nyomán sem változott, nem történt meg az intézményeken belül a kutatási erőforrások koncentrációja.¹⁰⁷

A kilencvenes években – a rendszerváltás után – fontos kezdeti lépések történtek. A pártállam összeomlása politikai szabadsággal együtt meghozta a kutatási szabadságot is. Az 1994 évi, az Akadémia jogállását rendelkező törvény szentesítette ezt, s helyreállította az MTA autonómiáját, függetlenségét. A politikai változások mellett a másik jelentős változás az volt, hogy megindult egy teljes nyitás „Nyugat”-Európa felé, s megkezdődött a magyar tudomány európai tudományos életbe való integrálódása. A harmadik fontos változás a rendszerváltás után a kutatásfejlesztési tevékenység piaczgazdasági környezetbe kerülése volt. Az ehhez való alkalmazkodás – a szocializmusból örökölt K+F tevékenységi és kutatóhelyi szerkezet miatt – lassú és nehézkes volt. A szocializmusban kialakult modell fő jellegzetessége az volt, hogy a hazai kutatásfejlesztésben szinte kizárólagos részük volt az alap- és alkalmazott kutatásokat végző költségvetési kutatóhelyeknek. Az MTA irányítása alá tartozó kutatóintézetek konszolidációja az 1990-es évek közepén zajlott autonóm köztestületi hatáskörben. Ugyanakkor az Állami Számvevőszék véleménye szerint ez a konszolidáció a tervezett intézeti változtatások nem teljes körű végrehajtásával történt meg.¹⁰⁸ Talán ez is hozzájárult ahhoz a sommás

Állami Számvevőszéki véleményhez, amit az ÁSZ a 2004-es vizsgálati jelentésében fejtett ki, miszerint az állami feladati körbe tartozó kutatásfejlesztés irányítási, szervezeti és támogatási rendszerét a túlzott tagoltság, a megfelelő koncentráltság hiánya és az ezekből adódó nem kellő hatékonyság, valamint a hasznosulási problémák jellemzik.¹⁰⁹

Az Állami Számvevőszék 2004-es vizsgálata is hozzájárult ahhoz, hogy az MTA 2005-ben választott új vezetése – élén Vizi E. Szilveszterrel – határozott reformprogrammal lépett fel. A reform különösen hangsúlyos elvárás lett a frissen a kormány élére került Gyurcsány Ferenc miniszterelnök részéről is. A Magyar Tudományos Akadémia reformszándékát, a tervezett nagy jelentőségű átalakításokat Gyurcsány Ferenc külön üdvözölte a 175. közgyűlésnek küldött üzenetében.¹¹⁰ Kóka János gazdasági miniszter pedig egyenesen azt javasolta, hogy "Az MTA-nak azon területeit, amelyek nem szolgálják közvetlenül a versenyképességet, a földdel kell egyenlővé tenni, mert csak porosodó iratokat gyártanak".¹¹¹ Az Állami Számvevőszék, a kormány és az Akadémia új vezetése részéről megfogalmazott reformelvárások mellett a 2006 nyári, 175. Akadémiai Közgyűlés hangulatát meghatározta a közgyűlés kezdete előtt publikált kritikus elemzés, amely Szabó Csaba kutatóorvos tollából jelent meg az Élet és Irodalom hasábjain.¹¹² Szabó Csaba írásában nagy bajnak tartotta, hogy a K+F nem eredményközpontú és nincs teljesítményértékelés. Szabó kritizálta az MTA reformterveit is. Szerinte hiba, hogy az MTA stratégiája az alapkutatói rendszer fenntartását helyezi előtérbe, és alapvető reformokat nem tartalmaz. Szerinte a tervezet ellentétes a modern európai és amerikai gyakorlattal, amelyekben a kutatás főleg komoly kutatóegyetemen zajlik.

¹⁰⁹ ÁSZ (2004) Ibid.

¹¹⁰ Aki azonban a koalíciós tárgyalások miatt nem tudott részt venni a közgyűlésen. (N. Sándor László Reformra készül a Magyar Tudományos Akadémia, Népszava 2006. 5. 9.)

¹¹¹ Magyar Nemzet, 2005. 04. 29. A történethez hozzátartozik, hogy Kóka felelős politikushoz nem méltó nyilatkozata kiváltotta az MTA tiltakozását. Az MTA Közgyűlése felkérte a kormány elnökét, hasson oda, hogy az egyes kormányzati szereplők részéről az utóbbi időkben egyre gyakrabban tapasztalható tudományos közösséget sértő, tudományellenes nézetek ne jelenjenek meg a kormányzati kommunikációban. Ennek nyomán pedig Kóka telefonon kért bocsánatot megfontolatlan nyilatkozatáért Vizi E. Szilveszterrel. (Darvas Béla, Vér, veríték és zárolás, Élet és Irodalom, 2005. 08.25.)

¹¹² A kormányzat erős reform-nyomása és a cikknek a közgyűlésre eső megjelenése azonban azt a gyanút keltette több a reform kérdéséhez hozzászólóban, hogy ez is részese lehet a politikai nyomásnak. Szabó Csaba a Népszabadságnak adott interjújában cáfolta, hogy a közgyűlés időpontja indokolta volna az Élet és Irodalomban megjelent cikkének időpontját, bár elismerte: az valóban szerepet játszott döntésében, hogy most alakul az új kormány, majd némi iróniával megjegyezte, hogy örömmel látta, hogy a cikk több eleme ma már megjelent Vizi E. Szilveszternek a közgyűlésen elmondott beszédében. Szabó Iréne, Losonczy Gergely Viharfelhők alatt kezdődik az Akadémia reformja, (Népszava 2006. 5. 10.)

¹⁰⁶ Szabó Csaba (2006). Ibid.

¹⁰⁷ ÁSZ (2004) Ibid.

¹⁰⁸ ÁSZ (2004) Ibid.

Végül felhívta a figyelmet arra, hogy más európai országokban 4-5 év alatt sikerült felpörgetni az innovációt úgy, hogy a gazdaság is profitált belőle. Szabó Csaba szerint a reformok során fontos témákat kellene kiemelni, s ezek kutatására hatalmas mennyiségű extra forrásokat kellene szétosztani, miközben le kellene zárni a középszerű kutatásokat, teljesítményelvűvé kellene tenni a bérezési rendszert, függetleníteni, privatizálni kellene az MTA intézményhálózatát, amelyet át kellene szervezni. Szerinte egy ilyen reformfolyamatot a kutatók, az intézmények önérdeke gátolna, s nem is tartja valószínűnek, hogy egy ilyen átalakulást az MTA támogatna. Szabó cikke végén öt pontban foglalta össze azt, hogy milyen fő irányvonalak mentén kellene elkezdni az átalakítást: 1) kiemelt új nemzetközi kutatóintézetek létrehozása, 2) kutatóegyetemek kialakítása, 3) a kutatási támogatások reformja, 4) az agyelszívás megállítása, 5) a technológiai transzfer és az üzletfejlesztés támogatása.¹¹³

A 2006 nyári 175. közgyűlésen Vizi E. Szilveszter elmondta, hogy ezentűl a közgyűlés feladata lesz a megújulás irányának a meghatározása,¹¹⁴ mert a Magyar Tudományos Akadémia 12 ezer köztestületi tagjával, elit értelmiségével, egyetemeken támogatott kutatóhelyeivel, jelenlegi tudománypolitikájával, struktúrájával, szervezetével és 38 intézetet felölelő hálózatával nem alkalmas arra, hogy a kor kihívásainak megfeleljen. Az MTA döntési mechanizmusa nehézkes, kutatóhálózata "pályázatvezérelt" vált, infrastruktúrájának megújítására a szemlélet és a keretek hiánya miatt nincs remény. Az Akadémia költségvetési támogatási rendszere ugyan részben feladatorientált, de nem teljesítménycentrikus, ezért amellett tett hitet, hogy paradigmaváltásra van szükség, ugyanakkor fenntartotta az MTA függetlenségének igényét, s visszautasította azokat a kritikákat, amelyek "elefántcsonttorony" állapotról beszéltek. Hangsúlyozta, hogy a hazai tudományos munkát határozottan jellemzi a gazdasági-társadalmi hasznosulás igénye.¹¹⁵

A vitában a hozzászólók szinte mindegyike állást foglalt a megújulás, valamint az alapkutatás szükségessége mellett. Vizi E. Szilveszter is felhívta a figyelmet arra, hogy nem létezik nemzetközi

mércével mérve is jelentős alapkutatás nélkül értékesíthető kutatás és fejlesztés.¹¹⁶ Meskó Attila főtitkár számokkal mutatta be, hogy sehol, még az USA-ban sincs versenyképes kutatás kormányzati támogatás nélkül. Meskó állást foglalt amellett, hogy szükséges a kutatás (akkori) 0,95 százalékos GDP részesedési arányának növelése. A vitában hozzászólók visszautasítottak számos „vádpontot”. Így vitatták az élethossziglani akadémiai pótlékok rendszerének kritikáját. Glatz Ferenc szerint "kiválósági pótlékok" már 1831-től léteznek, ez nem "sztálini" sajátosság. Kosáry Domokos a közgyűlésnek írt levelében az akadémikusok tiszteletdíjának megtartása mellett érvelt. A hozzászólók kiálltak az MTA intézményhálózatának fenntartása mellett. Kosáry Domokos is a kutatóhálózat megtartása mellett érvelt. Glatz Ferenc szintén arra hívta fel a figyelmet, hogy az Akadémia már végrehajtotta intézeteinek konszolidációját 1996-tól, miközben az oktatásügyért felelős miniszterek – Magyar Bálinttól Pokorni Zoltánig – elzárkóztak az egyetemi tanszékek felülvizsgálatától. Ez azt jelenti Glatz érvelése szerint, hogy miközben az Akadémia a minőség felé mozdult el, az egyetemeken megfelelő beruházások nélküli tömegesítés zajlott. Glatz arra is felhívta a figyelmet, hogy az intézethálózat sem "sztálini sajátosság", hanem világszerte elfogadott kutatásszervezési forma. A kutatóintézeti reform útját Vizi E. Szilveszter abban látta, hogy a tudományáganként kialakult intézethálózat helyett intézetcsoportokat, konzorciumokat kell kialakítani, amelyek egyben alkalmasak lehetnek uniós források megszerzésére is.¹¹⁷ Emellett Vizi felvetette, hogy az Akadémia tudományos osztályokból álló szerkezetét és a hivatali apparátust is karcsúsítani lehet. Vizi E. Szilveszter 11 osztály helyett négy terület – élő és élettelen természettudományi, bölcsészeti és társadalomtudományi – kialakítását vetette fel, ami nagymértékű leépítést jelenthetne.¹¹⁸

Az MTA 2006-ban ostromlott várhoz hasonlított. Egy évvel később, visszatekintve 2006-ra Vizi E. Szilveszter, azonban már arra is felhívta a figyelmet, hogy: „azok a viharok, amelyek az elmúlt évben dúltak az Akadémia körül, mára lecsendesültek. Nem utolsósorban azért, mert a Magyar Tudományos Akadémia elismertsége itthon és a

¹¹³ Szabó Iréne, Losonczy Gergely: Viharfelhők alatt kezdődik az Akadémia reformja, (Népszava 2006. 5. 10.)

¹¹⁴ Palugyai István: Reformhangulat az Akadémián (Népszabadság 2006. 5. 10.)

¹¹⁵ Szabó Iréne, Losonczy Gergely: Viharfelhők alatt kezdődik az Akadémia reformja, (Népszava 2006. 5. 10.)

¹¹⁶ N. Sándor László: Reformra készül a Magyar Tudományos Akadémia (Népszava 2006. 5. 9.)

¹¹⁷ Szabó Iréne, Losonczy Gergely: Viharfelhők alatt kezdődik az Akadémia reformja, (Népszava 2006. 5. 10.)

¹¹⁸ Palugyai István: Reformhangulat az Akadémián (Népszabadság 2006. 5. 10.)

nagyvilágban továbbra is kimagasló. A nemzetközi rangját az is mutatja, hogy a világ vezető tudományos lapjaiban sorozatban jelennek meg magyar kutatók szenzációt keltő cikkei. A tudománymetriai felmérések alapján Magyarország jóval nagyobb mértékben vesz részt a világ tudásiparában, mint ami a lakosság számából vagy a gazdaság teljesítményéből következne. A hazai társadalmi elismertségünket pedig mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Medián múlt év végi felmérése szerint húsz magyarországi intézmény közül az Akadémia élvezi a legnagyobb közbizalmat. Egy olyan rangsor élén állunk, amelyben a parlament a tizenhatodik, a kormány pedig a tizennyolcadik helyen található. Ez azt is jelenti, hogy ha az MTA állást foglal egy fontos kérdésben, az ország lakossága hisz neki.” A helyzet konszolidációjához az is hozzájárult, hogy javult a kormány és az Akadémia kapcsolata.¹¹⁹

A kritikákra visszatérve, Vizi E. Szilveszter azt mondta, hogy a kritikák jelentős része nem volt kellően megalapozott, és akik azt mondták, hogy az MTA struktúrája valamiféle szocialista örökség vagy hogy a tudományos akadémiáknak Nyugaton nincs kutatóintézeti hálózatuk, azok egyszerűen nem ismerik vagy szándékosan elhallgatják az igazságot. Az Osztrák Tudományos Akadémiának például huszonhárom nagy, jelentős állami költségvetési támogatással működő kutatóintézete van. A hollandnak és a dánnak hasonlóképpen. A független, főhivatású kutatóintézetek szerepe egyre növekszik: az amerikai National Institute of Health, amely a világ legnagyobb egészségügyi kutatóintézete, vagy a Max Planck Institut szintén jelentős állami költségvetéssel működik. Az MTA elnöke hangot adott annak a meggyőződésének, hogy az Akadémia kutatóintézet-hálózata olyan különleges, pótolhatatlan nemzeti értéket jelent, amelynek szétrombolása nem állhat a kormány érdekében, ráadásul rombolni könnyű, de egy egészen új kutatói struktúrát felépíteni több évtizedes munkát igényel. Ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy a fejlett világban a szellemi erőforrások koncentrációja érdekében éppen a magyarhoz hasonló jellegű intézethálózatokat hoznak létre.¹²⁰ Az akadémiai intézetek fenntartása mellett szól az is, hogy az egyetemeken az

óraszámok emelkedése miatt az oktatóknak praktikusán nem marad ideje kutatásra.¹²¹

A 175. közgyűlésen elindított reformfolyamat eredményeképpen az Akadémia elhatározta a feladatorientált és teljesítményarányos finanszírozás bevezetését, s a költségvetési támogatás fejében teljesítendő közfeladatok és az ehhez szükséges feltételrendszer rögzítését. További elhatározást jelentett a költségvetés tervezése során az intézmény-ffinanszírozás visszaszorítása, és a versenyszerűen elosztott feladatfinanszírozás arányának növelése. A már működő akadémiai példák alapján újabb kutatási centrumok, nemzeti laboratóriumok megalakítása indult el olyan innovatív vállalkozásokkal és egyetemekkel együttműködve, akik segítik a kutatási eredményeket hasznosító spin-off és a fejlesztésekkel foglalkozó start-up, azaz induló cégek alapítását. Ami a humán erőforrások hatékonyabb felhasználását illeti, Vizi E. Szilveszter úgy határozta meg a jövő reformirányát, hogy a tudományos munkakörben foglalkoztatottak kinevezési rendszerét a határozatlan időre szóló kinevezés általános gyakorlatának megszüntetésével, egyértelmű követelményeket tartalmazó előmenetel alapján fogják szabályozni. A kutatói teljesítményértékelésben megvalósuló minősítésnek konkrét munkajogi, illetve bérezési következményei lesznek. Az intézetek irányításában, menedzselésében és minőségbiztosításában mindenütt bevezetik az egyszemélyi felelősségi- és jogköröket. Amint életbe lép a feladat- és teljesítményarányos támogatási rendszer, az intézetigazgatóknak érdekük lesz, hogy lecseréljék a gyengébb kutatókat.¹²²

Jelentős előrelépés volt, hogy 2009. március 30-án az Országgyűlés egyhangúan, 363 igen szavazattal fogadta el az Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény módosítását. A módosításoknak köszönhetően az Akadémia demokratizmusa megerősödött, ugyanakkor döntéshozatali rendszere hatékonyabbá vált.¹²³ Pálkás József, az MTA elnöke a törvény megszületését a reformfolyamat legfontosabb állomásának tekintette.¹²⁴

¹²¹ Kun J. Erzsébet (2004) Kemény bérharc várható, Kiszolgáltatott munkavállalók, Népszabadság 2004. 9. 10.

¹²² Interjú Vizi E. Szilveszterrel, Magyar Hírlap, 2007.05.04.

¹²³ Tudosz Hírlevél, 2009.07.

¹²⁴ Az akadémiai törvény módosítása 2008 nagy sikere, MTI 2009. 04.

II.7. A női kutatók helyzete

Az MTA adatai szerint a 2008-2009-es tanévben a doktoranduszok között a nők aránya 49 százalék volt. Az MTA kutatóhálózatában és az egyetemeken 39 százalék a kutatónők aránya, míg a vállalkozói szektorban csupán 29 százalék. A PhD-fokozatot szerzők között a nők aránya átlagosan 37 százalék, a nagydoktorok között pedig 13,5 százalék.¹²⁵

Az utóbbi években kiemelt figyelmet kapott az Akadémián a női kutatók helyzete, az esélyegyenlőség biztosítása. A Magyar Tudományos Akadémia 2009-ben keretprogramot indított a gyermekvállalás és tudományos karrier összeegyeztethetősége érdekében. E program kidolgozásakor az MTA magyarországi felmérésekből és Európai Unió ajánlásokból indult ki. Érdemi lépéseket kívánt tenni annak érdekében, hogy a kutatói pálya a nők számára vonzóbb legyen, és megteremtse a lehetőségeket ahhoz, hogy képességeiket, tehetségüket a legteljesebb mértékben ki tudják bontakoztatni. A keretprogram hosszabb távon azokra a gondokra kíván megoldást találni, amelyek gátat jelenthetnek a nők számára a kutatói pályán. Ennek megfelelően családbarát feltételeket teremtenie a kisgyermekes kutatónőknek. Az életszakaszoknak megfelelő kihívások szerint az Akadémia a PhD-fokozat megszerzését célzó korai, és az MTA doktora cím elérését célzó középső karrierszakaszokra bontja a támogatási rendszer elemeinek kiépítését. Míg a korai szakaszban a gyermekvállalás utáni visszailleszkedés elősegítése kerül előtérbe, addig a középső szakaszban vezetővé válást segítő ismeretek elsajátítása kap hangsúlyt. Mindkét szakaszt a könnyített terhelés jellemzi. A program egyebek közt lehetőséget teremt a részidős és otthoni munkavégzésre, biztosítja az ehhez szükséges informatikai háttérrel. Az életkorhoz, a diploma- vagy fokozatszerzés idejéhez kötött pályázatok és ösztöndíjak esetében gyermekenként 2 évvel kitolódik a korhatár. Beletartozik az intézkedéscsomagba az életszakasztól függő feladatterhelés, a megfelelő színvonalú gyermekintézmények biztosítása.¹²⁶

II.8. A fiatal kutatók helyzete

Magyarország nemzeti intézményei közül a Magyar Tudományos Akadémia dolgozóinak átlagéletkora a legalacsonyabb. Az MTA Intézeteinek kétezere-öttszáz kutatójának majdnem fele negyven évnél fiatalabb. 2004 és 2007 között több mint háromezár harminc év alatti fiatal került be az akadémiai kutatók közé.¹²⁷ A fiatal kutatók hatékonyabb integrálása érdekében indult el az MTA Lendület elnevezésű programja, amely módot ad arra, hogy egy-egy kutatóintézet új kutatási témát indíthasson el. Pálkás József, az Akadémia elnöke azzal indokolta a program szükségességét, hogy az intézetek saját forrásai általában nem elegendőek ahhoz, hogy egy új, nagyobb jelentőségű témát elindítsanak. A program keretében az MTA kutatóintézeteiben 4-6 státuszt létesítenek fiatal, kiemelkedő eredményeket felmutató magyar kutatók számára, akik az átlagosnál magasabb bért kapnak, valamint keretet biztosítanak számukra eszközvásárlásra, megfelelő kutatási feltételek biztosítására. Egy-egy ilyen csoport évente 60 millió forintot kap, vezetőjüket pályázat útján választják ki. Az évi 60 millió forintos támogatásért cserébe elvárják, hogy olyan kutatásokat folytassanak, amelyek eredményei a világ vezető folyóirataiban közölhetők. A szerződés 5 évre szól azzal az ígérettel, hogy amennyiben teljesülnek a feltételek, véglegessé válik az állás, másrészt a támogatás összege az adott intézethez kerül. A tervek szerint az MTA minden évben kiír egy ilyen pályázatot 4-6 csoport létrehozása céljából. Így fokozatosan építkezve 30 akadémiai kutatócsoport jöhet létre az Akadémia terve szerint.¹²⁸

¹²⁵

http://index.hu/tudomany/2009/03/09/az_mta_javitana_a_kutatonok_palyaeselyein/

¹²⁶

http://index.hu/tudomany/2009/03/09/az_mta_javitana_a_kutatonok_palyaeselyein/

¹²⁷ Interjú Vizi E. Szilveszterrel, Magyar Hírlap, 2007.05.04.

¹²⁸ Az akadémiai törvény módosítása 2008 nagy sikere, MTI 2009. 04. 28

III. A magyar tudós – az adatok tükrében

III.1. Az empirikus kutatás folyamata

Jelen beszámoló egy 757 fős mintán vett reprezentatív kérdőíves felmérés elemzésén alapul.

A kutatás alapkérdőíve a TUDOSZ szervezési területéhez tartozó munkahelyek munkavállalói számára készített kérdőív volt, amelyet Tóth András és Grajczjár István készített. A kérdőív lekérdezéséhez szükséges mintát Kozma Boglárka vette, a lekérdezést Kozma Boglárka és Bódi Ferenc irányította. A kérdőívek kódolása után az SPSS system file-t Fekete Attila készítette el. A SPSS file elemzését Grajczjár István végezte.

A 757 fős rétegzett mintát MTA és nem MTA kutatóintézetekre, nemre és tudományos fokozatra igyekeztünk reprezentatívvá tenni. Az apróbb eltéréseket a legfrissebb, nemre, tudományos fokozatra és kutatóintézetre vonatkozó KSH adatok segítségével súlyozással korrigáltuk.

A kérdőív a munkaerő-piaci belépést megelőző életútra (család, iskola) vonatkozó kérdésblokkal kezdődött, ezt követte a jelenlegi munkaerő-piaci helyzetre, a munkakörülményekre és a jövőbeni tervekre vonatkozó blokk. Ebben a blokkban a kutatói teljesítmény mellett a kutatói élet hátrányaira is rákérdeztünk, illetve a jövedelmi forrásokat és azok mértékét vettük górcső alá. A következő kérdésblokk a különböző attitűdökről, egyéni percepciókról (munkahelyi integráció, megbecsültség, depriváció, stressz stb.) szólt, emellett ebben a blokkban kérdeztük meg az érdekvédelemmel, a szakszervezeti szolgáltatásokkal való elégedettséget, a szolgáltatások igénybevételét, illetve, hogy milyen szolgáltatásokra lenne igény. Itt derítettük fel azt is, hogy a kérdezettek hogyan vélekednek a szakszervezetek munkájáról. A következő blokk a munkahelyi körülményekkel, az érvényesülés, a karrierépítés lehetőségével, a munkahelyi biztonsággal, a kutatóintézetek szakmaiságával kapcsolatos elégedettséget feszegette. Ezt követően a munkahelyi materiális juttatások, majd az esélyegyenlőség és a teljesítményértékeléssel kapcsolatos elvárások kerültek terítékre. Végül a rekreációs és a családdal kapcsolatos kérdések után a szocio-demográfiai blokk zárta a kérdőívet.

A vizsgálatokat az SPSS 17.0-ás programcsomag segítségével gyakoriságelemzéssel, a magas mérési szintű változók esetében átlag, módusz és medián elemzéssel kezdtük. Emellett az attitűdökre, az

elégedettségre, az egyéni percepciókra, véleményekre vonatkozó kérdéseknél adatredukciós szándékkal 5 fokú Likert skálákból főkomponenseket hoztunk létre, amely tulajdonképpen egyfajta súlyozott indexálásnak megfeleltethető eljárás annyi különbséggel, hogy kizárja a kutatói szubjektivitást a súlyok használatakor. A főkomponens elemzés során a bevont változók egy olyan skálára rendeződnek, amely megragadja a változók közös, a háttérben megbúvó jelentéstartalmát. A főkomponens a bevont változókból hoz létre egy olyan skálát, amelyen minden egyes válaszadóhoz hozzárendel egy, a mért változók mögött létrejövő (látens) jelentéstartalomnak megfelelő súlyszámot. A változók egy olyan markáns törésvonalat hoznak létre, amely alapján megkülönböztethetünk olyan kutatókat, akik a bevont változók mentén, a skála inkább egyik, míg mások inkább a skála másik végpontjához közelítenek.

A főkomponens analízisek mellett Pearson-féle bivariáns korrelációkat, kereszttáblákat, variancia analíziseket, regressziókat és diszkriminancia analíziseket készítettünk, a vizsgálatok során a véletlen okozta összefüggéseknek csak 5%-os szint alatt adtunk teret.

III.2. A kutatás legfőbb eredményei és tanulságai

Kutatónak lenni jó. Kutatónak lenni rossz. Mindkét állítás igaz. Nem mindegy, ki, hol, mit, mennyiért és hogyan kutat. Felmérésünk egyik legfontosabb eredménye az, hogy mélyen megosztott a kutatói társadalom; a kutatók között szegmentált belső csoportok találhatók.

Már kutatóvá válni sem olyan egyszerű. Átlagos vagy jobb családi, anyagi háttér, az átlagosnál magasabban képzett szülők, fővárosban vagy legalábbis városi iskolákban elkezdett iskolai életút jellemző a magyar kutatókra. Azt is látjuk, hogy az oktatás demokratizációja nem járt együtt a kutatói rekrutáció demokratizálódásával: minél fiatalabb egy kutató, annál nagyobb a valószínűsége, hogy inkább jómódú családból származik. De lehet, hogy csak annak nyomát látjuk, hogy a '45 utáni nagy társadalmi rendszerváltás okozta mobilitási hullám elültével „helyreállt” a dolgok szokott rendje, s jó anyagi hátterű, magasan iskolázott városi szülők gyermekei válnak kutatókká.¹²⁹

Adataink mutatják azt is, hogy másképpen is zárt a magyar kutatói társadalom. Valószínűleg a magába zárkózó szocialista társadalom öröksége, hogy alig találunk a kutatók között olyat, aki külföldi egyetemen végzett volna, s ott szerzett volna diplomát. Vagy ha igen, akkor még mindig többen végeztek a ma kutatói közül a Szovjetunióban, mint valamelyik „nyugati” egyetemen. Ez a zártság azért is megdöbbentő, mert a megkérdezettek több mint fele vélekedik úgy, hogy ígéretes tudományos karriert elsősorban külföldön lehet megalapozni. De lehet, hogy adatainkban az tükröződik vissza, hogy az a mai fiatal, aki kijutott egy „nyugati” egyetemre már nem jött haza, vagy ha haza is jött, már visszamenekült, jobb esetben a közszféra kutatóintézeteihez képest jóval magasabb fizetéseket kínáló versenyszférában helyezkedett el.

Más adatok is mutatják a kutatói világ zártságát. Az egyetemekről szinte nyílegyenesen vezet az út az egyetemi-kutatói világba. Maximum egy-két államigazgatási-közalkalmazotti állomás fordult elő a

kutatók életútjában. Mindössze a kutatók 14%-a fordult meg a versenyszférában munkavállalóként. Elképzelhető, hogy a versenyszférában szerzett munkatapasztalatok hiánya is hozzájárulhat ahhoz, hogy alacsony intenzitású a tudományos élet és a gazdasági szereplők, a vállalatok közötti K+F együttműködés. Gyakorlati tapasztalatok híján lehetséges, hogy a kutatók nehezebben tudnak igazodni a vállalatok elvárásaihoz, problémáihoz és működési módjához.

Még szerencse, hogy tanulmányút, konferencia, s időnként munkavállalás céljából – főleg ha valaki természettudományos területen kutat – ki lehet jutni külföldre, s ez oldja a zártságot. Ugyanakkor csak egy szűkebb kutatói elit számára áll nyitva ez a lehetőség. A kutatók nagy része számára nincs nyitva ez az út, vagy nem él a számára nyitott lehetőséggel. Mindkét állítás igaz lehet. A megkérdezettek több mint fele elégedett azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a tudomány világa kínál konferenciákra való kiutazásra, tanulmányutakon való részvételre, külföldi munkavállalásra, bár kevesen használják ki ténylegesen ezeket a lehetőségeket.

Zártság-nyitottság, lehetőségek és ki nem használt lehetőségek. Mi az oka ennek a kettősségnek? Mennyire jellemző ez más területeken is a magyar kutatói társadalomra?

Eredményeink azt mutatják, hogy ennek a kettősségnek az egyik legfontosabb „külső” oka az alulfinanszírozottság. Pontosabban szólva kutatásunk azt mutatja, hogy a kutatók egyik legfontosabb problémája az alulfinanszírozottság, amely megjelenik az alacsony fizetésekben, a rossz kutatási feltételekben, s a jórészt kényszeredetten vállalt munkahelyen kívüli jövedelem-maximalizáló stratégiákban.

Az alulfinanszírozottság kielezi a kutatói társadalmon belüli törésvonalakat. Kutatásunk azt is kimutatja, hogy a magyar kutatói társadalmat át-meg átszelik törésvonalak. A kutatói társadalomban is megfigyelhető, hogy az előnyök összeadódnak, s a hátrányok halmozódnak, s megfigyelhető a státuszinkonzisztencia is. Sok kutatónak egyes területeken előnyei, más területeken hátrányai vannak. Az előnyök–hátrányok egyedi konfigurációi sajátos csoportokat rajzolnak ki.

Az objektív mutatók mellett az elégedettség-elégedetlenség szubjektív percepcióját is igyekeztünk megragadni. Az egyéni elégedettség-elégedetlenség

¹²⁹ Néha egy-egy interjú részlet többet elmond számok tömkelegénél. Egyik interjúalanyunknak, társadalomtudományi területen, mikor panaszkodott, hogy fiatal kutatóként nem tud megélni, kutatásvezetője ezt vetette oda: ha valaki tudós akar lenni, akkor olyan jó módú családi háttérnek kell lennie, amely képes fedezni az életpályára való ráállás „költségeit”.

szubjektív percepciója adja meg a rideg objektív mutatók által kimutatott előnyös-hátrányos helyzetet jelző szociológiai kategóriák igazi tartalmát. Jelzi, mely munkavállalói csoportok elégedetlenek helyzetükkel relatív jó helyzetük ellenére is, s mely munkavállalói csoportok elégedettek azzal, amit a lehetőségek lehetővé tettek számukra relatíve rosszabb helyzetük ellenére. Objektív mutatók és személyes vélemények együttese révén nemcsak a kutatói társadalmat megosztó belső törésvonalakat igyekeztünk kimutatni, hanem azt is mit és miért látnak rosszul működőnek az egyes csoportok a magyar tudományos élet világában.

III.3. A magyar kutató: köszönöm, jól megvagyok...

Kutatóintézetben jó dolgozni. Legalábbis ami az emberi kapcsolatok minőségét illeti. A válaszadók több mint négyötöde elégedett a munkahelyén a munkatársi kapcsolataival, a főnökéhez kapcsolódó viszonyal. A válaszadók közel háromnegyede erősen kötődik a munkatársaihoz, munkahelyi csoportjához, valamint a munkahelyéhez, majdnem kétharmada erős kötődést mutat a szakmabeliek iránt. A megkérdezettek kevesebb, mint egyhatede tekinti a kutatói életpálya hátrányának a felettesek, kollégák akadékoskodását. Szintén jó dolgozni egy kutatóintézetben családbarát jellege miatt. A megkérdezettek közel háromnegyede mondható elégedettnek munkahelyének családbarát jellegével, munkahelyén az esélyegyenlőséggel. Áttételesen a családbarát jelleg része az is, hogy a megkérdezettek négyötöde elégedett a munkahelyre való bejárással.

Kutatóintézetben jó dolgozni. A megkérdezettek több mint négyötöde elégedett a kutatási szabadsággal, s a megkérdezettek mindössze 6%-a tartja a munkáját unalmasnak.

Kutatóintézetben dolgozni rossz. A munkájukat értelmesen végezni akaró kutatók, vagyis a kutatók nagy többsége szempontjából a hazai kutatói lét legtöbbet említett hátrányai a kutatásfinanszírozás szomorú állapotához, s az emiatti szegényes helyzethez kapcsolódnak. A megkérdezettek közel háromnegyede a kutatóintézetek állandó pénzzavara, a forrásokhoz való hozzáférés nehézségei miatt elégedetlen. A válaszadók több mint fele problémának tartja az infrastrukturális hiányosságokat. A megkérdezettek 10%-a gondolja úgy, hogy nincsenek meg a munkahelyén az alapfeltételek a színvonalas tudományos kutatáshoz.

Különösen jellemző ez a természettudományi területeken dolgozó kutatókra, ahol a tudományos infrastruktúra elengedhetetlen feltétele a tudományos eredmények elérésének. A válaszadók csupán egyharmada elégedett a pályázati lehetőségekkel. A megkérdezettek majdnem fele úgy érzi, hogy nem megfelelő javadalmazásban részesül az elvégzett munkájáért: összességében a válaszadók háromnegyede többé-kevésbé elégedetlen a munkabérével.

Kutatóintézetben dolgozni rossz. A kutatás adatai mutatják a „rosszlét” másik fontos forrását: a kutatói életpálya bizonytalanságát, kiszámíthatatlanságát a kutatók egy nagy, s feltehetően egyre növekvő csoportja számára. A megkérdezettek közel fele határozott idejű munkaszerződéssel rendelkezik. A nyugati szakirodalomban megismert „akadémiai munka krízise” fogalom már a hazai tudományos életre is jellemző. Magyarországon is véget ért az a korszak, amikor a biztos, élethosszig tartó, védett státusz jellemezte a kutatókat. Ehelyett a kutatói állomány majdnem fele bizonytalan, határozott idejű szerződéssel, projektről projektre kerül alkalmazásra. Az adatok ismeretében nem meglepő, hogy már a válaszadók közel fele elégedetlen munkahelye biztonságával. A világ ilyen, mondhatja bárki, aki a versenyszférát ismerve olvassa e sorokat. De azért figyelembe kell venni, hogy a kutatásfejlesztés az egy olyan terület, ahol a siker egyik feltétele az emberi erőforrások hosszú távú fejlesztése, az elmélyülés, s ahol a végeredmény, a kutatási eredmény legtöbb esetben hosszú kitartó munka, kísérletezések eredménye. Ilyen környezetben a túl sok bizonytalanság, a kutatói életpálya ellehetetlenülése jelentős károkat okozhat.

Nem véletlen, hogy a munkahelye presztízsével már csak a megkérdezettek kétharmada mondható elégedettnek. E kedvezőtlenebb megítélés oka elsődlegesen a tudomány-finanszírozás alacsony szintje, s a „politika” fogadókészsége a tudományos eredmények alkalmazására.

Jó munkahely – rossz feltételek. Talán ez jellemzi legjobban a magyar kutatóintézeteket. Segíts magadon, s az Isten is megsegít, mondja a közmondás. A kutatók is csak emberek, s megpróbálják a lehető legjobbat kihozni maguk számára az adott lehetőségekből. A kutatómunka szerkezete lehetővé teszi mellékállások vállalását, kutatási projektekből plusz jövedelmek szerzését a fizetés mellé. A kutatás adatai – amelyek a megkérdezettek önbevallásán alapulnak – világosan

mutatják, hogy a magyar kutatói társadalom egyharmada összességében megduplázza fizetését projektpénzekből és mellékállásokból. Kisebb részben a kutatóintézetekhez kötődő tudományos projektekből, nagyobb részben a munkahely melletti mellékállásból. A mellékállás legnagyobb része a kutatómunkához kapcsolódó, annak eredményeit ismertető, gyakorlati hasznosulásukat elősegítő oktatómunka. Akár még örülhetnénk is, hogy a merev kutatóintézeti-egyetemi határok ellenére megvalósul a kutatás és oktatás egysége. Csak éppen nehéz eldönteni, hogy vajon mi történik: kutatás keresztfinanszírozása egyetemi pénzekből, vagy az oktatás keresztfinanszírozása kutatási célokra szánt pénzekből? Vagy az értelmiségi lét keresztfinanszírozása történik többféle állami forrásból?

A kíváncsnak tartott, ha úgy tetszik elvárt jövedelem összege a közsférában majdnem azonos azzal a jövedelemmel, amit a kutatók egyharmada ténylegesen elér háromfelé szakadva (munkahelyi munka, plusz projektek a munkahelyen és a főmunkahelyhez nem kapcsolódó egyéb jövedelmek). Vagyis a kutatók sziszifuszi munkával, erőfeszítéssel, szétszakítottsággal mégis valahogyan képesek biztosítani az értelmiségi léthez tartozónak érzett színvonalat. Nem véletlen azonban, mint láthattuk feljebb, hogy a válaszadók közel fele szerint a kutatói lét egyik hátránya a több lábbon állás kényszere. A kutatók – figyelembe véve a közsféra által nyújtott viszonylagos biztonságot, alacsonyabb szintű teljesítménykényszert és az állami költségvetési források korlátozottabb voltát – alapvetően megelégednének azzal a jövedelemszinttel, amit jelenleg három forrásból tudnak összeszedni, de mindezt egy állásból, egy munkahelyen végzett teljes értékű munkából szeretnék elérni. Ugyanakkor, ha a versenyszférában kellene dolgozniuk, az azzal járó bizonytalansággal és teljesítménykényszerrel, akkor jó 30%-kal magasabb jövedelmet tartanának kíváncsnak.

A sokféle finanszírozási forma eredményeképpen, s talán a felhalmozott családi vagyonok jóvoltából is a kutatók jobban élnek, elégedettebbek életkörülményeikkel, mint azt egyébként fizetésük színvonala, vagy éppen fizetésük színvonalával való elégedettségük indokolná. A megkérdezettek által bevallott egy főre jutó családi jövedelem jóval magasabb a magyar átlagnál, s a kutatók lakásának átlagmérete is jóval nagyobb a magyar átlagos lakásméretnél. A kutatók majdnem fele elégedett jelenlegi életszínvonalával. A kutatók majdnem fele

remélte a kérdezés időpontjában, 2010 nyarán, a világgazdasági válság kellős közepén, hogy a jövőben nem rosszabbodik anyagi helyzete, s egyharmada remélte, hogy javulni fog.

Elégedetten hátra is dőlhetne e tanulmány olvasója, hogy azért végül is nehézségekkel, ügyeskedésekkel, nyílt és bújtatott, megideologizálható, akár előnyként is beállítható keresztfinanszírozások révén mégiscsak működik a magyar tudomány gépezete, s a kutatói társadalom is, panaszkodás ide, panaszkodás oda, „elvan”. Sok publikáció születik.¹³⁰ A külföldi tudományos kapcsolatok élők, a külföldi finanszírozású projekteken való részvétel megfelelő szintű, a vállalatokkal való együttműködés nehézségei meg részben a vállalatok rovására is írható. Lehetne javítani – de min nem lehet javítani? – a körülményekhez képest megvan, sőt talán jól megvan a magyar tudomány.

Adataink azonban azt is mutatják, hogy a viszonylagosan megnyugtató adatok belső egyenlőtlenségeket takarnak el, s ezeket az egyenlőtlenségeket részben magának a tudományos életnek a rendszere is generálja. A különböző szimbolikus forrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférés pedig elégedettséget/elégedetlenséget vált ki, amely feszültség-gócokat adataink is jelzik, attól függően, hogy kik érzik magukat pozitívan és kik negatívan diszkriminálnak. Vagyis a viszonylag rugalmasabb, barátságosabb, együttműködőbb munkahelyi légkör ellenére/mellett egy nagyarányú elégedetlenség is kimutatható a kutatók körében. A következőkben áttekintjük a legfontosabb egyenlőtlenségeket és feszültséget generáló kérdéseket.

¹³⁰ Lásd: ezt még az Állami Számvevőszék is elismerte kritikus hangvételi 2004-es vizsgálati jelentésében. (Lásd: ÁSZ).

III.4. A felszín alatt: a magyar kutató társadalmat feszítő egyenlőtlenségek

III.4.1. A férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek¹³¹

A történet rögtön ott kezdődik, hogy jelentősen több férfi, mint nő dolgozik a kutatószférában. A szociológiai tényekkel és a társadalmi mozgatórugókkal tisztában lévő olvasó persze rögtön válaszolhat is: elit szakma, ez az, ami várható. Ezt az alapvető egyenlőtlenséget fokozza az, hogy ha feljebb haladunk a tudományos fokozatok és beosztások ranglétráján, annál alacsonyabb a nők aránya. A férfiak inkább dolgoznak vezető beosztásban, mint a nők. Nem véletlen, hogy a válaszadók közel egynegyede vélekedik úgy, hogy munkahelyén a nőkkarrier lehetőségei korlátozottabbak, mint a férfiaké. S persze, ha már munkahely, s munka, a nőknek gyakrabban kell plusz feladatokat is elvégezniük. Majdnem egynegyed azon válaszadók aránya, akik úgy vélik, hogy a kutató nők gyakrabban kapnak „ingyenesen elvégzendő” plusz (pl.: adminisztratív, vendégfogadás, -kísérés) feladatokat.

A férfi válaszadók több konferencián vettek részt külföldön, és több időt fordítottak tanulmányi utakra, mint a női válaszadók. A férfi megkérdezettek által vezetett projektek összköltségvetése magasabb volt, mint a női megkérdezettek által vezetett projekteké, a férfi megkérdezettek több külföldi projektet irányítottak. A férfi megkérdezettek a főmunkahelyükön és mellékállásukban is többet keresnek, mint női kollegáik. A férfiak nemcsak többet keresnek, de megítélésük szerint többet is kellene keresniük. A nők nehezebben viselik a másodállás kényszerét: a női válaszadók többsége értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy a kutatói életpálya hátrányának tekinthető a több lábon állás kényszere.

Mint láthatjuk az átlagadatok értelmezéséhez nagyon fontos a válaszadók nem szerinti megoszlásának ismerete. A női megkérdezettek a férfiakhoz képest nagyobb arányban egyetértenek azzal, hogy a női

kutatók hátrányban vannak a férfi kutatókkal szemben, a nők alulreprezentáltak a vezető pozíciókban, hiányzik a nők képességeinek megfelelő előléptetés. Inkább a női megkérdezettek értenek egyet azzal, hogy a női kutatók gyakrabban kapnak ingyenesen elvégzendő plusz feladatokat. A női megkérdezettek inkább egyetértenek azzal, hogy a tudományos területen dolgozó nők többsége munkássága nagy részét, vagy akár egészét másodhegedűsként tölti a kutatás vezetője mellett. Vagyis, a nők sokkal rosszabbul ítélik meg saját helyzetüket, mint férfi kollegáik a nők helyzetét.

A megkérdezettek kisebb része, közel egynegyede szorgalmazná munkahelyén a nők pozitív diszkriminációját. A válaszadók több mint fele vélekedik úgy, hogy szükséges lenne külön szervezett támogatói rendszer kialakítása a kisgyermekes doktoranduszok esetében. A válaszadók több mint négyötöde gondolja úgy, hogy az esélyegyenlőség területén terjeszteni kell a legjobb gyakorlatra vonatkozó példákat. A megkérdezettek többsége egyetért azzal, hogy munkahelyének támogatnia kell a családbarát intézkedéseket. Vagyis minél általánosabb és megfoghatatlanabb az egyenjogúságot támogató lépés, annál nagyobb a támogatottsága. Ugyanakkor rossz hír, hogy a magasabb beosztású kutatók, akik inkább férfiak, jellemzően elégedettek az esélyegyenlőséggel, így jellemzően nem szorgalmazzák munkahelyükön a nők pozitív diszkriminációját.

III.4.2. Idősebb és fiatalabb kutatók közötti egyenlőtlenségek

Nagy szakadék húzódik az idősebb és a fiatalabb kutatók között. Az idősebbek magasabb beosztásban dolgoznak, mint a fiatalok. Az idősebb válaszadók mind főmunkahelyi, mind mellékállásban szerzett jövedelmei is magasabbak, mint a fiatalabb válaszadóké. Ennek fényében a fiatalabb válaszadók természetesen elégedetlenebbek munkahelyükön a szakmai előmenetel lehetőségeivel, az anyagi és a foglalkoztatási biztonsággal.

A fiatalabb válaszadókra jellemzőbb, hogy a kutatói életpálya hátrányainak tekintik a túlzott bürokráciát, a kutatói lézengést, a lassú előrehaladást, a határozott munkaidejű szerződést, az egészségtelen környezetet és a zsúfoltságot. Nincsenek megelégedve a tudományos munka feltételeivel sem: a fiatalabb válaszadók megítélése szerint

¹³¹ Az adatokból az is kiderül, hogy a mintába került női megkérdezettek fiatalabbak, mint a férfi válaszadók. Mint látjuk, a másik fontos törésvonal a fiatal és az idősebb kutatók között húzódik. Így egyes nemek között tapasztalt egyenlőtlenségekre az életkori egyenlőtlenségek is ráerősíthetnek.

munkahelyükön korrekt tudományos minősítési rendszer hiányában a szakmaiság másodlagos.

III.4.3. A határozatlan és a határozott munkaidejű szerződésekkel foglalkoztatottak közötti egyenlőtlenségek

A válaszadók közel azonos arányban rendelkeznek határozatlan, illetve határozott idejű munkaszerződéssel. Nem véletlen, hogy a válaszadók alig több mint fele mondható elégedettnek a foglalkoztatási biztonsággal. Vagyis a magyar kutatói társadalom élesen kettéválk a foglalkoztatás biztonsága, a kutatói lét fenntarthatósága tekintetében. A határozott idejű szerződéssel rendelkezők magas aránya azt is mutatja, hogy Magyarországon is véget ért az a korszak, amikor a biztos, élethosszig tartó, védett státusz jellemezte a kutatókat. Ehelyett a kutatói állomány majdnem fele bizonytalan, határozott idejű szerződéssel, projektről projektre kerül alkalmazásra. Hab a tortán – ami egyébként természetes a munka világában –, hogy a határozott munkaidejű szerződéssel foglalkoztatott megkérdezettek átlagosan alacsonyabb jövedelemmel rendelkeznek.

Hogyan is lehetne másként? A határozott munkaidejű szerződéssel foglalkoztatott megkérdezettek munkahelyükön elégedetlenebbek a jelenleg biztosított életszínvonallal, jövedelmükkel, karrier lehetőségeikkel, a foglalkoztatási biztonsággal és a nyelvtanulási lehetőségekkel. A határozott munkaidejű szerződéssel foglalkoztatott megkérdezettek jellemzőbb, hogy a kutatói életpálya hátrányának tekintik a lassú előrehaladást, az elöregedett kutatói kört, a határozott munkaidejű szerződéseket és, hogy túl sok múlik a személyes kapcsolatokon, a főnökkel, a döntéshozókkal való jó kapcsolaton. A határozott munkaidejű szerződéssel foglalkoztatott megkérdezettek jellemzőbb, hogy munkahelyükön úgy érzik, hogy magukra vannak utalva, nem számíthatnak senkitől segítségre.

A határozott munkaidejű szerződéssel foglalkoztatott megkérdezettek kevésbé jellemző az a percepció, hogy munkahelyük egy igazi tudományos műhely. A határozott munkaidejű szerződéssel foglalkoztatott megkérdezettek kevésbé kötődnek munkahelyükhöz, kevésbé integráltak, jellemzőbb rájuk a kollektív relatív depriváció

percepciója,¹³² és úgy érzik, hogy nem tudnak megküzdeni az állandó pályázati, forrásszerzési kényszerrel.

III.4.4. A magasabb és alacsonyabb beosztású munkavállalók közötti egyenlőtlenségek

A munka világában ez talán a „legtermészetesebb” egyenlőtlenség. Ami enyhíti ezt az egyenlőtlenséget, az az, hogy a kis létszámú kutatóintézetekben relatíve magas a vezető beosztású kutatók száma. A megkérdezettek közel kétötöde valamilyen vezető beosztású (39%) munkakört tölt be.

A magasabb beosztású megkérdezettek idősebbek, magasabb az iskolai végzettségük és magasabb jövedelemmel rendelkeznek az alacsonyabb beosztásban dolgozó megkérdezettekhez képest. A magasabb beosztású megkérdezetteknek jobb az anyagi helyzetük. A vezető beosztású munkavállalók megítélése szerint munkahelyük jobban biztosítja a szakmai előrejutás lehetőségét, az anyagi és a foglalkoztatási biztonságot.¹³³ A magasabb beosztásúak a munkahelyükön integráltabbnak és megbecsültebbnek érzik magukat. A magasabb beosztásban munkát végző megkérdezettek elégedettebbek munkatársi kapcsolataikkal és a kutatói szabadsággal, mint az alacsonyabb beosztású válaszadók, s megítélésük szerint munkahelyükön nem másodlagos a szakmaiság, vagyis munkahelyük igazi tudományos műhely. A magasabb beosztásúak jellemzően elégedettek a munkahelyük tudományos életével.

III.4.5. A mellékállással, másodállással és egyéb jövedelemmel rendelkezők és kiegészítő jövedelemmel nem rendelkezők közötti egyenlőtlenségek

¹³² Kollektív relatív depriváción azt értjük, hogy a kérdezett úgy érzi, hogy egy olyan csoportba tartozik, amely más csoportokhoz képest igazságtalanul hátrányos helyzetbe került. Lásd erről a mellékletben a Főkomponenselemzés tipikus vélemények, attitűdök részénél.

¹³³ Az előrejutás lehetőségét, az anyagi és foglalkoztatási biztonságot, a munkahelyi integrációt és megbecsültséget, a másodlagos szakmaiság percepcióját, a munkaterhet és a stresszt, a tudományos munka feltételeivel és a szakszervezettel való elégedettséget, valamint a nők pozitív diszkriminációjának igényét és a nők hátrányos helyzetének percepcióit főkomponensekkel mértük. A főkomponensek részletes leírását lásd a mellékletben Főkomponenselemzés részénél a regressziós magyarázó modelleknel.

Mint láttuk, a megkérdezett kutatók egy része majdnem megkétszerezi fizetését, s így el tud érní egy magyar szinten elfogadhatónak tartott jövedelmet és életszínvonalat. Az adatok részletesebb elemzése azonban kimutatta, hogy a kiegészítő jövedelemhez való hozzáférés az egyik legmélyebb törésvonal a kutatói világban. A megkérdezettek egyharmadának van csak a főmunkahelye mellett valamilyen mellékállása, vállalkozása, oktatói feladata, legalábbis ennyien voltak hajlandók nyilatkozni erről. Ez az arány valamivel magasabb a társadalomtudományi területeken dolgozók esetében. Itt is összeadódnak az előnyök: az idősebbekre, a határozatlan munkaidejű szerződéssel foglalkoztatott megkérdezettekre jellemzőbb, hogy főmunkahelyük mellett van valamilyen más munkájuk, mellékállásuk, oktatói feladatuk.

III.4.6. A külföldre (is) utazó sztárkutatók vs. többiek

Az adatok részletesebb elemzése azt mutatta, hogy van egy viszonylag szűkebb sztárkutatói kör, akik jelentősen többet publikálnak, akiknek több projektjük van, akik többet utaznak konferenciákra, akik többet vannak külföldön. S van egy népesebb beosztott kutatói kör, akik alig publikálnak, alig utaznak, alig van, vagy nincs is önálló projektjük. Az előbbi kis létszámú kör alkotja a magyar kutatói elitet, hozzájuk fűződik a legtöbb mérhető tudományos teljesítmény. Mellettük él, dolgozik egy alacsony mérhető teljesítménnyel rendelkező kutatói kör.

A sztárkutatók ambivalensen állnak a tudomány világához. Minél nagyobb volt az elnyert projektek összköltségvetése, a kérdezettek annál inkább átélték a megbecsültség érzését, ugyanakkor annál inkább elégedetlenek voltak munkahelyükön a tudományos munka feltételeivel.

III.4.7. Akik jól megélnék és akik nem

Adataink azt mutatják, hogy a kutatók kétharmada az általa megszokott életszínvonalon elégedett a jövedelmével, de egyharmaduk anyagi helyzete szerény, s alig jön ki a jövedelméből, vagy kifejezetten anyagi gondjai vannak. A megkérdezettek egyötöde vélekedik pesszimistán családjá pénzügyi helyzetének jövőjéről: megítélésük

szerint családjuk rosszabb anyagi helyzetbe kerül a jövőben.

III.4.8. Akik munkakörüket stressz alatt látják el – és akik nem

A kutatók egy része túlterheltnek érzi magát a munkahelyén és munkakörülményeit kifejezetten stresszesnek ítéli meg. Ennek jele, hogy a megkérdezettek majdnem fele nehezen birkózik meg az állandó pályázati és forrásszerzési kényszerrel. A válaszadók több mint egyötöde érzi úgy, hogy a munkahelyén a felelősség terhe gyakran szinte csak a munkavállalókra hárul. A kutatók több mint egyharmada túlterheltnek érzi magát a munkahelyén, több mint egyötödük szerint a munkakörüket állandó stressz jár. A kutatók egytizede panaszkodott arról, hogy a túl sok munka miatt az egészségi állapota veszélybe került. Ami ezekben az adatokban szembeötlött nekünk, az az, hogy csak a kutatók fele panaszkodott nehézségekről, s negyede számolt be stresszről, s tizede stresszel, túl sok munkával járó betegségekről, pszichoszomatikus panaszokról. Látszólag ez is nagyon magas arány, de ez azt is jelenti, hogy a kutatók fele-kétharmada nem él meg stresszt, agyongyötrő munkaterhet a kutatóintézetében. Ez fontos különbség a hasonló kérdéseket feltevő „nyugat”-európai, amerikai és ausztrál vizsgálatok eredményeihez képest, ahol tipikusan a munkavállalók kétharmada-fele panaszkodott túl nagy munkateherről, s harmada-fele ezzel járó stresszről, illetve pszichoszomatikus tünetekről.

III.4.9. A kutatás világában magukat integrálnak érzők és kívülállónak érzők közötti egyenlőtlenségek

Annak ellenére, hogy a kutatók többsége erősen kötődik szakmájához, kollegáihoz, főnökeihez és kutatóintézetéhez, az adatok azt mutatják, hogy van egy jelentős kutatói tömb, akik egy vagy több dimenzió mentén kívülállónak érzik magukat, s nem találják a helyüket a tudomány jelenlegi világában. A megkérdezettek majdnem fele nem érzi, hogy megfelelő javadalmazásban részesülne az elvégzett munkájáért. A megkérdezettek több mint kétötöde gondolja úgy, hogy munkahelyén nincs meg az érdekei megvédéséhez szükséges hatalma. A

válaszadók közel egynegyede nem érzi a munkahelyen a megfelelő megbecsültséget.

III.4.10. A tudományos élet minőségével elégedettek és elégedetlenek

A megkérdezettek többségének megítélése szerint a saját munkahelyén a tudás és a munkavégzés minősége határozza meg az előrejutást és a megbecsültséget. A válaszadók kétharmada úgy véli, hogy munkahelye egy igazi tudományos műhely. A másik oldalról persze ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek jó egyharmada szerint nem a munkavégzés minősége számít a munkahelyén. Mivel a megkérdezett munkahelyek fő missziója az, hogy tudományos műhelyként működjenek, ezért figyelmeztető jel az, hogy a megkérdezettek majdnem 40%-a szerint nem működik tudományos munkahelyként az a kutatóintézet, amelyben dolgoznak.

Kutatási eredményeink azt mutatják, hogy van a kutatóknak egy jelentős csoportja, akik elégedetlenek a munkahelyi tudományos élet minőségével. A megkérdezettek egyharmada szerint nem a tudás és a munka minősége határozza meg az előrejutást, s közel egyharmaduk szerint csupán az összeköttetések és a jó kapcsolatok határozzák meg a karriert és a kutatási forrásokhoz való hozzáférést. Egy kisebb csoportnak pedig egyenesen lesújtó véleménye van a tudományos élet minőségéről. A megkérdezettek valamivel kevesebb mint egyharmada úgy véli, hogy munkahelye egy szétesett intézet, ahol sokan csak a saját pecsenyéjüket sütögetik, ahol a hierarchia és a merev gondolkodás miatt az innovativitás háttérbe szorul. A megkérdezettek közel egytizedének megítélése szerint munkahelyén a szakmaiság másodlagos. A társadalomtudományi területen dolgozó megkérdezettekre szignifikánsan jellemzőbb az a percepció, hogy munkahelyük egy szétesett intézet, ahol sokan csak a saját pecsenyéjüket sütögetik.

III.4.11. Változtatni akarók és változtatni nem akarók

A megkérdezettek többsége úgy gondolja, hogy a stabil kutatói életpályamodell a tehetséges fiatalok számára vonzóbbá teheti a tudományos karriert, vagyis a kutatók döntő többsége inkább a stabil, kiszámítható életpályát tartja megfelelőnek a tudományos kutatás világában. De a válaszadók

közel fele szerint a kutatóintézetekben a kutatók jobb teljesítményét egy egységes értékelési rendszer segítené elő. Ennek ellenére csak nagyon kevesen támogatnának egy olyan drasztikus reformprogramot, amely együtt járna a közalkalmazotti státusz megszüntetésével.

III.5. Magyarázó modellek – Regressziók

A főkomponensek és a faktorok eloszlásának magyarázatához lineáris regressziókat alkalmaztunk, amelyek a bevont magyarázó változók kontroll alatt tartásával a vizsgált magyarázó változó hatásának nettó értékét mutatja, vagyis kiszűri a zavaró tényezőket.

A modellek bővítéséhez egyrészt a stepwise módszert alkalmaztuk, amely segített az interferencia vizsgálatokban, valamint a tolerancia teszt segítségével a multikollinearitás kiküszöbölésében, illetve a homoszkedaszticitás (linearitás vizsgálat) tesztelésében. Emellett minden – a vizsgálatba bevont – változót standardizáltunk (a főkomponensek eleve standardizált változóként léptek be a modellbe), a többi változót pedig közös nevezőre (szórás) hoztuk, így gyakorlatilag a változók úgynevezett z-score-jával dolgoztunk. Ez biztosította azt, hogy a modellekben a standardizálatlan regressziós együtthatók (β) köré számított 95%-os konfidencia intervallum megegyezzen a standardizált regressziós együttható, vagyis a béta (β) köré számolt 95%-os konfidencia intervallummal.

A vizsgálatokat két lépésben, step by step hajtottuk végre. Az első lépésben a függő változót csak kemény változókkal magyaráztuk, ezek a következők voltak: a korból, iskolai végzettségből, beosztásból, foglalkoztatás jellegéből (mennyire határozzák meg mások a munkáját) létrehozott főkomponens (megőrzött magyarázó erő: 67%) által kifeszített státuszfőkomponens. További kemény változók: az egy projektre jutó összköltségvetésből, a publikációk és tanulmányutak számából, a konferenciákon való részvételből létrehozott teljesítménymintázatok z-score-ja (ordinális skálán mérve), a kérdezett neme, a kérdezett munkaszerződése, a kérdezettnek van-e mellékállása, tagja-e szakmai testületnek, tagja-e valamilyen szakszervezetnek, a kérdezett háztartásának egy főre jutó jövedelme, hogy a kérdezett MTA, vagy nem MTA dolgozó, illetve természettudományos, vagy társadalom, ill. humán tudományi területen dolgozik-e. A második lépésben a modellt kibővítettük a korábban létrehozott attitűdök, vélemények, és egyéni percepciók főkomponenseivel: az integrációval, a megbecsültség illetve a depriváció érzésével, a munkateher és stressz percepciójával, a tudományos munka feltételeivel való elégedettséggel továbbá a karrier és

anyagi biztonsággal, a másodlagos szakmaiság percepciójával, a nők pozitív diszkriminációjának főkomponensével, valamint a forráshiány, a lassú előrejutás és a külföldi szakmai részvétel lehetőségének változóival.

Mint az a magyarázó modellekből kiderült, az esetek túlnyomó többségében a véleményekkel, egyéni percepciókkal, attitűdökkel bővített modellek magyarázó ereje sokszorosa lehet a kemény háttérváltozók magyarázóerejének. Ez arra utal, hogy a pusztán háttérváltozókra épülő modellek, valamint az ezek alapján kialakított stratifikációs eljárások veszítenek érvényességükből. A mai magyar tudóstársadalom rétegeinek feltárásához, attitűdjeinek mozgatórugóinak megismeréséhez elengedhetetlen a sokszor rétegeken is átívelő egyéni percepciók vizsgálata.

A regressziós elemzések eredményei szerint a kutatóintézetekben azok érzik magukat megbecsültebbnek, akiknek karrierjük, anyagi és foglalkoztatási helyzetük biztosítva van, akik elégedettek a tudományos munka feltételeivel, valamint a nők. A nők, bár szinte minden objektív mérőeszköz mentén hátrányban vannak a férfakkal szemben, mégis kevésbé mutatkoznak – egyéni percepcióik mentén – depriválnak férfitársaiknál. A nők, úgy tűnik, elfogadják saját rosszabb helyzetüket, a bebetonozódott akadémiai hierarchikus rendszert, a sok hátrány ellenére biztosnak szeretnék érezni a lábuk alatt a talajt, nem jellemző rájuk a depriváció legfontosabb eleme, a folyamatos igazságtalanságélmény percepciója (látható, hogy mennyire fontos az egyéni percepciók vizsgálata egy komplex kép megteremtéséhez). Tulajdonképpen azt tapasztalhatjuk, hogy amennyiben a nőket egy kicsit is megbecsülik a munkahelyükön, akkor lojalitásuk és biztonságérzetük ugrásszerűen növekedhet. Ez vélhetően összefüggésben van egyrészt egyfajta intenzív érzelmi elfojtással, másrészt az alacsonyabb elvárásokkal (lásd munkabér), harmadrészt a kettős társadalmi szerepükkel: pusztán a munkahelyi túlterheltség miatt a nők nem panaszkodnak. Ugyanakkor az erős munkahelyi kötődéshez a pusztán percepcionális, szubjektív megbecsültség érzése, és a korlátok nagyobb fokú elfogadása nem elég. Az erős munkahelyi integrációhoz szükséges a szélesebb körű participáció, a nők pozitív diszkriminációja, a mobilitási csatornák megnyitása, az esélyegyenlőség és a lassú előrejutás miatti disszonancia feloldása.

Mint láthattuk, a kutatók egy részének körében nagy problémát okoz a munkateher, a munkahelyi stressz, a tudományos munka jelenlegi feltételeivel való azonosulás. A deprivált munkavállalók és a természettudományi területen dolgozók érzékelik elsősorban a munkateher és a stressz nyomását. A tudományos munka jelenlegi feltételeihez azok tudnak kevésbé alkalmazkodni, akik szerint a munkahelyükön a szakmaiság csak másodlagos, vagy akik szerint például a külföldi szakmai részvétel lehetősége korlátozott.

Az egyik legfontosabb percepció az anyagi és a foglalkoztatási biztonság érzése, a szakmai előrejutás lehetősége. Ez a percepció azokra jellemző, akik megbecsültnek érzik magukat a munkahelyükön, akik magas beosztásúak, akik igazi tudományos műhelynek tekintik a kutatóintézetüket, akik a mellékállásuk megléte miatt eleve biztonságban érzik magukat. Nem csoda, hogy ez a percepció, ha legkisebb magyarázó erővel is, de a férfiakra jellemzőbb.

A nők pozitív diszkriminációját a nők pártolják elsősorban. Emellett az integráltabb kutatókra, a szakszervezeti tagokra, a szerényebb körülmények között élőkre jellemző a nők pozitív diszkriminációjának támogatása. A ranglétrán való lassú előrehaladás elsősorban a foglalkoztatási és anyagi bizonytalansággal küszködőkre és az alacsonyabb státuszúakra jellemző. A külföldi szakmai részvétel lehetőségeivel elsősorban az integráltak, a jelenlegi tudományos munka feltételeivel azonosulók, és a nők pozitív diszkriminációját nem támogatók elégedettek.

A szakszervezetekre nézve mindenképpen pozitívan hat, hogy a szakszervezeti tagok szimpatizálnak a szakszervezet munkájával. Emellett fontos megjegyezni, hogy a munkahelyi szakmaisággal elégedettebbekre, a határozott munkaidejű szerződéssel dolgozókra, a mellékállással nem rendelkezőkre, és az alacsonyabb teljesítményű kutatókra egyaránt jellemző a szakszervezeti szimpátia, tehát a szakszervezet nagyon széles körben képes megszólítani a kutatókat.

III.6. A teljesítménymintázatok segítségével létrehozott klaszterek

Klaszteranalízis segítségével próbáltunk a korábban felsorolt számos törésvonalnál kialakult egyenlőtlenségek és feszültségek mentén érzékelt különbségek révén kialakítani az akadémiai kutatók

stratifikációs modelljét. Három fő „réteget” tudunk megkülönböztetni az alábbi jellemzők alapján:

1. klaszter. **Magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak:** Erre a csoportra az jellemző, hogy átlagosan integráltak a munkahelyükön, de sok tekintetben hátrányban érzik magukat és a jelenlegi tudományos munkavégzés körülményeivel elégedetlenek. Ennek hátterében valószínűleg az áll, hogy bár kifejezetten magas színvonalú a tudományos teljesítményük és foglalkoztatási-biztonságuk, anyagi helyzetük és karrier lehetőségeik elmaradnak az általuk elvárt színvonaltól.
2. klaszter. **Negatívan privilegizált fiatalok:** Ők a legelégedetlenebbek, s kívülállónak érzik magukat a tudomány világában. Elégedetlenek a tudományos munkavégzés körülményeivel, a karrier lehetőségeikkel, az anyagi életfeltételeikkel, jövedelmeikkel, s hiányolják a foglalkoztatási biztonságot. Talán életkorukból adódóan is alacsony a tudományos teljesítményük, de az is lehet, hogy a nem eléggé versenyképes és túlságosan hierarchikus tudományos élet nem engedi szárnyalni őket.
3. klaszter. **Idősebb (multi)pozicionális elit:** A magyar kutatói elitet fedi le ez a klaszter. A viszonylag széles, hiszen a minden kérdésre válaszoló 20%-át alkotó (multi) pozicionális elitre jellemző, hogy több pozíciójuk van, mind a kutatóintézetekben, mind a mellék- és másodállásokban vezető beosztású kutatók. Jövedelmük magas mind a főmunkahelyen, mind másod- és mellékállásaikban. Ők azok, akik elégedettek a tudományos élet minőségével és úgy érzik integráns részei a tudományos életnek, munkahelyüknek. Elégedettek karrierjükkel, elért eredményeikkel és foglalkoztatási biztonságukkal.

III.7. A rétegek jellemzői

Az egyes rétegek az alábbi jellemzőkkel bírnak:

III.7.1. Nem szerinti bontás

A pozicionális idősebb elit tagjainak többsége (87%), a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak több mint háromötöde (69%) férfi, a negatívan privilegizált fiatalok között 59% a férfiak aránya.

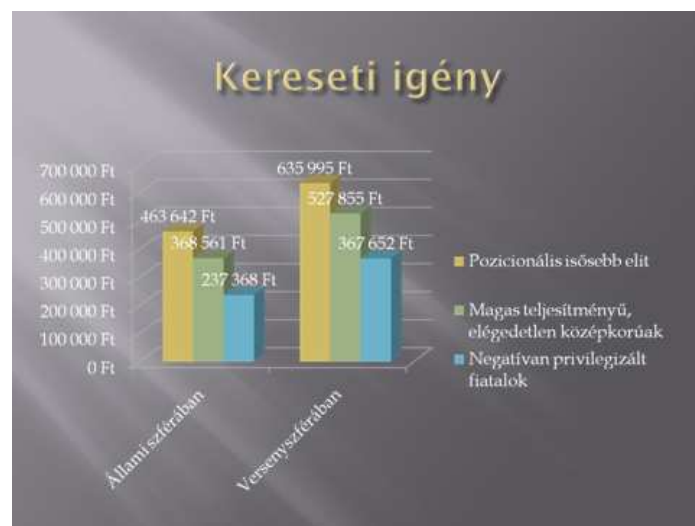
III.7.2. Jelenlegi munkaerő-piaci pozíció

A pozicionális elit tagjai bírnak a legtöbb külföldi munkatapasztalattal (25%), ehhez közelít a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak külföldi munkatapasztalata (20%). Ezekről az értékektől jelentősen elmarad a harmadik klaszter külföldi munkatapasztalata: a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok 4%-a nyilatkozott úgy, hogy dolgozott már külföldön. A vezetői pozícióban dolgozók jelentős része a pozicionális idősebb elit tagjai közül kerül ki, 81%-uk tölt be vezetői pozíciót. A magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak 49%-a, míg a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok 6%-a nyilatkozott úgy, hogy vezetői pozícióban dolgozik. A pozicionális elit tagjainak 77%-a, a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak 49%-a, negatívan privilegizált elégedetlen fiataloknak pedig 32%-a rendelkezik határozatlan munkaidejű szerződéssel. A pozicionális idősebb elit túlnyomó többsége (93%) tagja szakmai testületnek, vagy folyóirat szerkesztő bizottságának, ehhez közelít a magas teljesítményű, elégedetlen középkorúak csoportjának 82%-os szakmai testületi tagságra vonatkozó aránya. A negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok csoportja ettől valamelyest elmarad, 53%-uk nyilatkozott úgy, hogy szakmai testületnek, vagy folyóirat szerkesztő bizottságának tagja. A pozicionális idősebb elit tagjaira jellemző leginkább, hogy van mellékállásuk (58%). A magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak 42%-ának, a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok 30%-ának van más munkája, mellékállása, vállalkozása vagy oktatói feladata.

III.7.3. Jövedelem

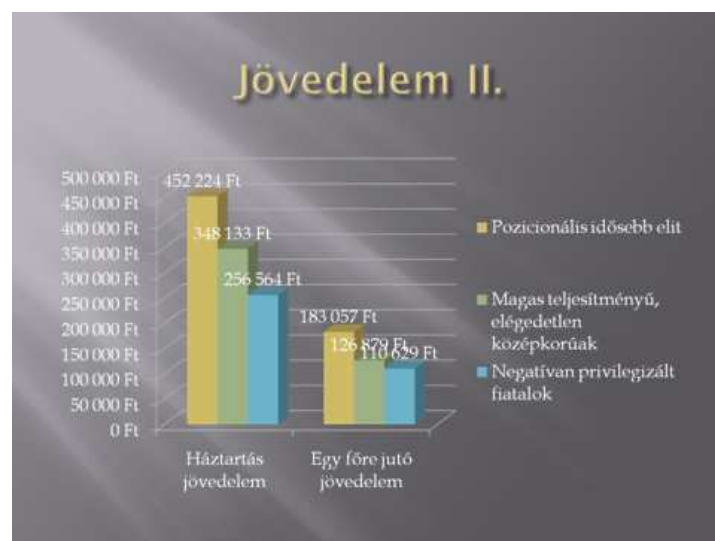
A pozicionális idősebb elit tagjainak a főmunkahelyi (227 781 Ft), a főmunkahelyhez köthető egyéb kutatómunkából származó (74 697 Ft) és a főmunkahelyhez nem köthető mellékkeresete (142 855 Ft) is a legmagasabb a három klaszter közül. A pozicionális elit tagjainak jövedelmét a magas teljesítményű, elégedetlen középkorúak csoportjának jövedelme követi mind három jövedelmi kategóriában. A magas teljesítményű, elégedetlen középkorúak havi átlag főmunkahelyi jövedelme 178 361 Ft, főmunkahelyhez köthető egyéb kutatómunkából származó átlag havi jövedelmük 50 190 Ft, átlag havi mellékkeresetük 71 142 Ft. A főmunkahelyi, a főmunkahelyhez köthető egyéb kutatómunkából származó és a főmunkahelyhez nem köthető mellékkereset tekintetében a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok csoportja alul marad a pozicionális elit és magas teljesítményű középkorúak csoportjával szemben is, főmunkahelyi havi átlag keresetük 131 517 Ft, főmunkahelyhez köthető egyéb kutatómunkából származó átlag havi jövedelmük 40 997 Ft, havi átlagos mellékkeresetük 64 929 Ft.

Legoptimistábban a pozicionális idősebb elit tagjai látják anyagi helyzetüket, ehhez közelít a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak percepciója anyagi helyzetükről, a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok látják a legnegatívabban jelenlegi anyagi helyzetüket, de még ez a csoport is a „beosztással jól kijönnek” kategóriába sorolható. A negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok látják anyagi helyzetük változását a legoptimistábban az elmúlt 5 évre nézve. A pozicionális elit tagjainak anyagi helyzetük változására vonatkozó percepciót a „körülbelül ugyanolyan” maradt vélemény jellemzi. Legnegatívabbnak a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak látják az elmúlt 5 évben az anyagi helyzetükben bekövetkezett változásokat. A jövőre vonatkozó várakozások is hasonlóan alakulnak e klaszter esetében: negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok látják anyagi helyzetük változását a legoptimistábban az elkövetkezendő 5 évre nézve. A pozicionális elit tagjainak anyagi helyzetük változására vonatkozó percepciót a „körülbelül ugyanolyan” marad vélemény jellemzi. Legnegatívabb várakozásaik a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúaknak van az elkövetkezendő 5 évre nézve.

A kereseti igény is a jövedelemhez hasonlóan alakul, legmagasabb kereseti igénnyel mind az állami (463 642 Ft), mind a versenyszférában (635 995 Ft) a pozicionális idősebb elit tagjai rendelkeznek, ehhez közelít a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak kereseti igénye (állami szférában: 368 561 Ft, versenyszférában: 527 855 Ft). A negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok kereseti igénye a legalacsonyabb mind az állami (237 368 Ft), mind a versenyszférában (367 652 Ft).

Az egy főre eső jövedelem tekintetében is a pozicionális idősebb elit tagjai rendelkeznek a legmagasabb jövedelemmel (183 057 Ft). Legalacsonyabb az egy főre jutó jövedelem a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok esetében (110 629 Ft), ehhez közelít a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak egy főre jutó jövedelme (126 879 Ft). A pozicionális idősebb elit tagjai rendelkeznek a legmagasabb átlagos háztartás jövedelemmel (452 224 Ft), ezt követi a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak háztartásának átlag jövedelme (348 133 Ft), legalacsonyabb átlag jövedelemmel a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok rendelkeznek (256 564 Ft).

III.7.4. Munkahelyi percepciók

A pozicionális elit tagjaira nem jellemző a nagy munkateher és a stressz percepciója. A magas

teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúakra jellemző leginkább a nagy munkateher és a stressz érzékelése, ehhez közelít a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok munkateherre vonatkozó percepciója. A három klaszter közül csak a pozicionális elit tagjai mondhatóak elégedettnek munkatársi kapcsolataikkal, munkahelyük családbarát jellegével és a kutatói szabadsággal. A magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak a leginkább elégedetlenek a munkatársi kapcsolataikkal, munkahelyük családbarát jellegével és a kutatói szabadsággal. Csak pozicionális elit tagjai érzik úgy, hogy munkahelyük igazi tudományos műhely. A magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak és a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok egyaránt úgy érzik, hogy munkahelyükön a szakmaiság csak másodlagos.

III.7.5. Teljesítményközpontúság

A három klaszter közül csak a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok szorgalmazták a közalkalmazotti státusz eltörlését, a határozott idejű munkaszerződések bevezetését és az egységes teljesítmény alapú értékelést és bérezést.

III.7.6. A nők pozitív diszkriminációja

A pozicionális idősebb elit tagjai nem szorgalmazzák munkahelyükön a családostok, nők esélyegyenlőségét célzó intézkedéseket, míg a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalokra és a magas teljesítményű, elégedetlen középkorúakra jellemző a családbarát intézkedéseket és a nők esélyegyenlőségét támogató attitűd.

III.7.7. A kutatóintézetek forráshiányának érzékelése

A pozicionális idősebb elit tagjaira nem jellemző a kutató intézetek állandó pénzzavarának, a forrásokhoz való hozzáférésnek az érzékelése. A forráshiány percepciója leginkább a magas teljesítményű, elégedetlen középkorúakra jellemző, ehhez közelít a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok pénzhíányra vonatkozó percepciója.

III.7.8. Lassú előrejutás

A pozicionális idősebb elit tagjaira nem jellemző a lassú előrejutás, a továbblépés nehézségeinek érzékelése. A lassú előrejutás percepciója leginkább a magas teljesítményű, elégedetlen középkorúakra jellemző, ehhez közelít a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok előrejutásra vonatkozó percepciója.

III.7.9. Külföldi szakmai részvétel lehetősége

A három klaszter körül csak a pozicionális idősebb elitre jellemző a külföldi szakmai részvétel lehetőségeivel való elégedettség. A külföldi szakmai részvétel lehetőségeivel a negatívan privilegizált fiatalok legelégedetlenebbek, ehhez közelít a magas teljesítményű, elégedetlen középkorúak percepciója a külföldi szakmai részvétel lehetőségeiről.

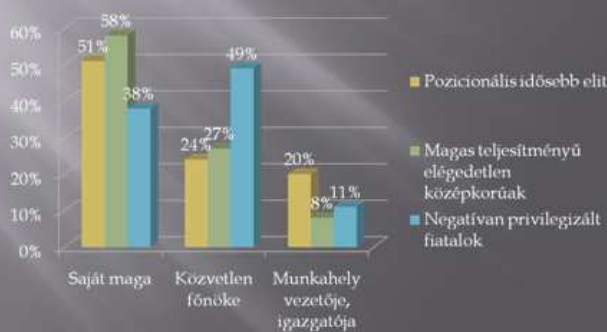
III.7.10. Munkahelyi érdekvédelem

A negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok csoportjára jellemző leginkább (49%) az a percepció, hogy munkahelyükön a közvetlen főnökük képviseli legjobban az érdekeiket. A magas teljesítményű, elégedetlen középkorúak csoportjának 27%-a, a pozicionális idősebb elit 20%-a nyilatkozott úgy, hogy munkahelyén a közvetlen főnöke védi meg legjobban az érdekeit. A pozicionális idősebb elitre jellemző leginkább (20%) az a percepció, hogy a munkahely vezetője, igazgatója védi meg legjobban az érdekeit. A magas teljesítményű, elégedetlen középkorúak 8%-a, a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok 11%-a nyilatkozott úgy, hogy a munkahely igazgatója, vezetője védi meg legjobban az érdekeit. A magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúakra jellemző leginkább (58%), hogy úgy érzik, munkahelyükön saját maguk védik meg legjobban az érdekeiket, ehhez közelít a pozicionális idősebb elit vélekedése (51%). A negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok 38%-a nyilatkozott úgy, hogy saját maga védi meg legjobban az érdekeit munkahelyén.

Munkahelyi érdekvédelem

Ki védi meg munkahelyén a legjobban az érdekeit?

III.7.11. Kutatói minősítés

A negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok 56%-a, a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak 22%-a, a pozicionális idősebb elit 5%-a nem minősített kutató. A negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok 44%-a, a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak 30%-a, a pozicionális idősebb elit 3%-a PhD-végzettséggel rendelkező, de kinevezés nélküli kutató. A pozicionális idősebb elit tagjainak többsége (92%) minősített kutató. A magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak 48%-a minősített kutató. A negatívan privilegizált elégedetlen fiatalok csoportjából nem kerül ki minősített kutató.

Kutatói státusz

III.9. Diszkriminancia analízis

A diszkriminancia analízis segítségével a három akadémiai kutató réteget szeretnénk az esélyegyenlőség támogatása, a másodlagos szakmaiság, a szakmai előrelépés lehetősége, valamint a munkahelyi stressz és munkateher dimenziói mentén minél jobban elkülöníteni egymástól.

Az első függvény az esélyegyenlőség függvénye, két független változó szerepel benne: a családi és női esélyegyenlőség és a „mennyire elégedett az esélyegyenlőséggel a munkahelyén” változó z-score-ja. A saját értékeknél a kanonikus korrelációk csupán egy diszkrimináló függvényt sejtetnek létezni, amit aztán a Willks' lambda meg is erősít. A függvény pozitív végén azokat találjuk akik, elégedettek a munkahelyükön az esélyegyenlőséggel, és így nem hívei a nők pozitív diszkriminációjának. A magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak átlag értéke ezen a diszkrimináló függvényen (-0.11), ami azt jelzi, hogy ők inkább elégedetlenek a munkahelyen az esélyegyenlőséggel és szorgalmazták a nők pozitív diszkriminációját, ami még inkább jellemzi a negatívan privilegizált elégedetlen fiatalokat (a diszkrimináló függvény átlaga: -0.27). Ugyanakkor a pozicionális idősebb elitre az a fajta attitűd jellemző, miszerint általában véve elégedettek a munkahelyükön az esélyegyenlőséggel és a nők pozitív diszkriminációját nem tartják indokoltnak (0.72).

Második modell

Ebben a modellben a másodlagos szakmaiság, a nagy munkateher és stressz és a lassú előrelépés főkomponensek által kifizetett diszkrimináló magyarázó teret vizsgáltuk. Itt is egy diszkrimináló függvényt talált a program, amely szerint a diszkrimináló függvény pozitív végén a másodlagos szakmaisággal, a lassú előrelépéssel egyetértő, sokat dolgozó, stressznek kitett munkavállalók vannak, úgyis mondhatnánk, hogy míg az első modellben egy esélyegyenlőség függvényt feszítettünk ki, addig ez utóbbi egy frusztráció függvényt feszít ki. A magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak (0.35) a legfrusztráltabbak, őket követik a negatívan privilegizált, elégedetlen fiatalok (0.26), míg a pozicionális idősebb elitre az e dimenziók mentén jelentkező frusztráció teljes hiánya jellemző (-1.1).

A következő lépésben a két diszkrimináló függvényt együtt raktuk be egy új diszkriminancia analízisbe, ahol az esélyegyenlőség és a munkahelyi frusztráció által kifeszített magyarázó térre voltunk kíváncsiak. Itt is egy szignifikáns diszkrimináló függvényt találtunk, amelynek a pozitív végén a frusztrált, de a nőket pozitívan diszkrimináló emberek, míg a negatív végén a munkahelyi feltételekkel és az esélyegyenlőséggel elégedett embereket találjuk. Eszerint a magas teljesítményű középkorúakra inkább a frusztráció és a nők pozitív diszkriminációjának támogatása jellemző (0.4). Ugyanez kicsit kisebb erősséggel igaz az elégedetlen fiatalokra (0.28), ugyanakkor a pozicionális idősebb elitre az általános munkahelyi- és esélyegyenlőséggel való elégedettség jellemző (amely ugyanakkor a nőket a nem diszkriminálja pozitívan) (-1.22).

A diszkriminancia analízis segítségével tehát arra az eredményre jutottunk, hogy a három fő kutatói réteget tulajdonképpen egy nagyon fontos diszkrimináló függvény különíti el, amely elsősorban az esélyek általános egyenlőségére vonatkozik. Azt mondhatjuk, hogy a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak inkább frusztráltak a lassú előrelépés, a másodlagos szakmaiság, a nagy munkateher és a stressz miatt, és támogatják a nők pozitív diszkriminációját (ne felejtjük el, hogy 1/3-uk női kutató). A negatívan privilegizált, elégedetlen fiatalok (akik között a nők aránya 41%) valamivel kisebb erősséggel, de ugyanezeket az elképzeléseket osztják. A multipozicionális elit tagjai - vélhetően magas státuszukból fakadóan - elégedettek a jelenlegi munkahelyi esélyegyenlőséggel, így sem a korábban említett frusztrációt, sem a nők pozitív diszkriminációjának szükségességét nem érzékelik.

Konklúzió

A kutatási eredmények alátámasztani látszanak az első fejezetben felsorolt megállapításokat. Kutatásunk ugyanakkor részben induktívnak tekinthető, mert igazi kutatási hipotézisekkel korábbi hasonló hazai kutatások hiányában nem kísérleteztünk, s a nemzetközi tapasztalatok is egészen más kutatói környezetből származnak, és más feltételrendszerek vizsgálata mentén születtek.

Az egyik legfontosabb probléma a magyar kutatóéletben az óriási mértékű státuszinkonzisztencia. Bár sok dilemmát felvet, kutatásunk egyik legfontosabb megállapítása az a felismerés, miszerint a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak között a frusztráció felerősödik az óriási státuszinkonzisztencia következtében. E kutatók 30%-a ugyan rendelkezik PhD-vel, még sincs minősített kutatói státuszban. További egyötödük nem szerezte meg a PhD-fokozatot, aminek több oka lehet: a CsC fokozat átváltásáról szóló információhiány, esetleg a PhD védési időszakának elhúzódása, az idősebb kutatók motivátlansága, nem tudjuk. Mindenesetre azt tudjuk, hogy ez a réteg több mint 2/3 részben férfiakból áll, majdnem akkora arányban dolgoztak külföldön (20%), mint az elit tagjai, és ami nagyon fontos, teljesítményük minden változó mentén megközelíti, gyakran meg is haladja az elitét. Ugyanakkor csak 49%-uk dolgozik határozatlan munkaidejű szerződéssel és/vagy valamilyen vezetői pozícióban. Szakmai testületi, folyóirat szerkesztőbizottsági arányuk (82%) megközelíti az elitét, és 42%-uknak van mellékállása, az elit 58%-ával szemben. Főmunkahelyi átlagkeresetük ugyanakkor jó 20%-kal elmarad az elitétől, és mellékjövedelemként az elit jövedelmének alig felét tudják összeszedni. Egyéni percepcióikat tekintve ők ítélik meg az elmúlt 5 év jövedelmi változásait és az elkövetkezendő időszak jövedelmi kilátásait a legpesszimistábban. Egy főre jutó jövedelmük alig haladja meg a negatívan privilegizált fiatalok egy főre eső átlagjövedelmét. A munkateher és a stressz majdnem annyira jellemző rájuk, mint az elégedetlen fiatalokra, inkább elégedetlenek a munkatársi kapcsolataikkal, a munkahely családbarát jellegével, a kutatói szabadsággal. Hasonlóképpen az elégedetlen fiatalokhoz, úgy érzik, hogy a munkahelyükön a szakmaiság gyakran csak másodlagos, a nőket elnyomva érzik, pozitívan diszkriminálnák és széles körben támogatnák az esélyegyenlőséget. Rájuk igaz

leginkább a kutatóintézetek forráshiányának érzékelése, illetve a lassú előrejutás percepciója, valamint a külföldi szakmai részvétel lehetőségeinek korlátozott volta. Többségükre igaz továbbá az (58%), hogy munkahelyükön saját maguk kell, hogy megvédjék az érdekeiket. Mivel a magas teljesítményű, elégedetlen, helyüket kereső középkorúak egyharmada doktori fokozattal rendelkező, de kinevezés nélküli kutató, illetve több mint 1/5-ük nem minősített kutató, így percepcióikon, véleményeiken, átlagos anyagi helyzetükön igencsak nyomot hagynak a nem minősített kutatói vélemények; összességében helyzetük valamivel jobb, de sok területen konvergál a doktori fokozattal rendelkező, de kinevezés nélküli kutatók helyzetéhez.

Az adatokból az következik, hogy a kutatók többsége valamilyen formában elégedetlen, amelynek egyik fontos oka az intézetek alulfinanszírozottsága. Miután a GDP arányos 1 százalékos K+F ráfordítás mértéket az elmúlt 15 évben csak háromszor, 1993-ban, 2000-ben és 2006-ban érte el Magyarország,¹³⁴ gyakorlatilag egy helyben topogunk, nem kis részben a többször is visszavetett költségvetés szorult helyzete, s a kormányok eltérő preferenciája következtében. A 2010-ben megválasztott új kormány ambiciózus tervvel lépett fel, a II. Széchenyi-terv a 1,5 százalékos arány elérését célozza meg 2015-re,¹³⁵ ami nagy előrelépés lenne az elmúlt évekhez képest, hiszen majdnem kétszeres forrásbővülést jelentene.

További magyar finanszírozási probléma, hogy a költségvetés kiemelkedő szerepet vállal a kutatásfinanszírozásban. A vállalkozások finanszírozási szerepe messze elmarad az EU által elvárt kétharmados aránytól.¹³⁶ Az EU-s tagállamok a barcelonai nyilatkozatban elhatározták, hogy 2010-ig az Unió tagországaiban átlagosan a hazai össztermék 3%-ára kell emelni a kutatási ráfordításokat, és e ráfordítások 2/3-át a vállalkozásoknak kell finanszírozni, ettől Magyarország messze elmarad.¹³⁷ Emellett nagy probléma, hogy a kis- és közepes méretű vállalatok nem kooperatívak, nem fogadókészek a kutatás-fejlesztési eredmények átvételére, hasznosítására. Sajnos az innovációs tevékenységet folytató

¹³⁴ Márkus Csaba, Világgazdaság, 2010. 09.

¹³⁵ Márkus Csaba, Világgazdaság, 2010. 09.

¹³⁶ ÁSZ (2004) Ibid.

¹³⁷ ÁSZ (2004) Ibid.

vállalkozások arányát tekintve Magyarország az uniós rangsor végén található.¹³⁸

Félő, hogy a kutatóintézetekben az alacsony színvonalú infrastrukturális háttér, valamint az alacsony fizetések miatt a tudomány világa képtelen lesz a fiatalokat megtartani: ha nem tudja a diplomát és doktorátust szerzett legtehetségesebb fiatalokat megfelelő fizetéssel, jövőképpel, a tudományos fokozatokkal járó társadalmi és anyagi elismeréssel itthon tartani, akkor fennáll a veszély, hogy kutatóintézeteink előbb-utóbb kiürülnek, illetve színvonaltalanná válnak. Tarthatatlan, hogy a friss egyetemi diplomásokon belül a természettudományi és mérnökképzésen végző hallgatók arányát tekintve az OECD-ben Magyarország az utolsó helyen áll. Egyes nagyvállalatok ezért már meg sem kísérlék, hogy az anyavállalatukat magyarországi K+F központ létrehozására bíztassák, mások átmeneti megoldásként, egyetemekkel együttműködve próbálják orvosolni az oktatáspolitikai hosszú évek óta ismert hiányosságait.¹³⁹

További probléma a teljesítményértékelés és finanszírozás összekapcsolásának hiánya. Bár számos publikáció születik, a megfelelő teljesítményértékelés hiányában nem ritka, hogy nagy kutatóintézetek, még a viszonylag megfelelő színvonalú állami finanszírozásból is csak középszerű eredményeket produkálnak, míg az esetenként nemzetközileg magas szinten produkáló kutatócsoportok vegetálnak.

E néhány megjegyzésből is kitűnik, hogy elengedhetetlenné vált egy átfogó akadémiai reform: Szabó gyakran idézett cikke végén öt pontban foglalta össze azt, hogy milyen fő irányvonalak mentén kellene elkezdeni az átalakítást: 1) kiemelt új nemzetközi kutatóintézetek létrehozása, 2) kutatóegyetemek kialakítása, 3) a kutatási támogatások reformja, 4) az agyelszívás megállítása, 5) a technológiai transzfer és az üzletfejlesztés támogatása.¹⁴⁰

¹³⁸ Interjú Vizi E. Szilveszterrel, Magyar Hírlap, 2007.05.04.

¹³⁹ Márkus Csaba, Világgazdaság, 2010. 09.

¹⁴⁰ Szabó Iréne, Losonczy Gergely: Viharfelhők alatt kezdődik az Akadémia reformja, (Népszava 2006. 5. 10.)

IRODALOMJEGYZÉK

A tudásgazdaság is pénzre épül, Népszabadság 2004. 8. 19

Állami Számvevőszék (2004) Jelentés a központi költségvetésből kutatás-fejlesztési célokra fordított pénzeszközök hasznosulásának ellenőrzéséről, 2004. augusztus

Augar, P. and J. Palmer (2002), The Rise of the Player Manager. How Professionals Manage While They Work, London: Penguin

Axelrod, Paul (2002), Values in Conflict: The University, the Marketplace, and the Trials of Liberal Education, Montreal, QC, and Kingston, ON: McGill-Queen's University Press

Az akadémiai törvény módosítása 2008 nagy sikere, MTI 2009. 04. 28
http://index.hu/tudomany/2009/03/09/az_mta_javitan_a_a_kutatonok_palyacselyein/

Bakonyi Károly: Felsőoktatásunk versenyképessége, Gazdaság és Társadalom, 2010/10. 3-25.

Berry and Worthen Bargaining For "Quality" in Higher Education : A Case Study from the í City Colleges of Chicago, Labor Studies Journal, 2002 27: 1, <http://lsj.sagepub.com/content/27/3/1>

Blumenthal, D., E.G. Campbell, N. Causino et al. (1996), 'Participation of life-science faculty in research relationships with industry', New England Journal of Medicine, 335, 1734-9

Carayol, N. and M. Matt (2004), 'Does research organization influence academic production? Laboratory evidence from a large European university', Research Policy, 33, 1081-102.

Darvas Béla, Vér, veríték és zárolás, Élet és Irodalom, 2005. 08.25

De Wit, H. (2002), Internationalization of Higher Education in the United States of America and Europe, New York: Greenwood Press. (de Wit, 2002).

Devrim Göktepe-Hultén (2010) A Balancing Act: Factors behind the Formation of Academic Entrepreneurship, Critical Sociology, 2010 36: 521
<http://crs.sagepub.com/content/36/4/521>

Etzkowitz, H., A. Webster and P. Healy (1998), Capitalizing Knowledge: New Intersections of Industry and Academia, New York: State University of New York Press

European Commission (2006), 'Lisbon European Council 23 and 24 March – Presidency conclusions', accessed at http://europarl.europa.eu/summits/lis_1en.htm.

European Parliament (2000), 'Lisbon European Council 23 and 24 March – Presidency conclusions', accessed at http://europarl.europa.eu/summits/lis_1en.htm

Florida, R. and W. M. Cohen (1999), 'Engine or infrastructure? The university role in economic development', in: L.M. Branscomb, F. Kodama and R. Florida (ed.), Industrializing Knowledge: University-Industry Linkages in Japan and the United States, London: MIT Press, pp. 589-610.

George, G., S. Jain and M.A. Maltarich (2006), 'Academics or entrepreneurs? Entrepreneurial identity and invention disclosure behavior of university scientists', paper presented at the 2006 Academy of Management Annual Meeting, Atlanta, Georgia, USA

Gilles Van Wijk (2008) The university is not an institute of technology in: European Universities in Transition, Edited by Carmelo Mazza , Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 154-170.

Hane, G. (1999), 'Comparing university-industry linkages in the United States and Japan', in L.M. Branscomb, F. Kodama and R. Florida (eds), Industrializing Knowledge: University-Industry Linkages in Japan and the United States, London: MIT Press, pp. 20-61

Henderson, R. and I. Cockburn (1996), 'Scale, scope, and spillovers: the determinants of research productivity in drug discovery', Rand Journal of Economics, 26(1), 32-59

Keith Kahn-Harris (2010) University cuts could expose iniquity of casual contracts
<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2010/sep/18/university-spending-cuts-casual-contracts>

Interjú Pálkás Józseffel, 168 óra, 2009/13 (2009, 05.27), <http://www.168ora.hu/tudas/mta-egy-kezben-az-ero-36431.html>

Interjú Vizi E. Szilveszterrel, Magyar Hírlap, 2007.05.04.

Jacob Merle and Tomas Hellström (2000, 1) Gilles Van Wijk The university is not an institute of technology

Julie Callaert, Bart Van Looy, Dominique Foray and Koenraad Debackere (2008) Combining the production and the valorization of academic research: a qualitative investigation of enacted mechanisms, In.: European Universities in Transition, Edited by Carmelo Mazza , Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 134-153.

Kari Raivio Foreword (2008) University reform – a prerequisite for success of knowledge-based economy? In.: European Universities in Transition, Edited by Carmelo Mazza , Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE, pp. I-XIII.

Kok, W. (2004), 'Facing the challenge. The Lisbon strategy for growth and employment', accessed at http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/kok_report_en.pdf.

Kun J. Erzsébet (2004) Kemény bérharc várható, Kiszolgáltatott munkavállalók, Népszabadság 2004. 9. 10.

Lacetera, N. (2005), 'Multiple missions and academic entrepreneurship', AEA Annual Meeting Paper, 2006

Lee, Y.S. (1996), 'Technology transfer and the research university: a search for the boundaries of university-industry collaboration', Research Policy, 25, 843–63 p.

Málnay Barnabás (2010) Kibu a Millenárison, <http://www.kutatokejszakaja.hu/2010/A-KIBU-A-MILLENaRISON-MaLNAY-BARNABaS/48/104/blog>

Márkus Csaba, Világgazdaság, 2010. 09.

Marton János- Pap Kornélia Mit tud az impakt faktor? Magyar Tudomány, 2010/4

Merle, Jacob and Tomas Hellström (2000), The Future of Knowledge Production in the Academy, London: Open University Press.

Merton, R.K. (1968), 'The normative structure of science', in R.K. Merton (ed.), The Sociology of Science, Chicago: University of Chicago Press, pp. 267–78

N. Sándor László: Reformra készül a Magyar Tudományos Akadémia (Népszava 2006. 5. 9.)

Nigel Thrift (2008) University reforms: the tension between form and substance, in: European Universities in Transition, Edited by Carmelo Mazza , Paolo Quattrone, Angelo Riccaboni, EE.p. 17-31.p.

Noble, D. (1977), America by Design: Science, Technology and the Rise of Corporate Capitalism, New York: Oxford University Press

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2005), 'Education at a glance', accessed at www.oecd.org/edu/eag2005

Oxford és Cambridge. Lásd: League of European Research Universities (LERU) (2006), 'Universities and innovation: the challenge for Europe', www.leru.org

Palugyai István: Reformhangulat az Akadémián (Népszabadság 2006. 5. 10.)

Powers, J.B. (2004), 'R&D funding sources and university technology transfer: what is stimulating universities to be more entrepreneurial?', Research in Higher Education, 45 (1), 1–23

Remington, J (2002) Response to Worthen and Berry: Bargaining for Survival in Higher Education, Labor Studies Journal, 2002 27: 24, <http://lsj.sagepub.com/content/27/3/24> citation

Rhoades, Gary (1988) Managed Professionals Unionized Faculty and Restructuring. Academic Labor. Albany, NY: SUNY Press.

Scott, Shane (2004) Academic Entrepreneurship, Edward Elgar.

Shattock, M. (2003), Managing Successful Universities, Milton Keynes: Open University Press, p. 31

Soete, L. (2005), 'Activating knowledge', discussion paper prepared for the UK Presidency

Solymosi Frigyes, Az akadémia és a kiválóságok kutatása – szükség van-e tudományra az akadémiára? Magyar Tudomány, 2010. 02. szám. <http://www.matud.iif.hu/2010/02/12.htm>

Szabó Csaba Történelmi lehetőség előtt a magyar kutatás-fejlesztés, Élet és Irodalom 2006. 5. 5

Szabó Iréne, Losonczy Gergely Viharfelhők alatt kezdődik az Akadémia reformja, (Népszava 2006. 5. 10.)

Tomka Béla, Kéznyújtásnyira, Magyar Tudomány, 2010/8

Tudosz Hírlevél, 2009.07.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco) (1998), 'Academic freedom, university autonomy and social responsibility', http://www.unesco.org/iau/p_statements/af_statement.html

Van Looy, B., M. Ranga, J. Callaert, K. Debackere and E. Zimmermann (2004), 'Combining entrepreneurial and scientific performance in academia: towards a compounded and reciprocal Matthew effect?', Research Policy, 33, 425–41

Vic Catano, Lori Francis, Ted Haines Haresh Kirpalani Harry Shannon Bernadette Stringer Laura Lozanski (2007) Occupational Stress Among Canadian University

Will Teach for Food: Academic Labor in Crisis, ed. by:
Nelson, C. Minneapolis University Press, 1997. 308.pp.

Wolf, A. (2002), Does Education Matter? Myths about
Education and Economic Growth, London: Penguin

Worthen, Helena, and Joe Berry. 1999. Contingent
Faculty in Public Higher Education in Pennsylvania,

Spring 1999: Focus on the Community Colleges.
Harrisburg, PA: Keystone Research Center.. 1999.

Zuckerman, H.A. (1978), 'Theory choice and problem
choice', Sociological Inquiry, 48, 65–95p.

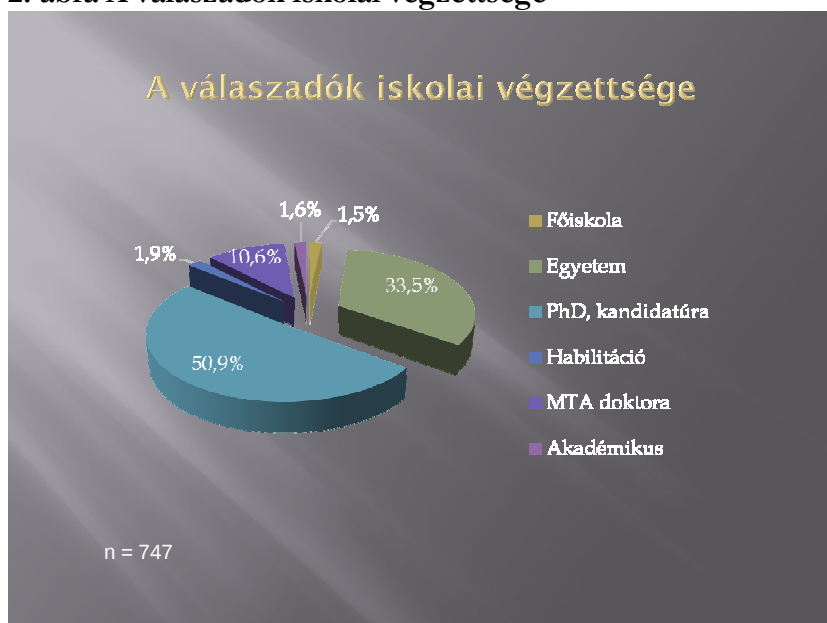

Melléklet

1. ábra A válaszadók neme

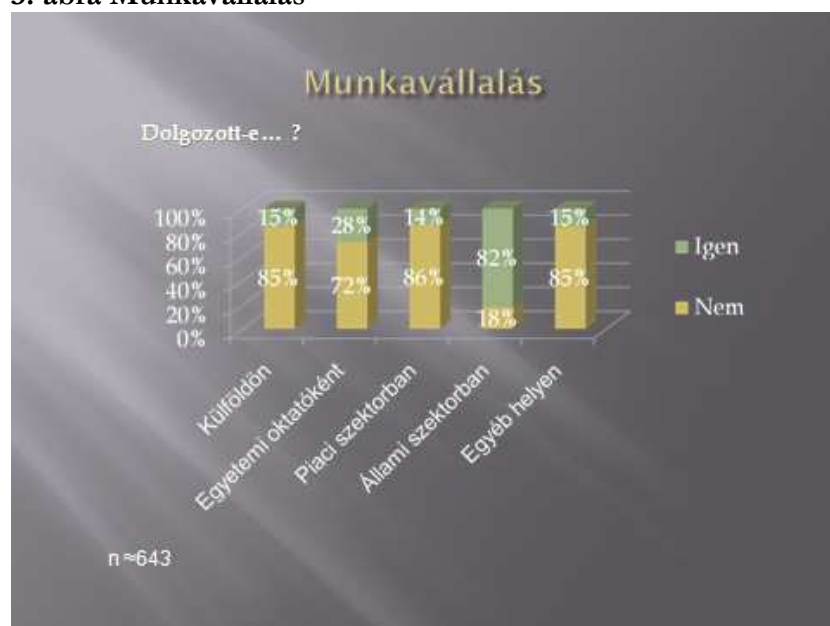

2. ábra A válaszadók iskolai végzettsége

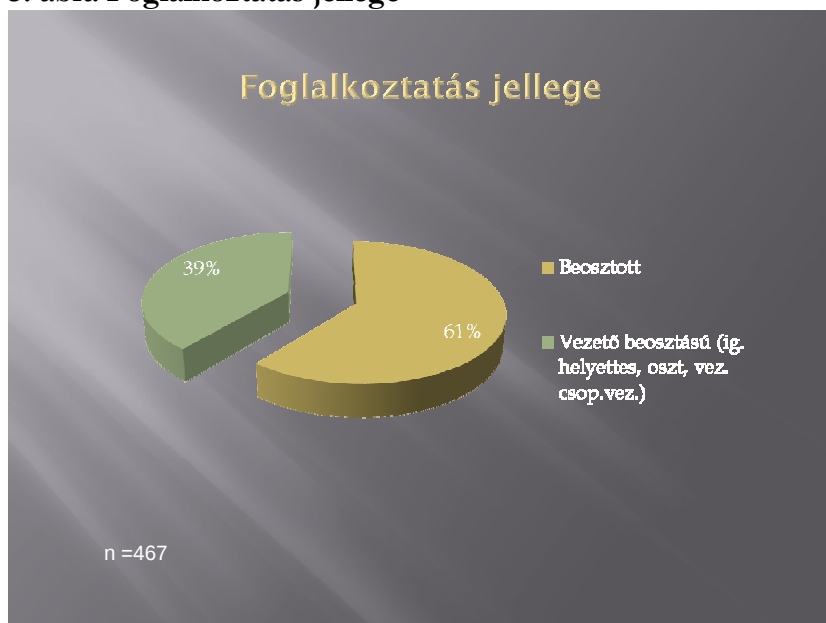
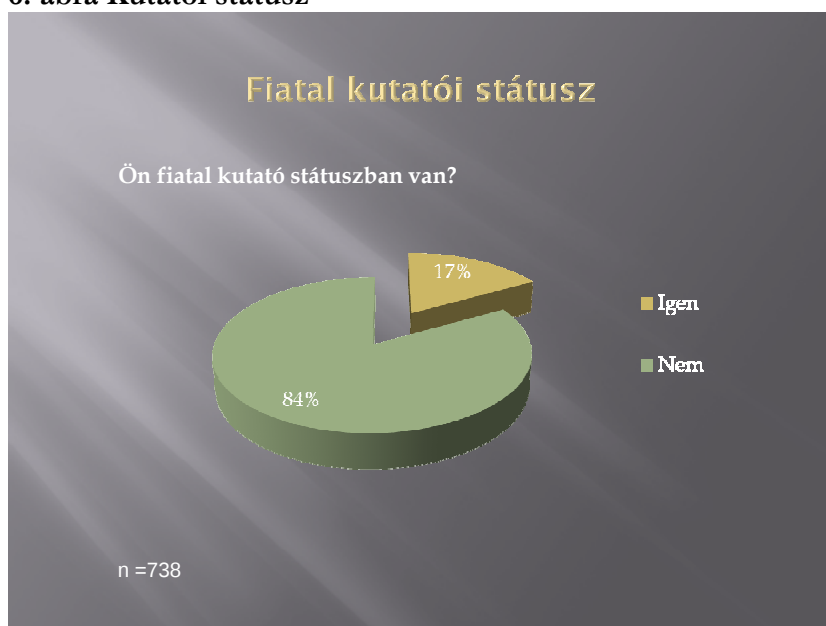

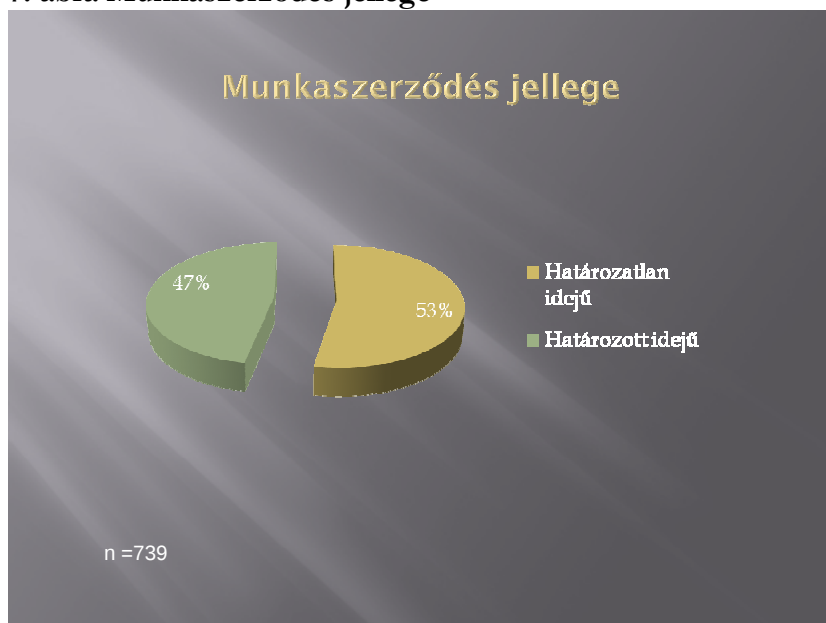
3. ábra Munkavállalás

4. ábra Jelenlegi beosztás

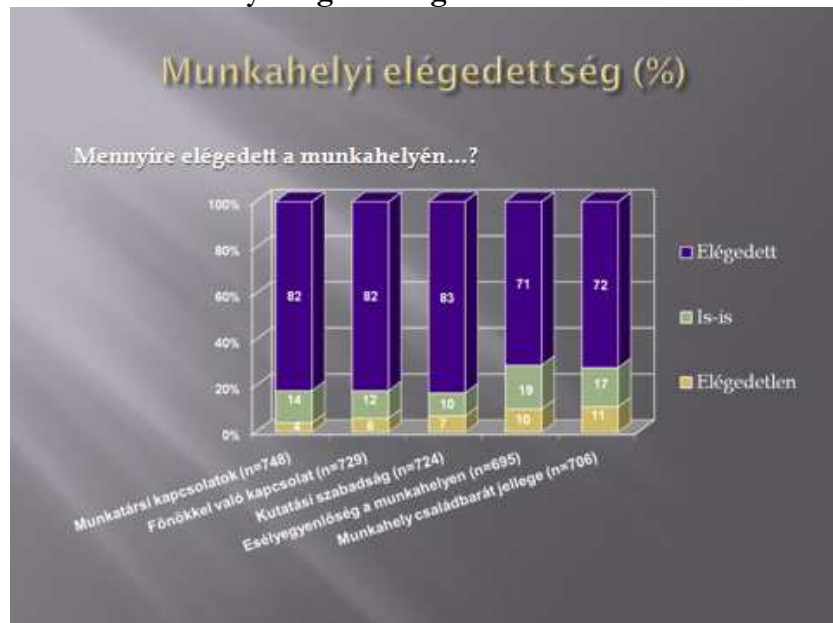

5. ábra Foglalkoztatás jellege**6. ábra Kutatói státusz**

7. ábra Munkaszerződés jellege**8. ábra Mellékállás**

9. ábra Munkahelyi elégedettség I.

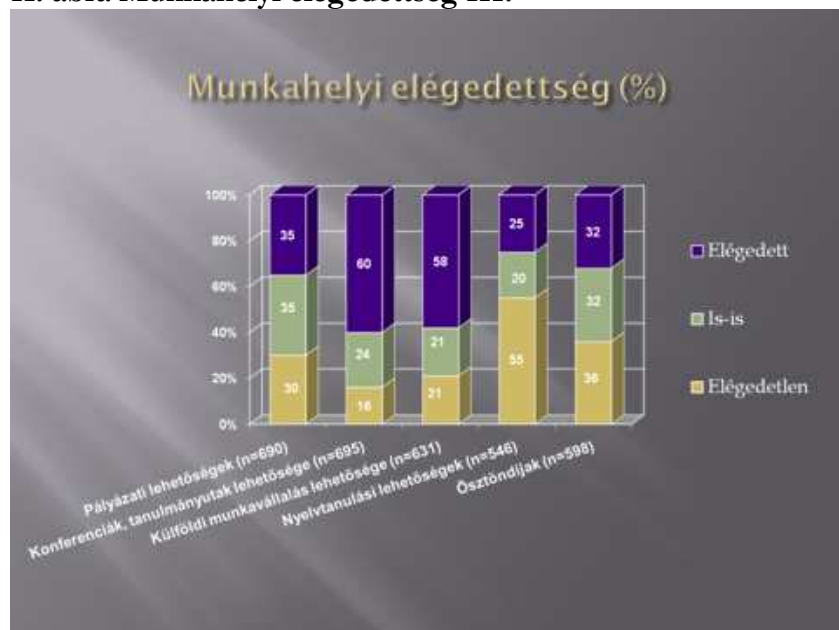

10. ábra Munkahelyi elégedettség II.

11. ábra Munkahelyi elégedettség III.

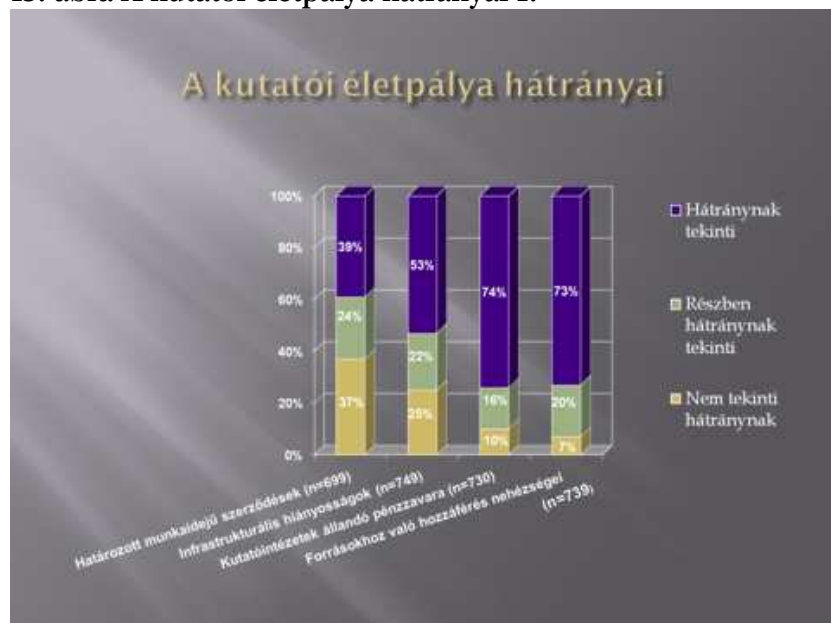

12. ábra Munkahelyi elégedettség IV.

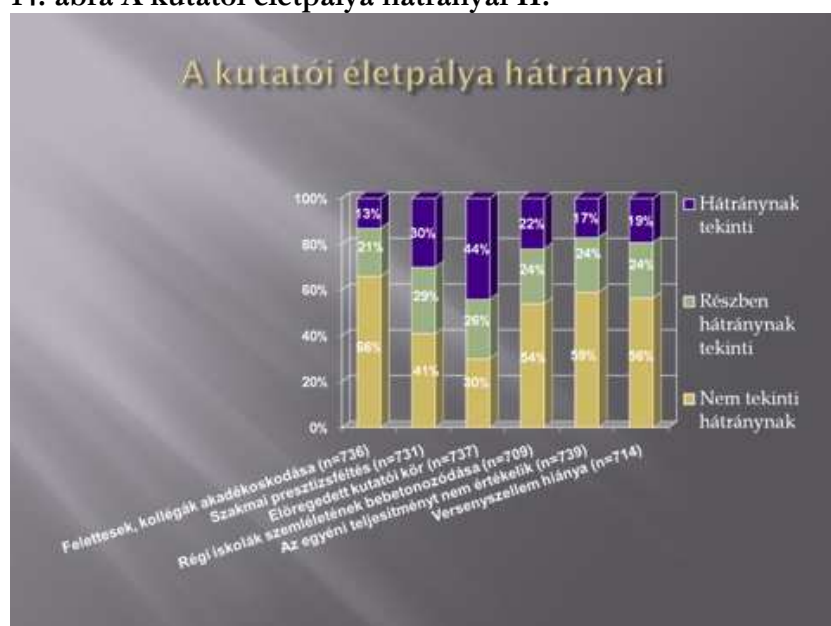

13. ábra A kutatói életpálya hátrányai I.

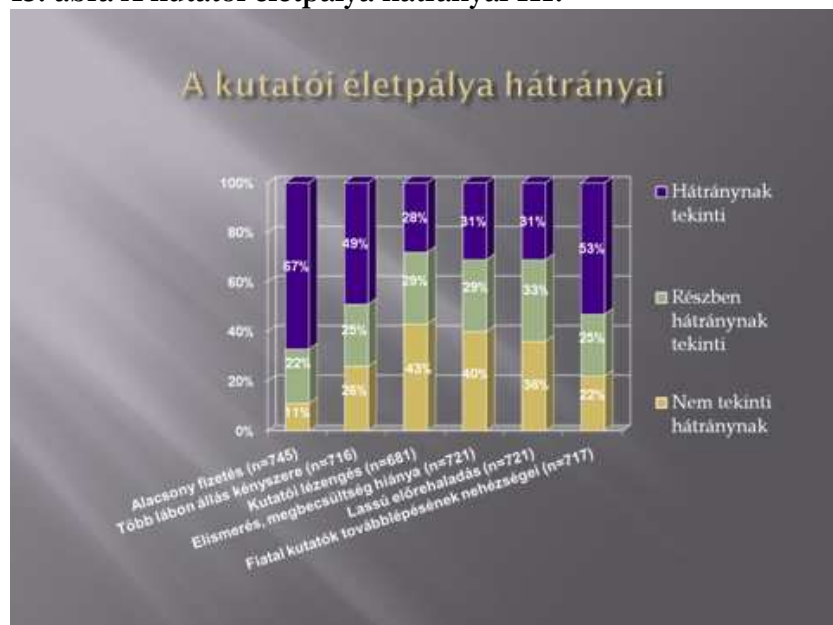

14. ábra A kutatói életpálya hátrányai II.

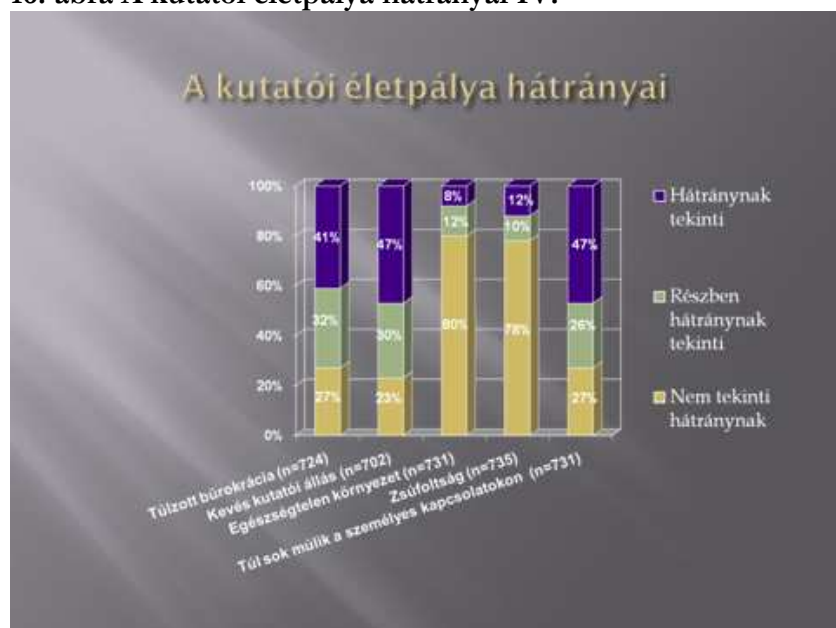

15. ábra A kutatói életpálya hátrányai III.

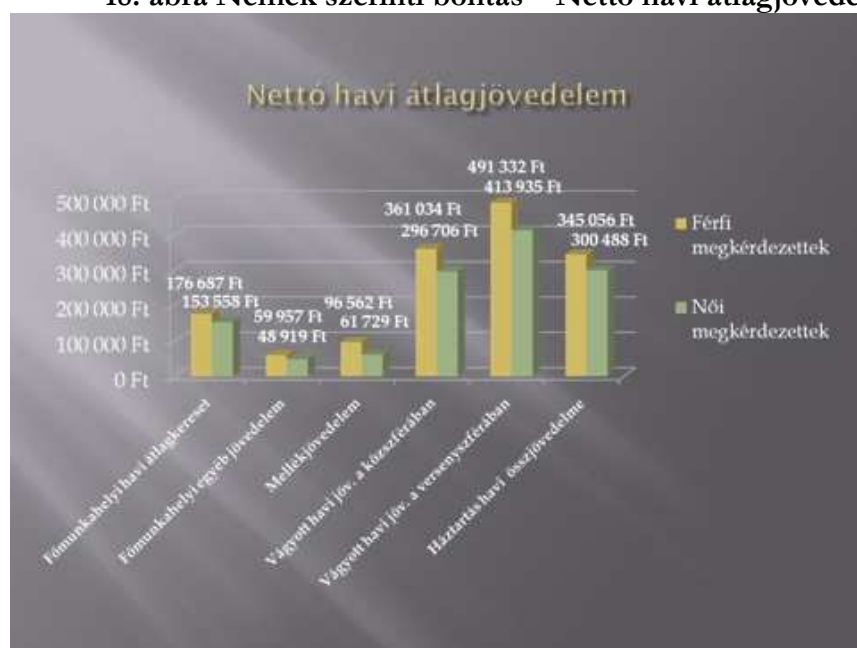
16. ábra A kutatói életpálya hátrányai IV.

17. ábra A kérdezettek nettó havi átlagjövedelme

18. ábra Nemek szerinti bontás – Nettó havi átlagjövedelem

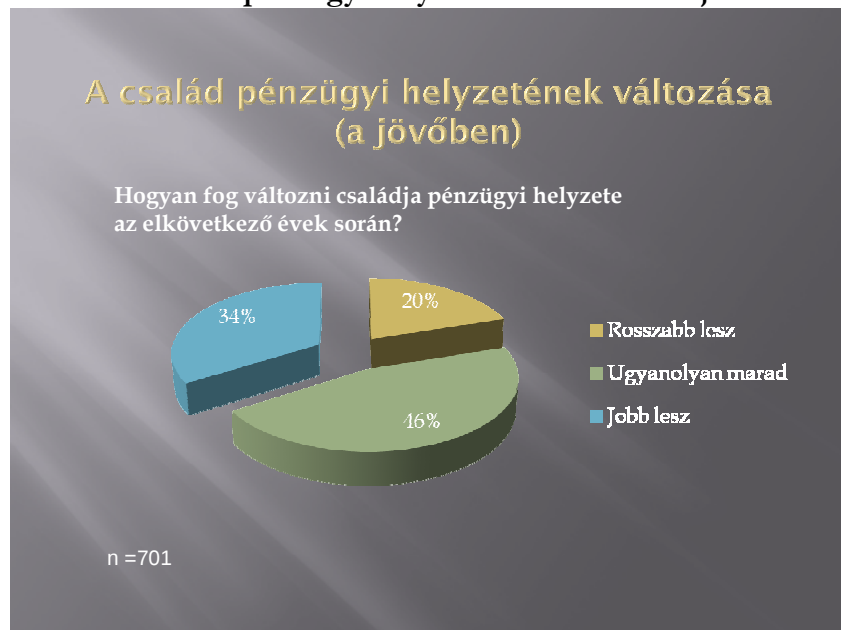
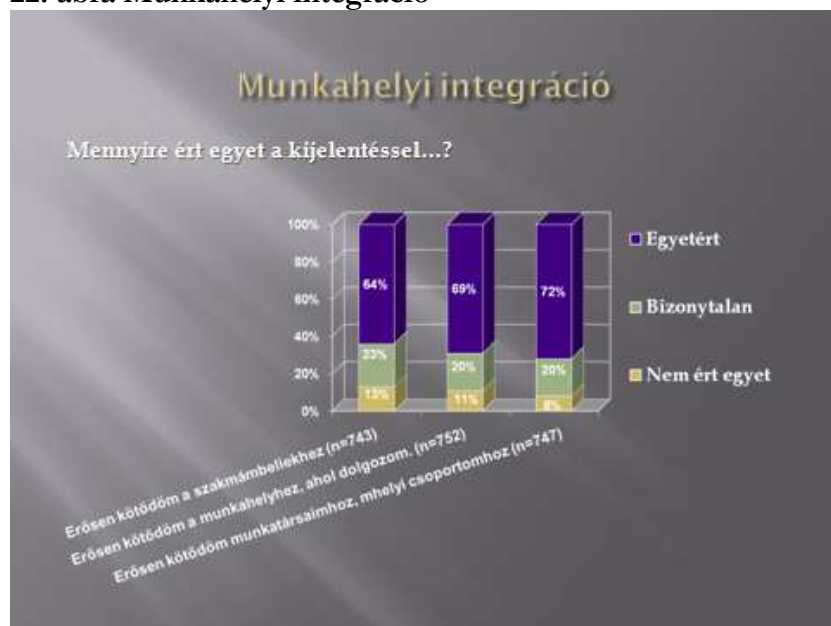

19. ábra A kutatók családjának anyagi helyzete

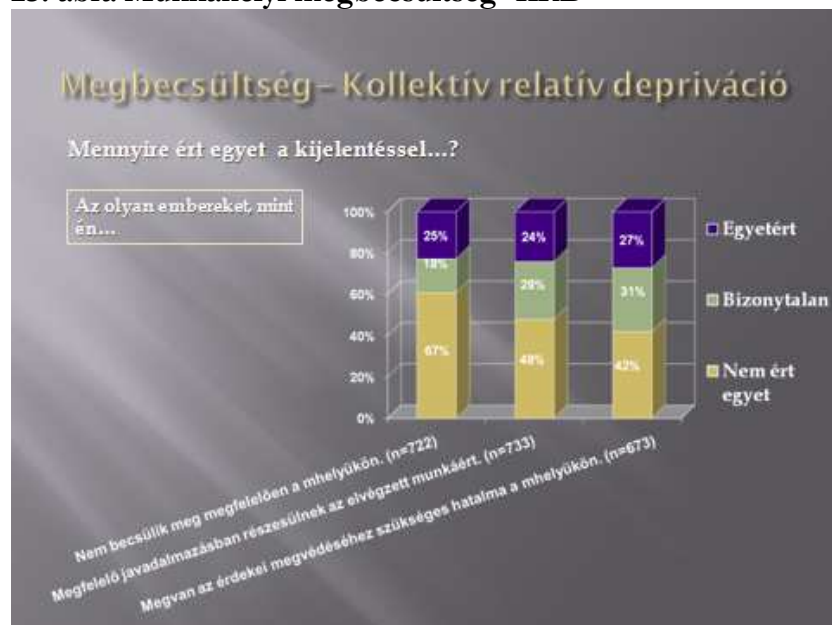

20. ábra A család pénzügyi helyzetének változása a múltban

21. ábra A család pénzügyi helyzetének változása a jövőben**22. ábra Munkahelyi integráció**

23. ábra Munkahelyi megbecsültség- KRD

24. ábra A munkahelyi túlterheltség mértéke

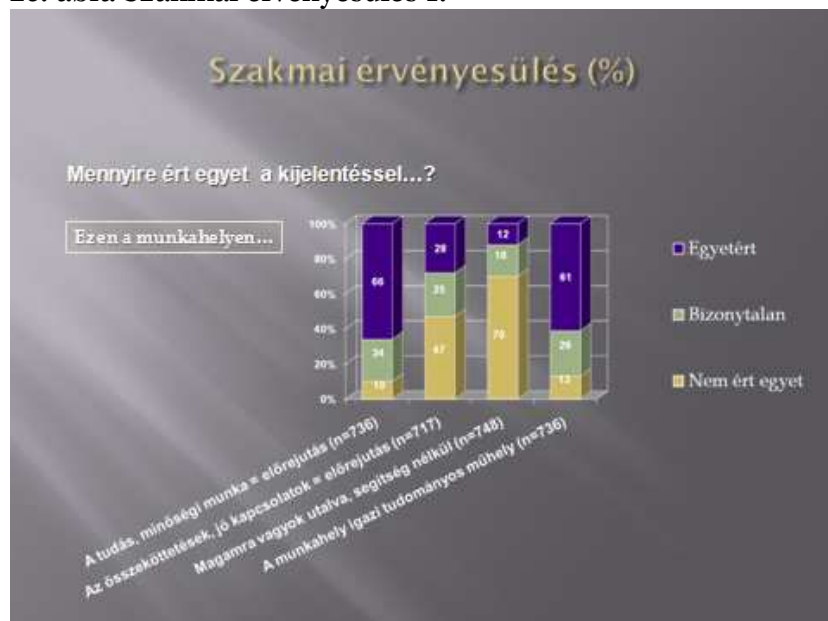

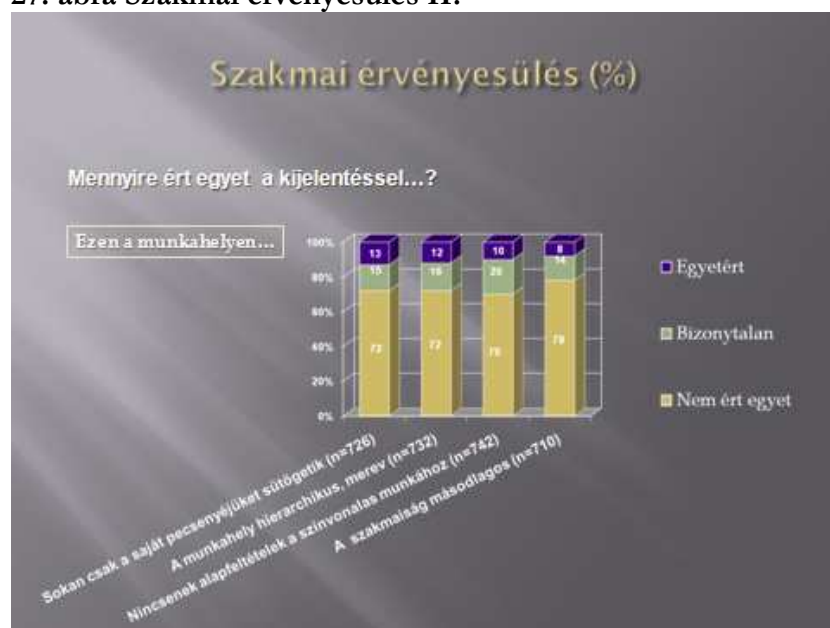
25. ábra A munkakörülmények egyéni percepciói

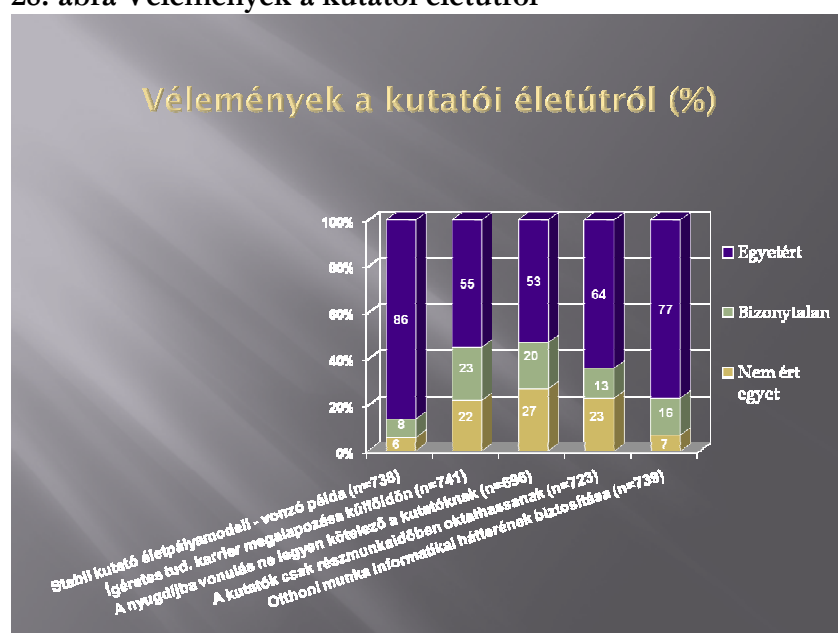
26. ábra Szakmai érvényesülés I.

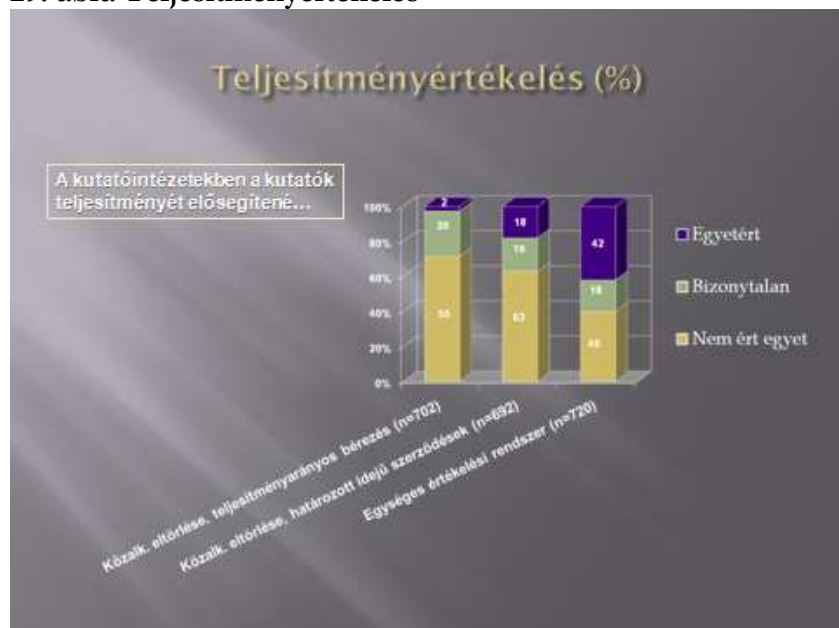
27. ábra Szakmai érvényesülés II.

28. ábra Vélemények a kutatói életútról

29. ábra Teljesítményértékelés

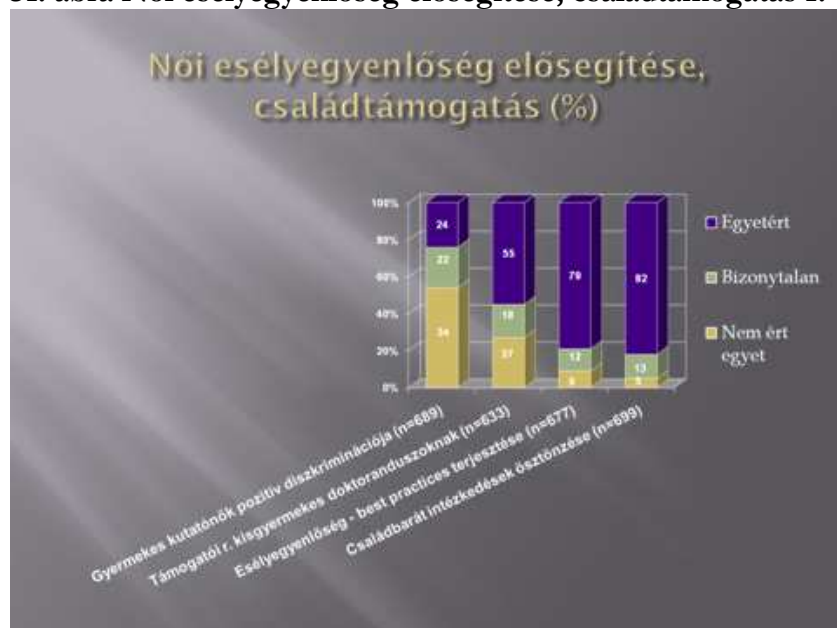

30. ábra Nők esélyegyenlősége

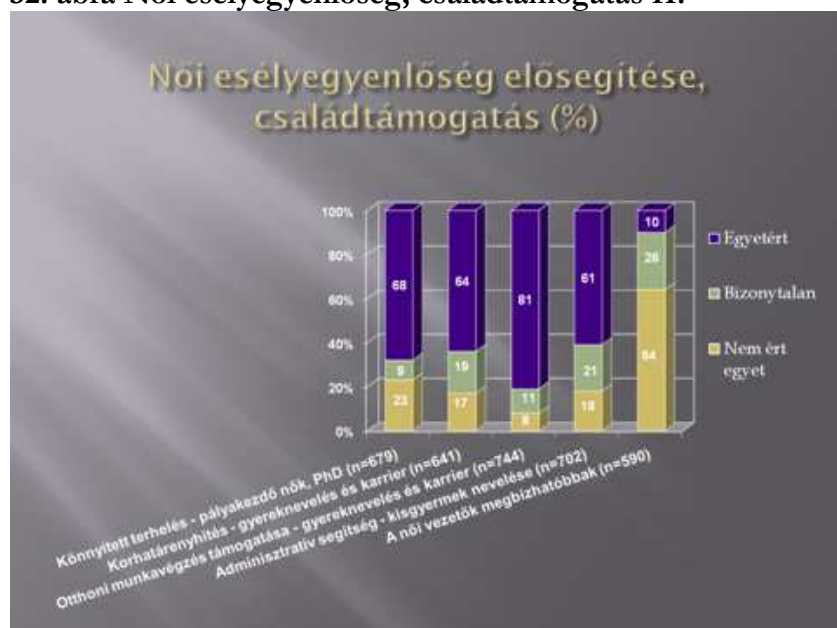

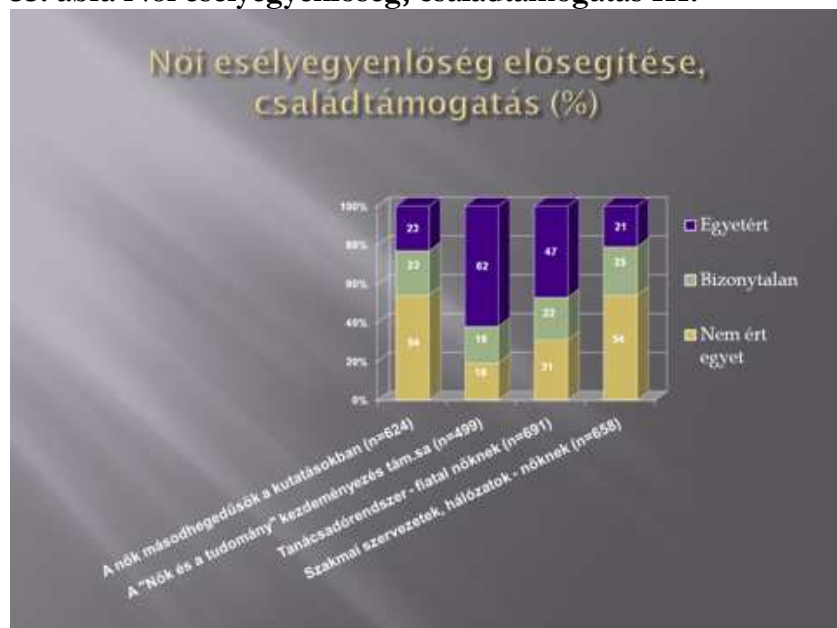
31. ábra Női esélyegyenlőség elősegítése, családtámogatás I.

32. ábra Női esélyegyenlőség, családtámogatás II.

33. ábra Női esélyegyenlőség, családtámogatás III.

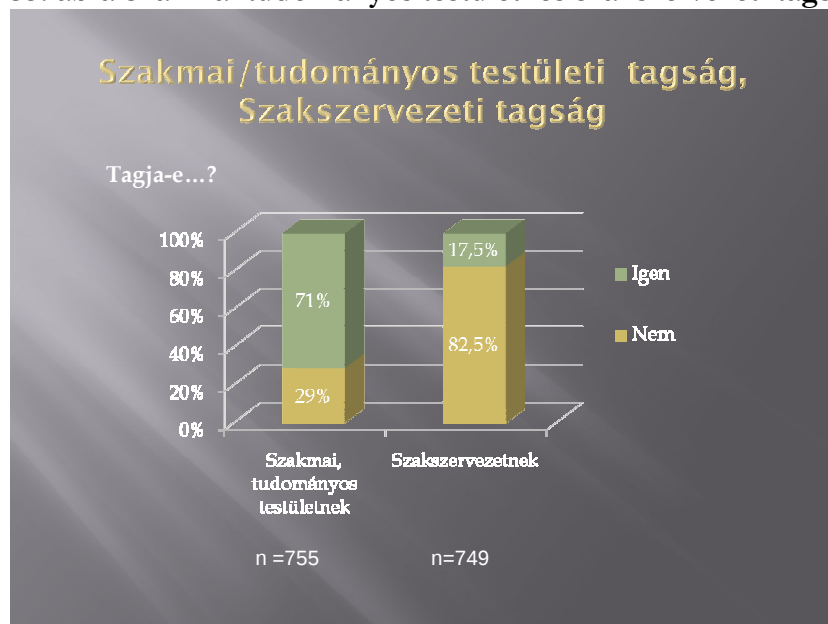

34. ábra Tényleges családtámogatási lépések és eszközök

35. ábra Szakmai tudományos testületi és szakszervezeti tagság

36. ábra Korábbi szakszervezeti tagság

37. ábra A szakszervezeti tagság motívumai

38. ábra A szakszervezet tevékenységével való elégedettség I.

39. ábra A szakszervezet tevékenységével való elégedettség II.

40. ábra Munkahelyi érdekvédelem

41. ábra A szakszervezettől való távolmaradás motívumai

**FŐKOMPONENSEK:
VÉLEMÉNYEK, ATTITÚDOK****TIPIKUS****TUDOMÁNYOS MUNKA FELTÉTELEIVEL
VALÓ ELÉGEDETTSÉG**

A „Tudományos munka feltételeivel való elégedettség” főkomponenst (megőrzött magyarázó erő: 47%) a következő változókból hoztuk létre:

Véleménye szerint az alábbi tényezők ennyire tekinthetők a kutatói életpálya hátrányainak? (hátránynak tekinti és részben hátránynak tekinti %)

- Felettesek, kollégák akadékoskodása (34%)
- Szakmai presztízsféltés (59%)
- Előregedett kutatói kör (70%)
- Régi iskolák szemléletének bebetonozódása (46%)
- Az egyéni teljesítmény értéktelensége (41%)
- A versenyszellem hiánya (44%)

**MUNKAHELYI
INTEGRÁCIÓ/IDENTIFIKÁCIÓ**

A „Munkahelyi integráció/identifikáció” főkomponenst (megőrzött magyarázó erő: 65%) az alábbi változókból hoztuk létre (egyetértők aránya %):

- Erősen kötődöm a szakmámbeliekhez (64%)
- Erősen kötődöm a munkahelyhez, ahol dolgozom (69%)
- Erősen kötődöm a munkatársaimhoz, munkahelyi csoportomhoz (72%)

**MUNKAHELYI
MEGBECSÜLTSG/KOLLEKTÍV-RELATÍV
DEPRIVÁCIÓ**

A „Munkahelyi megbecsültség/kollektív-relatív depriváció” főkomponens (megőrzött magyarázó erő: 50%) az alábbi változókból áll (az egyetértők aránya %):

- Az olyan embereket, mint én, nem becsülik meg megfelelően a munkahelyükön (25%)
- Az olyan emberek, mint én, megfelelő javadalmazásban részesülnek az elvégzett munkáért (24%)
- Az olyan embereknek, mint én, megvan az érdekei megvédéséhez szükséges hatalma a munkahelyén (27%)

TÜLTERHELTSÉG ÉS STRESSZ

A „Túlterheltség és stressz” főkomponenst (megőrzött magyarázó erő: 56%) az alábbi változók alkotják: (az egyetértők aránya %):

- A munkahelyen gyakran túlterheltnek érzem magam (35%)
- A munkaköröm állandó stresszel jár (22%)
- A túl sok munka az egészségem megroppanásához vezetett (10%)
- A munkahelyemen egyszerre kell önállónak lennem és a feletteseim utasításainak megfelelnem (12%)

**KARRIER, ANYAGI ÉS FOGLALKOZTATÁSI
BIZTONSÁG**

A „Karrier, anyagi- és foglalkoztatási biztonság” főkomponenst (megőrzött magyarázó erő: 50%) az alábbi változókból hoztuk létre (elégedettség %):

Mennyire elégedett az alábbiakkal?

- Jelenleg biztosított életszínvonallal (42%)
- Élettervek megvalósítási esélyeivel (52%)
- Munkabérrel (24%)
- Munkabér mellett megkereshető jövedelemmel (29%)
- Az intézet menedzsmentjével (57%)
- Foglalkoztatási biztonsággal (56%)

MÁSODLAGOS SZAKMAISÁG

A „Másodlagos szakmaiság” főkomponenst (megőrzött magyarázó erő: 48%) az alábbi változókból hoztuk létre: (egyértékű %):

- Ez egy olyan munkahely, ahol szakmai tudás és a munkavégzés minősége határozza meg az előrejutást és a megbecsültséget (66%)
- Ez egy olyan munkahely, ahol az összeköttetések és a jó kapcsolatok határozzák meg az előrejutást és a kutatási forrásokhoz való hozzájutást (28%)
- Ez egy olyan munkahely, ahol teljesen magamra vagyok utalva, senkitől sem számíthatok segítségére (12%)
- Ez a munkahely egy igazi tudományos műhely (61%)
- Ez a munkahely egy szétesett intézet, ahol sokan csak a saját pecsenyájukat sütögetik (13%)
- Ez egy hierarchikus, merev intézet, ahol az innovativitás háttérbe szorul (12%)
- Ezen a munkahelyen nincsenek meg az alapfeltételek a színvonalas tudományos kutatáshoz (10%)
- Ezen a munkahelyen korrekt, tudományos minősítési rendszer hiányában a szakmaiság másodlagos (8%)

NŐK POZITÍV DISZKRIMINÁCIÓJA

A „Nők pozitív diszkriminációja” főkomponenst (megőrzött magyarázó erő: 38%) az alábbi változókból hoztuk létre: (egyértékű %):

- Fontos lenne a gyermekes, tudományos fokozattal rendelkező kutatónők pozitív diszkriminációja vezetői álláshelyek betöltése esetén (24%)
- Szükséges a kisgyermeküket nevelő doktoranduszok esetében külön szervezett támogatói rendszer kialakítása (55%)

- Terjesztetni kell az esélyegyenlőség területén a legjobb gyakorlatra vonatkozó példákat (79%)
- A munkahelyemnek ösztönöznie kell a családbarát intézkedéseket (82%)
- A tudományos területen dolgozó nők többsége munkássága nagy részét, vagy akár egészét másodhegedűsként tölti a kutatás vezetője mellett (23%)
- A "Nők és tudomány" MTA kezdeményezés kapjon folyamatos támogatást a munkahelyemen is (62%)
- Tanácsadórendszert kell létrehozni, amelyben tapasztalt női kutatók segítik fiatalabb kollégáikat pályázatok elkészítésében, ösztöndíjak megszerzésében. (47%)
- A tudományos munkát végző nők számára szakmai szervezeteket és ezek hálózatait kell létrehozni (21%)

NŐK HÁTRÁNYOS HELYZETE

A „Nők hátrányos helyzete” főkomponenst (megőrzött magyarázó erő: 59%) az alábbi változókból hoztuk létre (egyértékű %):

- A nők többsége olyan kutatási területen dolgozik, ahol rosszabbak a finanszírozási feltételek (5%)
- A női kutatók fizetése alacsonyabb (9%)
- A nők erősen alulreprezentáltak a K+F vezetői pozíciókban és hiányzik a képességeinknek megfelelő előléptetés (27%)
- Ha mégis jelentősebb pozícióba kerülnek, akkor ahhoz kisebb presztízs javak, kompenzáció mobilitás és tekintély kapcsolódik (15%)
- A kutató nők gyakrabban kapnak „ingyenesen elvégzendő” plusz (pl.: adminisztratív, vendégfogadás, -kísérés) feladatokat (24%)

- A nők karrierlehetőségei korlátozottabbak a munkahelyemen, mint a férfiaké. (18%)

KÜLFÖLDI SZAKMAI RÉSZVÉTEL LEHETŐSÉGEIVEL VALÓ ELÉGEDETTSÉG

A „Külföldi szakmai részvétel lehetőségei” főkomponenst (megőrzött magyarázó erő: 52%) az alábbi változókból hoztuk létre (egyetértés %):

Mennyire elégedett a következő dolgokkal a munkahelyén?

- Konferenciákon való részvétel és tanulmányutak lehetősége (elégedettek: 60%)
- Pályázati lehetőségek (elégedettek: 35%)
- Ösztöndíjak (elégedettek: 32%)
- Nyelvtanulási lehetőségek (elégedettek: 25%)
- Külföldi munkavállalás lehetőségei (elégedettek: 58%)

LASSÚ ELŐREHALADÁS FAKTOR (1. FAKTOR)

A Lassú előrehaladás (1.) és a kutatóintézetek forráshiánya (2.) változók faktoranalízissel jöttek létre. Jelen esetben a faktorok értelmezése nem különbözik a főkomponensekétől, de az említett két változó függetlennek tekinthető egymástól. Megőrzött magyarázó erő a két faktorra nézve: 40% (rotáció: varimax, amely biztosítja, hogy az adott változó lehetőleg egy és csakis egy faktorkhoz tartozzon)

Mennyire tekinthető a kutatói életpálya hátrányainak?

- Kevés kutatói állás (elégedettek: 47%)
- Lassú előrehaladás (elégedettek: 31%)
- Határozott munkaidejű szerződések (elégedettek: 39%)
- Fiatal kutatók továbblépésének nehézségei (elégedettek: 53%)

KUTATÓINTÉZETEK FORRÁSHIÁNYÁNAK ÉRZÉKELÉSE FAKTOR (2. FAKTOR)

Mennyiben tekinthető a kutatói életpálya hátrányainak?

- Infrastrukturális hiányosságok (elégedettek: 53%)
- Kutató intézetek állandó pénzavara (elégedettek: 74%)
- Forrásokhoz való hozzáférés nehézségei (elégedettek 73%)

REGRESSZIÓK: MUNKAHELYI MEGBECSÜLTSG REGRESSZIÓS VIZSGÁLATA

Az első modell magyarázó ereje (R^2) 9%-os volt. A magyarázó erő ez esetben egy többszörös korrelációs együttható, amely azt méri, hogy a regressziós magyarázó modellben a független változók hány százalékát magyarázzák meg a függő változó heterogenitásának.

A munkahelyi megbecsültséget a kemény változókat kontroll alatt tartva a magas beosztás ($\beta=0.23$), a társadalom, ill. humán tudományok művelése ($\beta=0.16$) befolyásolja. Harmadikként fontos megemlíteni, hogy a kemény változókat kontroll alatt tartva inkább a nőkre jellemző a megbecsültség percepciója ($\beta=0.15$).

A második modell magyarázó ereje: $R^2=61\%$

Az attitűdök és vélemények modellbe vonásával a magyarázó erő 61%-ra nőtt. Eszerint azok érzik megbecsülve magukat a munkahelyükön, akiknek a karrierjük, az anyagi és a foglalkoztatási helyzetük biztosítva van ($\beta=0.67$), a nők ($\beta=0.35$), a tudományos munka feltételeivel elégedettek ($\beta=-0.3$) és azok a megkérdezettek, akik nem érzik szükségesnek a családostól és a nők esélyegyenlőséget célzó intézkedéseket munkahelyükön ($\beta=-0.22$).

MUNKAHELYI INTEGRÁCIÓ REGRESSZIÓS VIZSGÁLATA

Az első modell magyarázó ereje: $R^2=8\%$ (többszörös korrelációs együttható)

Az első modell (amelyben csak a háttérváltozók szerepelnek) szerint az említett háttérváltozókat kontroll alatt tartva, csak a státuszváltozó befolyásolja az integrációt, tehát minél magasabb valakinek a négy változó mentén mért státusza (idősebb, magas tudományos végzettségű magas beosztású, mennyire határozzák meg mások a munkáját) annál integráltabb a munkahelyén ($\beta=0.29$).

A második modell magyarázó ereje: $R^2=43\%$

Meg kell jegyeznünk, hogy az attitűdök és vélemények modellbe vonásával több, mint ötszörösére nőtt a modell magyarázó ereje. A második modell szerint az összes eddig említett változót kontroll alatt tartva és emellett az attitűdöket, véleményeket, egyéni percepciókat bevonva, a munkahelyi integrációt legerősebben a külföldi szakmai részvétel lehetősége ($\beta=0.56$) és a nők pozitív diszkriminációja főkomponens befolyásolja ($\beta=0.47$). A modell rámutat arra, hogy a nők esetében a munkahelyi integrációhoz és identifikációhoz nem elég a megbecsültség érzése, hiszen fel kell oldani azt a disszonanciát, amit körükben az esélyegyenlőség hiánya és a lassú előrehajlás érzése okoz.

MUNKATEHER ÉS STRESSZ REGRESSZIÓS VIZSGÁLATA

Az első modell magyarázó ereje: $R^2=3\%$

A munkateher és stressz főkomponens kemény változókkal vizsgált modellje szerint csak a természettudományokat művelőkre jellemző a stressz és a nagy munkateherhez munkahelyi percepciója ($\beta=-0.17$).

A második modell magyarázó ereje: $R^2=27\%$

Amennyiben a modellbe bevonjuk az attitűdöket, véleményeket és az egyéni percepciókat a modell magyarázó ereje 27%-ra nő. Eszerint a depriváltakra ($\beta=-0.33$) és a természettudományi területen dolgozóakra ($\beta=-0.3$) jellemző a nagy munkateher és stressz percepciója.

TUDOMÁNYOS MUNKA FELTÉTELEIVEL VALÓ ELÉGEDETTSÉG

Az első modell magyarázó ereje: $R^2=9\%$

A társadalomtudományi, ill. humán területen dolgozók ($\beta=-0.2$) és a magas státuszúak ($\beta=-0.19$) elégedettek munkahelyükön a tudományos munka feltételeivel.

A második modell magyarázó ereje: $R^2=28\%$

Ha bevonjuk a modellbe az attitűdöket és az egyéni percepciókat, a modell magyarázó ereje 28%-ra nő. Eszerint a tudományos munka feltételeivel való elégedettséget elsősorban azok érzik, akik szerint a munkahelyük egy igazi tudományos műhely ($\beta=0.36$), illetve akiknek megadatik a külföldi szakmai részvétel lehetősége ($\beta=-0.28$).

KARRIER, FOGLALKOZTATÁSI ÉS AZ ANYAGI BIZTONSÁG PERCEPCIÓJÁNAK REGRESSZIÓS VIZSGÁLATA

Az első modell magyarázó ereje: $R^2=13\%$

A kemény változók közül a magas státusz ($\beta=0.3$) és a társadalom, ill. humán tudományi területen való munkavégzés ($\beta=0.17$) befolyásolja a karrier, foglalkoztatási és anyagi biztonságérzet kialakulását.

A második modell magyarázó ereje: $R^2=70\%$

Amennyiben az egyéni percepciókat is bevonjuk a modellbe a magyarázó erő 70%-osra ugrik. A karrier lehetőséget, az anyagi és foglalkoztatási biztonság érzését eszerint a megbecsültség percepcióját átélők ($\beta=0.41$), a magas beosztásúak ($\beta=0.31$), azok, akik munkahelyüket igazi tudományos műhelynek látják ($\beta=-0.25$), akiknek van más munkájuk, mellékállásuk ($\beta=-0.17$) és a férfiak ($\beta=-0.17$) érzékelik elsősorban.

MÁSODLAGOS PERCEPCIÓJÁNAK SZAKMAISÁG REGRESSZIÓS VIZSGÁLATA

Az első modell magyarázó ereje: $R^2=5\%$

A háttérváltozók 5%-ot magyaráznak a másodlagos szakmaiság főkomponens szórásából. Eszerint a természettudományi területen dolgozóakra érvényes a másodlagos szakmaiság percepciója ($\beta=-0.22$).

A második modell magyarázó ereje: $R^2=52\%$

Azonban ha bevonjuk az attitűdöket, egyéni percepciókat, akkor több mint tízszeresére, 52%-ra ugrik a modell magyarázó ereje. Eszerint akik pesszimistán látják karrierjüket, anyagi és foglalkoztatási biztonságukat ($\beta=-0.56$), akik

elégedetlenek a tudományos munka feltételeivel munkahelyükön ($\beta = 0.27$), akik szakmai testületnek és folyóirat szerkesztő bizottságának tagjai ($\beta = -0.25$) és a magasabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkezők ($\beta = 0.19$) érzékelik, hogy a szakmaiság csak másodlagos a munkahelyükön.

NŐK POZITÍV DISZKRIMINÁCIÓJÁNAK REGRESSZIÓS VIZSGÁLATA

Az első modell magyarázó ereje: $R^2 = 15\%$

Eszerint a szerényebb anyagi helyzetű háztartások tagjai ($\beta = -0.27$), a nők ($\beta = 0.23$) és a szakszervezeti tagok ($\beta = -0.22$) mutatják a családostok és a nők esélyegyenlőségét szorgalmazó attitűdöt.

A második modell magyarázó ereje: $R^2 = 53\%$

Azonban ha bevonjuk az egyéni percepciókat, akkor a modell magyarázó ereje 53%-ra nő. Az integráltabb kutatók ($\beta = 0.47$), a nők ($\beta = 0.34$), és azok, akiknek nem adatik meg a külföldi szakmai részvétel lehetősége ($\beta = -0.34$) valamint a szakszervezeti tagok ($\beta = -0.28$), a szerényebb körülmények között élők ($\beta = -0.27$), az MTA kutatók ($\beta = -0.22$) és azok, akik nem érzékelik a kutatóintézetek állandó pénzzavarát, a források hiányát ($\beta = -0.19$) mutatják a családostok és a nők esélyegyenlőségét, pozitív diszkriminációját szorgalmazó attitűdöt.

KUTATÓINTÉZETI ÉRZÉKELÉSÉNEK FORRÁSHIÁNY REGRESSZIÓS VIZSGÁLATA

Az első modell magyarázó ereje: $R^2 = 11\%$

A forráshiány percepciója elsősorban a természettudományi területen dolgozókra ($\beta = -0.21$), a magasabb teljesítményt nyújtókra ($\beta = 0.19$) és a szerényebb anyagi körülmények között élőkre ($\beta = -0.16$) jellemző.

A második modell magyarázó ereje: $R^2 = 10\%$

Amennyiben az egyéni percepciókat is bevonjuk a modellbe a modell magyarázó ereje lecsökken 10%-ra és egyedül a szerényebb anyagi körülmények között élők őrzik meg magyarázó erejüket a modellben ($\beta = -0.31$).

LASSÚ ELŐREJUTÁS PERCEPCIÓJÁNAK REGRESSZIÓS VIZSGÁLATA

Az első modell magyarázó ereje: $R^2 = 11\%$

A lassú előrejutás percepcióját az alacsonyabb státuszúak ($\beta = -0.2$), a szerényebb anyagi körülmények között élők ($\beta = -0.14$), és a nők ($\beta = 0.13$) érzékelik.

A második modell magyarázó ereje: $R^2 = 34\%$

Ha bevonjuk az attitűdöket és az egyéni percepciókat a magyarázó erő 34%-ra nő és két változó marad benn a modellben: a karrier és anyagi biztonság, valamint a státusz. Tehát azokra jellemző a lassú előrejutás percepciója, akik a karrierjüket, anyagi és foglalkoztatási biztonságukat pesszimistán látják ($\beta = -0.36$) és akik alacsonyabb státuszúak ($\beta = -0.31$).

KÜLFÖLDI SZAKMAI RÉSZVÉTELI LEHETŐSÉG PERCEPCIÓJÁNAK VIZSGÁLATA

Az első modell magyarázó ereje: $R^2 = 11\%$

A kemény változók mentén, a külföldi szakmai részvétel lehetőségének érzékelését a státuszváltozó és a mellékállás változója befolyásolja. Eszerint a magasabb státuszúak ($\beta = 0.21$), és a mellékállással rendelkezők ($\beta = -0.21$) elégedettebbek a külföldi szakmai részvétel lehetőségeivel.

A második modell magyarázó ereje: $R^2 = 45\%$

Ha bevonjuk a modellbe az egyéni percepciókat, a modell magyarázó ereje 45%-os lesz. Eszerint az integráció percepciója, a nők pozitív diszkriminációja főkomponens és a tudományos munka feltételeivel való elégedettség magyarázza a külföldi szakmai részvétel lehetőségével való elégedettséget. Tehát az integráltakra ($\beta = 0.53$), a tudományos munka feltételeivel elégedettekre ($\beta = -0.29$) és a nők pozitív diszkriminációját NEM támogatókra ($\beta = -0.41$) jellemző a külföldi szakmai részvétel lehetőségével való elégedettség.

Laki Ildikó – Kabai Imre

Egyetemi hallgatók véleménye a fogyatékosokról és a fogyatékos kortársak társadalmi integrációjának esélyeiről

A fogyatékoság és annak kérdésköre az elmúlt években kiemelt hangsúlyt kapott mind az Európai Unió, mind pedig a hazai szakpolitikákban. Európa lakosságának 10–15%-a minősül fogyatékosnak vagy nevezi magát fogyatékosnak (European Disability Forum 2002). A fogyatékoság definíciója igen eltérő. Az Európai Unió tagállamainak különböző definícióit a német Egészségügyi és Szociális Biztonsági Minisztérium (Bundesministerium für Gesundheit und soziale Sicherung) gyűjtötte össze. Már ebből az összeállításból is kitűnik, hogy a nemzeti definíciók mind alkalmazási területüket illetően, mind pedig a fogyatékoság definíciójának alapjául szolgáló modellt tekintetében különbözőek. A definíciók egyik sajátossága azonban a gyakorlati alkalmazásuk formája. Az alábbiakban néhány ország egy-egy meghatározása kerül leírásra.

Dániában nincs definíció. A szakmapolitika röviden az alábbiak szerint foglalja össze a fogyatékos tartalmat. „Mindazok azonban, akiknek szakmai képességeik fejlesztése vagy visszanyerése céljából támogatásra, továbbá ápolásra vagy specifikus kezelésre van szükségük, segítséget kapnak. Ez magában foglalja a testi, szellemi, lelki és szociális fogyatékoságokat”.

A **finn** értelmezésben (Törvény a Fogyatékosokról, 1987) azok a személyek, akik fogyatékoságuk vagy betegségük miatt huzamosan nem tudják gyakorolni a normális napi funkciókat. A társadalombiztosítás intézményei számára az a személy fogyatékos, akinek a munka- és keresőképessége döntő mértékben csökkent.

A **spanyolok** szerint mindazok, akik testi, szellemi vagy érzékszervi képességeik veleszületett vagy szerzett tartós korlátozottsága miatt csak korlátozottan tudnak részt venni a képzésben, a szakmai életben és a társadalom életében általában.

A fogyatékos emberek Európában, az Egyesült Államokhoz hasonlóan, az egyik legnagyobb kisebbséget és – az idős emberek után – az állami szolgáltatások egyik legnagyobb fogyasztói csoportját alkotják. Az OECD adatai szerint a fogyatékosággal kapcsolatos kiadások az EU-tagállamok szociális költségvetéseinek harmadik legnagyobb tételét képezik – az öregségi és egészségügyi kiadások után, a munkanélküliséggel kapcsolatos kiadásokat megelőzve (OECD 2003). Mindemellett nem elhanyagolandó az Európai Bizottság szociális beilleszkedéséről szóló összefoglalása sem, amelyben arra a „megítélésre” jut, hogy a fogyatékos embereket a legtöbb tagállamban potenciális társadalmi kirekesztés fenyegeti, s ezt a fenyegetettséget nem utolsósorban a beteg és fogyatékos személyek változatlanul magas elszegényedési kockázata támasztja alá (Europäische Kommission). A fogyatékosügy tehát közösségi, tagállami és társadalmi üggyé vált az elmúlt években, amelyben már maguk az érintettek is aktív szereplők, résztvevők. Az EU polgárainak 97%-a vélekedik úgy, hogy többet kell tenni a fogyatékos emberek integrációjáért.

Jelen összefoglalóm egy 2008-2010 között végzett kutatás néhány érdekes eredményét kívánja bemutatni, amely kutatás arra kereste a választ, hogy vajon mit gondolnak a mai felsőoktatásban jelenlévő hallgatók fogyatékos kortársaikról, az életükkel szorosan összefüggő helyzetekről, gyakran az érintett csoporttól független döntésekről, valamint a társadalmi hozzáállásról, az oktatási és munkahelyi befogadásukról. Hét egyetem és egy főiskola, összesen 2220 hallgatója gondolkodott el, majd adott választ a fentiekben leírt kérdésekre. A kutatás során a kérdőíves módszert alkalmaztuk, mivel az eddigi tapasztalataink azt mutatták, hogy ezzel a módszerrel érhető el a legnagyobb populáció.

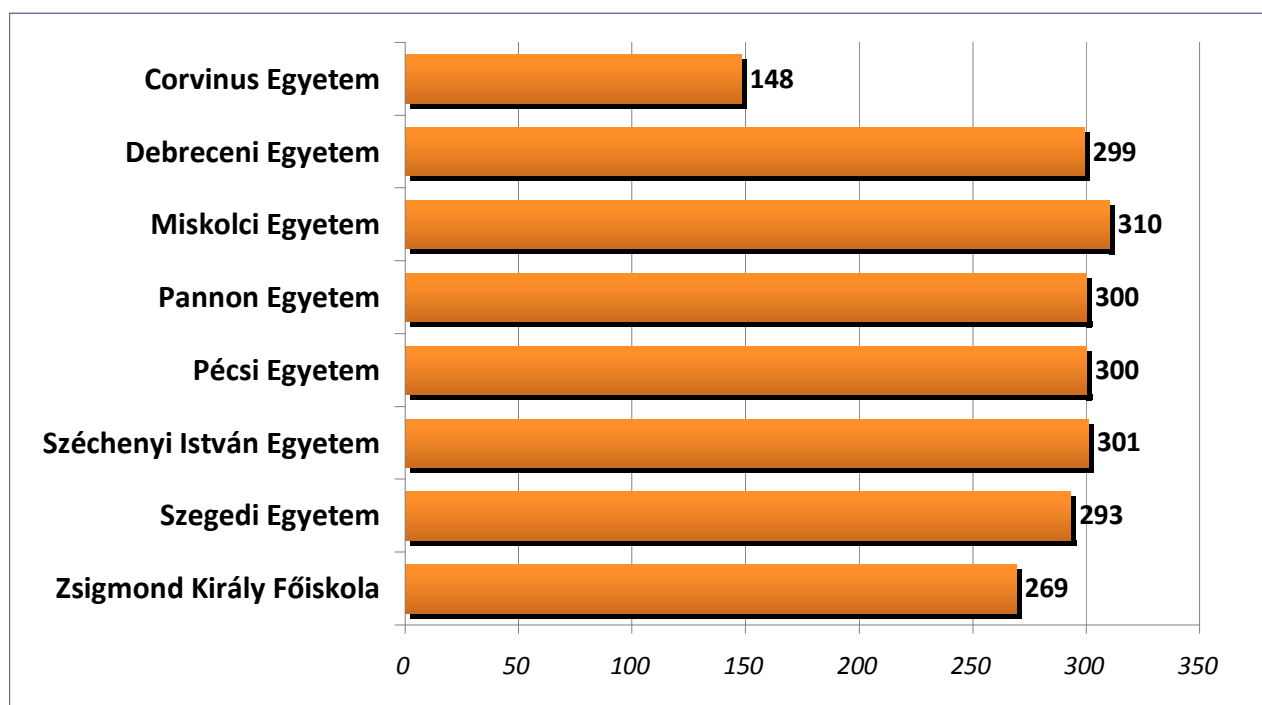

Az egyetemek vizsgálata regionális elvekre épült, minden régióban a legnagyobb hallgatói számmal rendelkező intézmény került kiválasztásra, a budapesti székhelyű főiskola pedig a „kontroll magánintézmény” szerepét töltötte be. A nappali és levelezős BA/BsC-s és MA/MsC-s hallgatók, valamint néhány PhD-hallgató megkeresése az intézmények négy humán és természettudományi (két egyetem esetében a műszaki terület is szerepet kapott) karáról került be a mintába.

A válaszadók körében a női nem felülreprezentáltságot mutat (61,9%), ezzel is

bizonyítottuk azt a tendenciát, hogy néhány éve a női nem magasabb arányban van jelen a felsőoktatási intézmények falai között. A férfi nem aránya ugyanakkor csak 38,1%-ot tett ki (2. ábra). A korosztályi megoszlásban a legmagasabb arányban a 20, 21 és 22 évesek (18,3%- 19,1% -16,7%) adtak választ a feltett kérdésekre. Ennek oka lehet az a tény, hogy mind a nappali, mind pedig a levelező képzésekben egyre magasabb számarányban vesznek részt a fiatal korosztályból, egyre többen a középiskolai képzés után azonnal felsőoktatási intézményekben folytatják életútjukat.

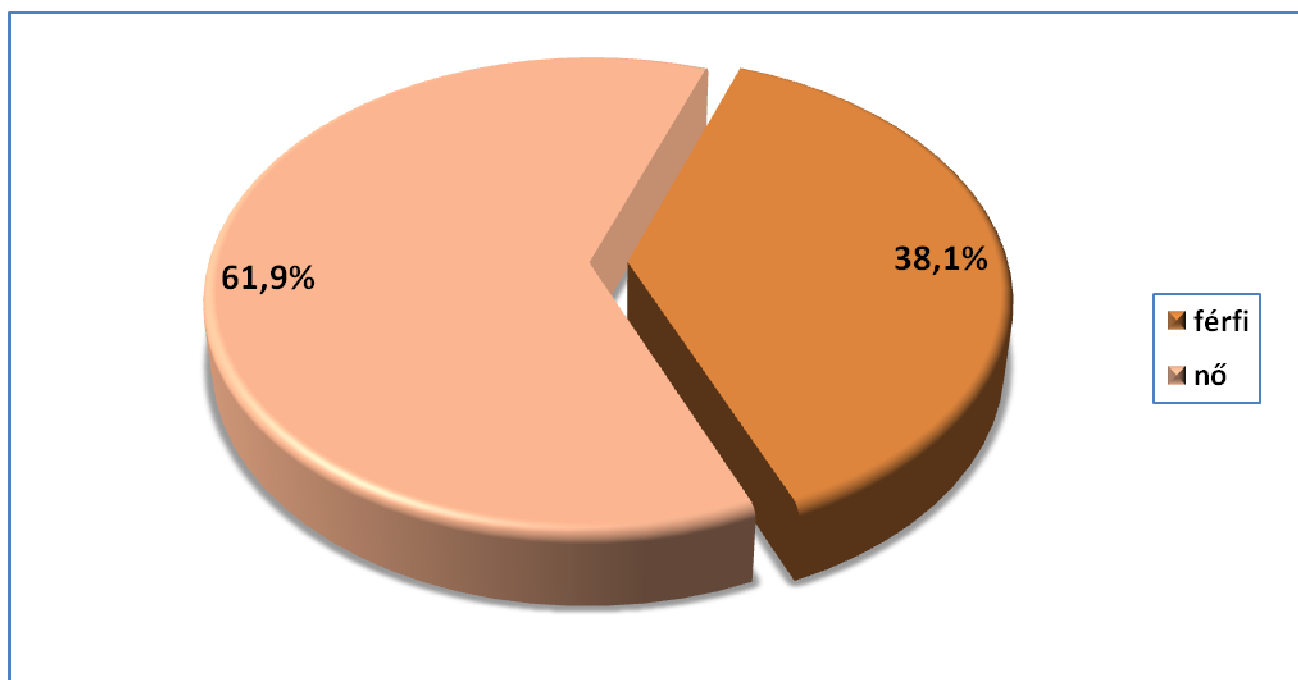
1. ábra: A vizsgálatba bevont felsőoktatási intézmények minta-elemszáma

Forrás: „Fogyatékossgal élő fiatal felnőttek” MTA SZKI (N=2220)

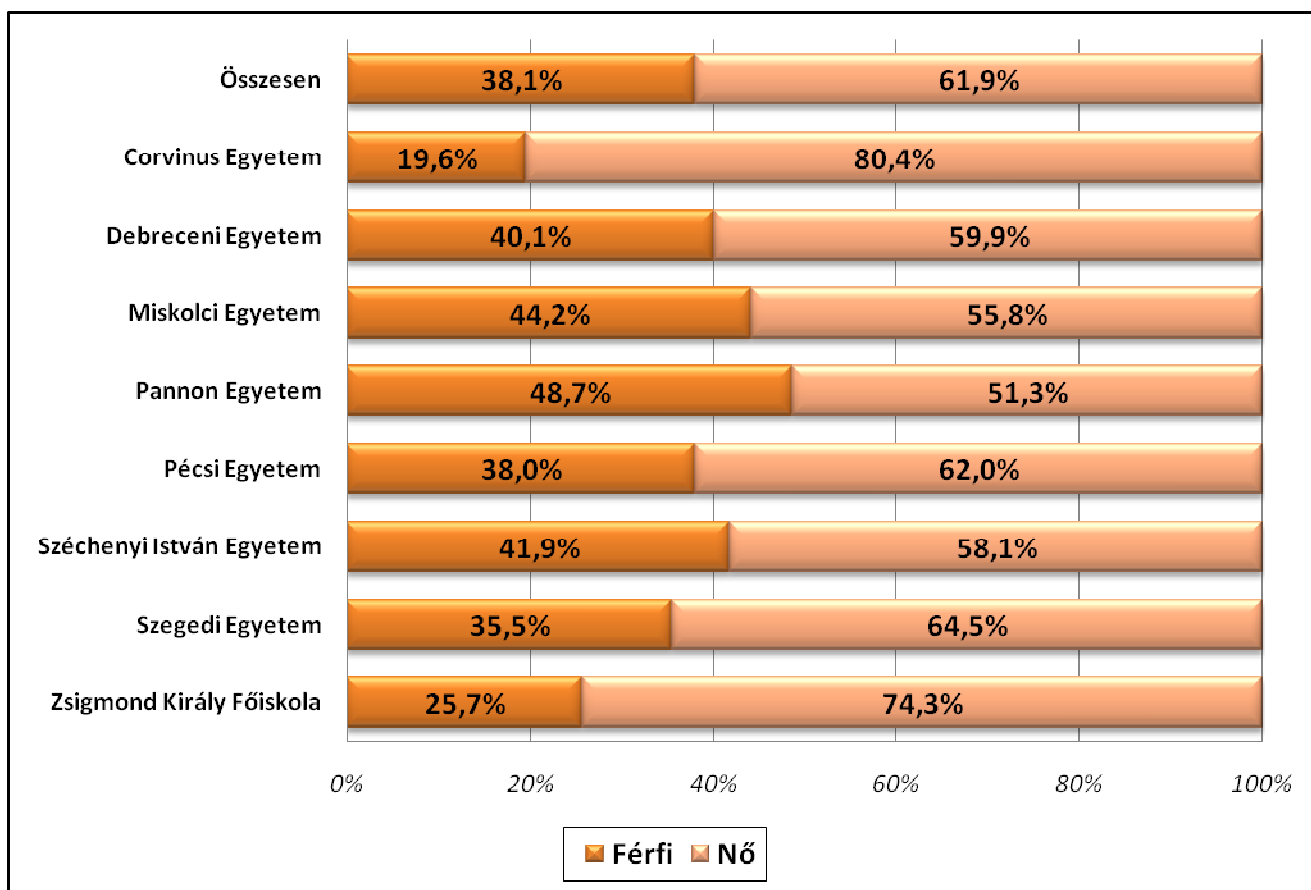

2. ábra: A minta megoszlása nemeként (%)

Forrás: „Fogyatékossgal élő fiatal felnőttek” MTA SZKI (N=2220)

3. ábra: A megkérdezettek életkor szerinti megoszlása (%)

A hallgatók társadalmi problémák iránti érzékenysége ugyanakkor igen eltérő képet mutat. Több ifjúsággal kapcsolatos kutatás (Ifjúság 2004, Ifjúság 2008, Ifjúságpolitikai riport 2008) feltárta a mai fiatalok, fiatal felnőttek befogadó, illetve elutasító magatartásával összefüggő tényeket, így valóban érdekes volt látni, hogy a rendszerváltás után húsz évvel, valamint a 2004-ben, majd 2008-ban végzett kutatások után (itt szükséges megjegyezni, hogy a fentiekben említett kutatásokban a fogyatékos hallgatókkal összefüggésben nem történt véleménynyilvánítás) milyen véleményalakulásról, átalakulásról beszélhetünk, különös tekintettel a fogyatékos személyekre vonatkozóan.

E tekintetben érdekes lehet a „társadalmi távolság” – egyes csoportokkal szembeni szubjektív értékítéletek – kérdésre adott válaszok köre. Különös jelentőséget kell tulajdonítani annak a kérdésnek, hogyan alakul a fogyatékos emberek megítélése, mennyiben elutasítóak vagy elfogadóak velük szemben más – speciális – társadalmi csoportokhoz viszonyítva. Ezzel a komplexebb megközelítésmóddal kiszűrhető azoknak a hallgatóknak a vélekedése, akik „általában” előítéletesebben, illetve elfogadóbban viszonyulnak a kiválasztott kisebbségi csoportokhoz. Így a relatív értékítéletek is pontosabban beazonosíthatóak: vagyis „önmagában” a fogyatékoság milyen mértékben vált ki elutasító attitűdöket a főiskolai, egyetemi hallgatók körében. A kérdésben felsorolt csoportok között szerepeltek az alábbiak: kábítószerfogyasztók, alkoholisták, fogyatékosással

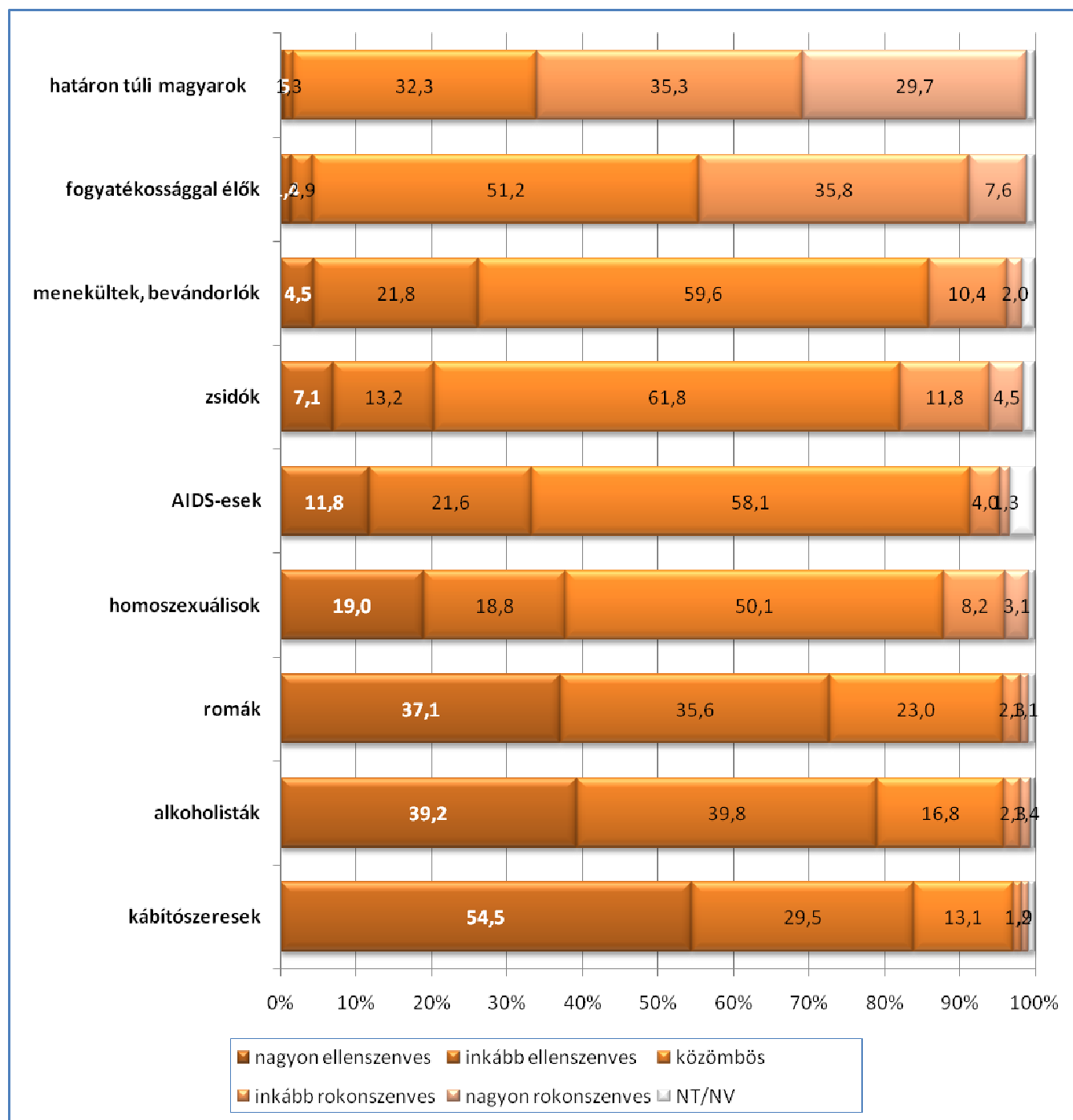
Forrás: „Fogyatékosással élő fiatal felnőttek” MTA SZKI (N=2220)

élők, AIDS-betegek, homoszexuálisok, romák, zsidók, menekültek, bevándorlók és határon túli magyarok.

A sorrend alapján megállapítható, hogy a „kábitószeresek” a legellenszenvesebbek a felsőoktatási intézmények aktív hallgatói szerint (több mint felük – 54,5 százalékuk – egyértelműen és határozottan elítéli ezt a magatartásformát) –, míg az ellenkező póluson a „határon túli magyarok” találhatóak, amely csoportot közvetlenül követik a „fogyatékosással élők”. A eredményeket látva ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a „közömbös” alternatívát választók aránya meghaladja az 50 százalékot – összességében tehát kevesebb, mint a hallgatók fele (43,4 százalékuk) viseltetik rokonszenvvel „testi” vagy értelmi fogyatékos emberek iránt. Amennyiben csak ezeket az abszolút számokat vesszük figyelembe, arra következtethetünk, hogy jelentős tennivalói vannak még azoknak, akik csökkenteni akarják azt a „relatív társadalmi közömbösséget”, amely e fontos réteg (a leendő „véleményformáló értelmiség”) körében kimutatható.

4. ábra: Egyes csoportokkal kapcsolatos ellenszenv-rokonszenv (%)

Forrás: „Fogyatékossgal élő fiatal felnőttek” MTA SZKI (N=2220)

A hallgatók a fogyatékos emberek – különös tekintettel kortársaik - helyzetének megítélésében egyrészt az egyes fogyatékossgok súlyosságára, másrészt támogatásukra (anyagi és társadalmi

szinten), harmadrészt a foglalkoztatásukra, foglalkoztathatóságukra helyezték a hangsúlyt. A fogyatékossg súlyossága szerint – a látássérült, vak, siket, nagyothalló, mozgássérült és kerekesszékes

csoportok közül – a vak (a válaszadók 79,9%-a) és kerekesszékes (a válaszadók 77,4%-a) csoportokat tartják a legsúlyosabb fogyatékos kategóriának, majd ezt követi a siketek (55,8%) és a mozgáskorlátozottak (25,4%) köre. A válaszadók elsősorban az érintettek életterét, mozgását, mobilitását értékelték a tekintetben, hogy vajon a mindennapokban milyen könnyen vagy nehezen tudják igénybe venni és használni a különféle intézményeket, közégeket. A fogyatékoság – véleményük szerint összetett, bonyolult fogalom. „Sokszor nem értelmezhető számukra a fogalom”. A nyitott kérdések közül leggyakrabban a rendellenesség, a korlát, korlátozottság, a fogyatékoság, a hátrány(osság), és a visszamaradottság szerepelt. A fogalom kifejtésénél sok esetben korrekt, pontos tartalmakkal találkozhattunk, nyilvánvaló a köznapi értelmezések sorában. A válaszadók az alábbi megfogalmazásokat adták arra a kérdésre

Kit tekint Ön fogyatékosnak.

- „a társadalmilag elfogadott általános életminőséget egyedül nem képes létrehozni személyi vagy segédesszékők nélkül”
- „akár a gyengénlátók, de súlyosan szellemi sérültek is azok, a fogalom széleskörű”
- „aki fizikális körülményei miatt hátrányba kerül a társadalom egészséges tagjaival szemben”
- „aki olyan testi/szellemi képességekkel rendelkezik, amely megakadályozza a társadalomba való beilleszkedést”
- „akik valamilyen születési fogyatékossgal rendelkeznek, ezeket az embereket sose nézném le, mert nem tehetnek róla, aki lenézi őket, azt nagyon megnézném”

A fogyatékosok támogatására vonatkozó kérdésre a hallgatók racionális válaszokkal reagáltak. Két kérdés esetében – „A társadalomnak minden eszközzel támogatni kell a fogyatékosokat, még akkor is ha mindez sokba kerül”, valamint arra a kérdésre, hogy „Az államnak minden eszközzel támogatnia kell a fogyatékosokat, még akkor is ha mindez sokba kerül” – hasonlóan alakultak. A válaszadók (egyéni szinten)

83,4%-a inkább vagy teljesen egyetértettek ezzel a gondolattal. Azonban arra a kérdésre, amely úgy hangzott, „A főiskolákra, egyetemekre jelentkezőknek plusz pontokat kell kapniuk a fogyatékoság miatt” erőteljesen megoszlottak a vélemények. A hallgatók úgy vélik, nem kell a fogyatékos társaikat előnyben részesíteni, mert az velük szemben diszkriminációt eredményez. Tulajdonképpen nem feltétlen a fogyatékos hallgatók elleni döntésről van szó, itt leginkább a saját érdekeik és helyzetük jobbítása, pozícióba helyezése a cél. Ezáltal viszont nyilvánvaló, hogy az érintett csoport érdekei, „helyzete” sérül. Ezzel szemben arra a kérdésre, amely úgy szólt *A fogyatékos emberek ne élvezzenek ugyanolyan jogokat, mint a társadalom többi tagja*” a hallgatók 74,1%-a az egyáltalán nem ért vele egyet választ adta. Ez egyfelől arra enged következtetni, a hallgatók nem kívánják kirekeszteni fogyatékos társaikat, csupán az egyenlő elvek betartását vonják kérdőre. Itt a nők és azok a hallgatók, akik ismernek fogyatékosokat sokkal inkább elutasítják a kérdést, a feltevést.

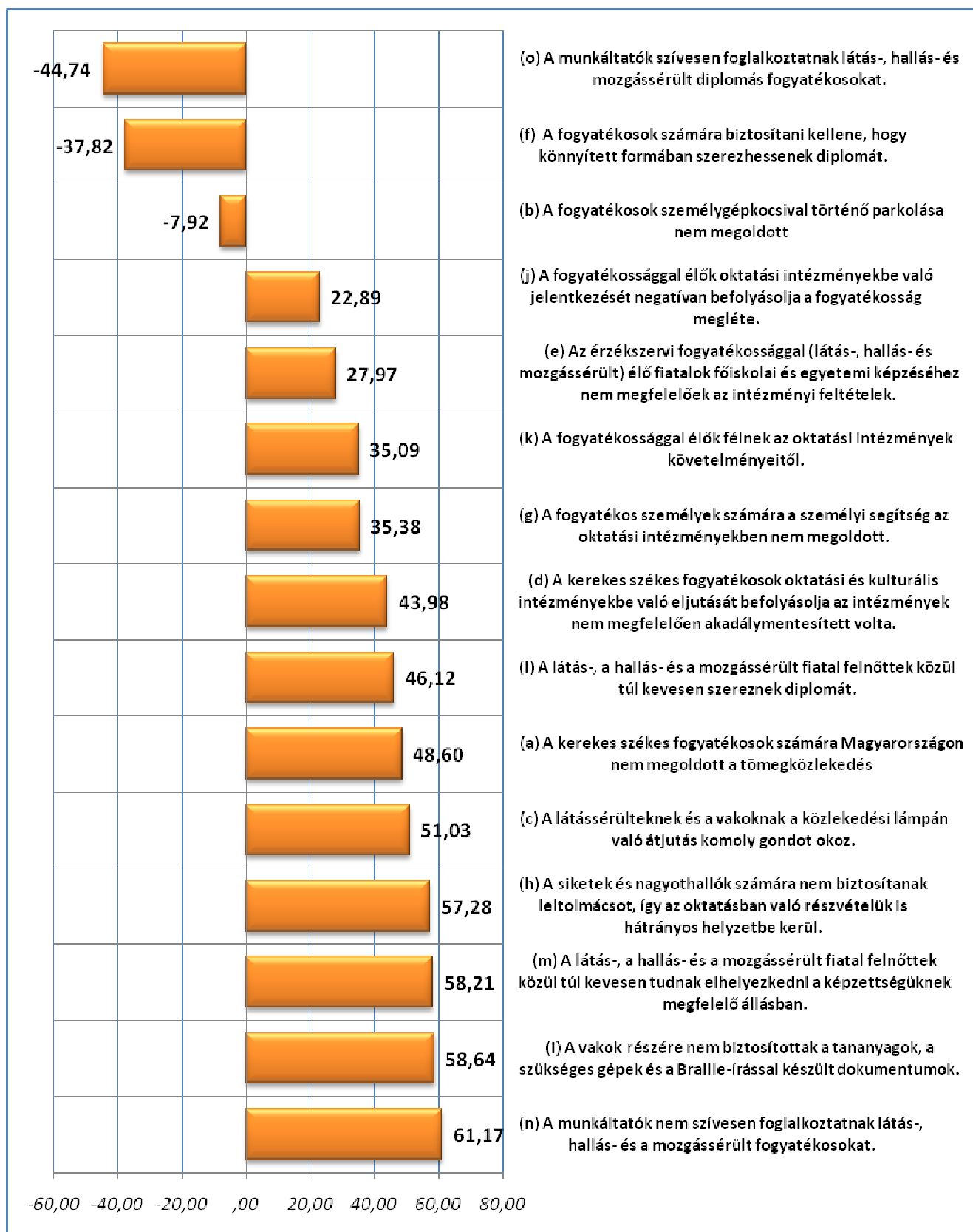
A foglalkoztatással, foglalkoztathatósággal összefüggő kérdés úgy tűnt, sokkal „kényesebb” területet jelentett a válaszadóknak. A hallgatók válaszaiból nem állapítható meg egyértelműen, mit tudnak elképzelni fogyatékos társaiknak, milyen munkaerő-piaci szerepet, munkakört.

A látás-, hallás- és mozgássérült fogyatékosok kiemelkedő problémája a munkaerő-piaci esély-egyenlőtlenség. A megkérdezettek több mint egyharmada (35,9 százalékuk) teljes mértékben egyetért, további kétötödük (40,5 százalékuk) inkább egyetért azzal a kijelentéssel, hogy a munkáltatók nem szívesen foglalkoztatnak fogyatékos személyeket, míg az ellenkező véleményen mindössze 7,9 százalékuk van („egyáltalán nem” illetve „inkább nem ért vele egyet” összesen). Megállapítható tehát, hogy a felsőoktatásban tanulók döntő többsége úgy érzékeli, hogy súlyos, rendkívül hátrányos helyzetbe kerültek a munkaerőpiacon e csoport tagjai. (Megjegyezzük: 15,7 százaléka válaszadóinknak nem tudott véleményt alkotni e kérdés kapcsán.) Hasonló problémákra utal az a kérdés, amely arra vonatkozik, hogy az érintettek nem tudnak elhelyezkedni képzettségüknek

megfelelő munkahelyeken: itt is egyértelműen túlsúlyba vannak a pesszimista vélemények (64,5 százalék – szintén igen magas a válaszmegtagadók aránya: 28,9 százalék) (Kabai 2010).

5. ábra: Mennyire ért egyet az alábbi kijelentésekkel? (átlagértékek a +/-100-as skálán)

Forrás: „Fogyatékossgal élő fiatal felnőttek” MTA SZKI (N=2220)

Összegzés

- Az általunk vizsgált intézmények körében (nyolc felsőoktatási intézmény, 2220 hallgatója) a hallgatói jogviszonyban lévők 22,91%-a nyilatkozott úgy, hogy elfogadják a fogyatékos személyeket. Ennek az elfogadásnak oka lehet egyfelől az, hogy a válaszadók közvetlen környezetében élnek fogyatékos személyek vagy gyakran találkoznak velük.
- A hallgatók előtt a fogyatékos fogalom, annak tartalma gyakran nem vagy pontatlanul ismert, de az is előfordult, hogy a negatív tapasztalatok által olyan fogalmi kereteket alkottak, esetenként vettek át különböző helyekről, amelyekben nem képesek elhelyezni a fogyatékos személyeket.
- A társadalom integrációs képességét a hallgatók pozitívnak látják. A politikai döntésekkel (kedvezmények biztosítása a fogyatékos hallgatók számára) a hallgatók többsége nem ért egyet (83,4%), ugyanakkor az esélyegyenlőség biztosítását (például a közjó elérése) támogatják.
- A munkaerőpiacra vonatkozó vélemények azonban inkább az ismerethiányról, valamint a sztereotípiákról, egyes esetekben a túlzott sztereotípiákról tettek tanúbizonyságot. A felsőoktatásban jelenlévő hallgatók maguk sem tudják, mitévők legyenek a jövőben. Nincs jövőképük, terveik gyakran ad hoc jellegűek. Ennél szomorúbb képet alkotnak a fogyatékos személyekkel kapcsolatban kialakított elképzeléseik köre. A másik oldalon azt is láthatjuk, hogy a munkaerőpiacon a fogyatékos személyek (különösképpen a diplomások) hátrányokkal indulnak, s ez a hátrány abból is adódik, hogy nem jutnak el és nem jutnak be a munkahelyekre,

hiányzik az akadálymentesítés, nincs jeltolmács, lassabban végzik a munkát, nincs megfelelő segítség a számukra.

Ugyanakkor az is láthatóvá vált a kutatás ezen vizsgálati egysége során, hogy a társadalom jelentős változáson ment keresztül az elmúlt húsz évben, melynek egyik hozadéka a megkérdozett hallgatók körében kialakult vélemény, attitűd. Azonban a vélemény nem elegendő, mindez akkor válik teljessé, ha a hallgatók/munkavállalók, akik a munkaerőpiacon találkoznak és együtt dolgoznak társaikkal, kollégáikkal, legyenek azok fogyatékosok vagy sem.

Felhasznált irodalom:

Bauer Béla, Szabó Andrea (szerk.), (2004): Ifjúság 2004. Gyorsjelentés.

Letölthető:

<http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=1055&articleID=4453&ctag=articlelist&iid=1>

Bauer Béla, Szabó Andrea (szerk.), (2008): Ifjúság 2008. Gyorsjelentés.

Letölthető:

http://www.kult13.hu/index.php?lang=hun&page=cms&spage=showpage&id=521&mikrohonlap_id=719

Europäische Kommission (2004): *Gleichstellung, Vielfalt und Erweiterung*. Luxemburg: Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften

Laki Ildikó- Kabai Imre (2010): *Fogyatékosággal élő fiatal felnőttek társadalmi integrálódásának esélyei és lehetőségei a mai Magyarországon*. Alapadatok. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó

OECD (2003): *Transforming Disability into Ability*. Paris: OECD Publications

Tóth László

Az osztályharc

(Thoma László emlékére)

A tőkés berendezkedés alapviszonyai objektív ellenérdekeltséget hoznak létre a tőkés és a bér munkások között. Ez a két osztály közötti harc, az osztályharc objektív lehetősége (és a kapitalizmus marxi elemzéséből következően szükségszerűsége is). Ehhez a harchoz viszont olyan küzdő felek szükségesek, akik tudatában vannak osztályhelyzetükből következő osztályérdekeiknek. Az osztálytudat az a tényező, amin az osztályharc áll vagy bukik.

Melyek azok a tényezők a termelés tőkés viszonyai között, amelyek a munkásosztályt érdekelté teszik az osztályharcban?

Az osztálytudat szempontjából leglényegesebb elemek az eredeti marxi elemzésben a következők:

1. A tőkés termelés célja az új érték előállítása, aminek előfeltétele az értéktöbblet. Minél több értéktöbbletet képesek előállítani, annál több új értéket tudnak ismét befektetni a termelési folyamatba. Az értéktöbblet növelésének három módja van: a munkaidő megnövelése, a munkaintenzitás fokozása és a munka termelékenységének emelése. Az első két esetben az értéktöbblet növekedésének oka a meg nem fizetett munkaidő arányának emelkedése az összmunkaidő belül. Ez közvetlen módon rontja a munkások élethelyzetét (pl. a fokozott fizikai elhasználódás egészségi következményei, a szabadidő mennyiségének csökkenése, stb.). A termelékenység növelése esetében nem növekszik a meg nem fizetett munkaidő mennyisége, viszont leértékelődik a munkaerő egységnyi mennyisége, mivel a munkamegosztás és kooperáció fokozását jelentő gépesítés kevésbé képzett munkaerőt igényel, amelynek újratermelési költségei csökkennek, ezáltal a bér munkások anyagi és életkörülményei abszolút vagy relatív értelemben romlanak. A tőke mindhárom értéktöbblet növelési technikát alkalmazza, bár hosszú távon csak az utóbbinak nincsenek fizikai korlátai. A tőke törekvése az értéktöbblet mennyiségének növelésére közvetlenül negatív módon érinti a munkások munka és életkörülményeit, ezért elemi érdekük fellépni ezzel szemben és ennek közvetlen káros hatásai könnyen

be is láthatók. A tudatosság és a tudat cselekvésbe fordítása között akadályt jelent viszont a többi munkás konkurenciája, a munkanélküli tartaléksereg, a termelés hierarchiájában való előrelépés lehetősége és számos más tényező. Ez az elnyomorodás tendenciája.

2. A létrejött értéktöbblet hasznosításának is sokféle módja van: egy részét a munkásoknak is lehet juttatni akár közvetlenül, akár a munkakörülmények nem produktív javítása révén. Az értéktöbblet egy részének munkások számára kedvező felhasználásában való érdekesség is közvetlenül belátható és az osztályharcra készítő tényező lehet.

3. Mivel a tőkés termelés célja a csereérték termelése, vagyis a termelés nem szükséglet kielégítésre hanem eladásra történik, ezért a megtermelt javakat csak azok sajátíthatják el, akik rendelkeznek a megvásárláshoz szükséges forrásokkal. Közvetlenül érzékelhető az egyik oldalon a javak tömege, amelyeket szívesen elfogyasztanak, kielégítve ezzel szükségleteiket az emberek, a másik oldalon pedig a fizetőképesség korlátozottsága, az összes szükséglet anyagi-vagyoni okokból való kielégíthetlensége. Az elvileg kielégíthető, gyakorlatilag kielégíthetetlen szükségletek közötti ellentmondás is közvetlenül érzékelhető a munkások számára.

4. Az összetett társadalom piaci viszonyai között a kereslet és kínálat korrekciós szerepe csak hosszú távon érvényesül, ezért a forgalom viszonyai között is pazarlás jön létre. A pazarlás alapja a túltermelés tőkében rejlő kényszerű logikája, a túltermelési válságok viszont a forgalomban valósulnak meg. A túltermelés azt jelenti, hogy a társadalom anyagi erőforrásai által lehetővé tett gazdagságnak csak egy része hasznosul, egy része viszont nem elégíti ki társadalmi szükségleteket. A tőkés termelés pazarló természete ciklikus válságokban mutatkozik meg a maga legtisztább formájában és így közvetlenül érzékelhető. E pazarlásban is ellenérdekel a munkásosztály, csak hogy itt már közvetlenül nem érzékelhető az a feltételrendszer, ami a túltermelést szüli. De még ha felvilágosítással, stb. sikerül is tudatosítani a pazarlás okait és feltételeit, a

munkásoknak akkor is a pazarlás termelési feltételeit kell támadniuk az osztályharcban és ezzel közvetlenül saját megélhetésük alapját. Mindez előfeltételez egy meglehetősen magas absztrakciós szintet, másrészt pedig a közvetlen, mindennapi érdekek és a munkásosztály hosszútávú érdekei közötti ellentmondás tudati feldolgozását.

5. A tőkés termelés expanziója megköveteli a termelésbe bevonható potenciális munkások biológiai termelését, a válságok pedig munkahelyek megszűnését eredményezik. Ezért állandó a bér munkások létbizonytalansága: kiszámíthatatlan számukra, hogy kapnak-e munkát és hogy mikor szűnik meg munkalehetőségük. Ez a létbizonytalanság is a tőkés termelés előfeltételeiből fakad, ezért megszüntetése érdekében tudatosan csak akkor léphetnek fel a munkások, ha átlátják létbizonytalanságuk strukturális okait, ami megint csak magas szintű absztrakciót igényel. Ugyanakkor a létbizonytalanságban benne rejlik a munkahely megszerzésének lehetősége, s ezt a lehetőséget kellene feláldozni a lehetőséget biztosító előfeltételek felszámolása révén távlati célokért.

6. A tőkés termelés feltételrendszere elidegenültté teszi a munkát. Ezt Marx és Engels a Kommunista kiáltványban nagyon érzékletes tömörséggel írja le az ipari tőkés nagy gyárának katonás szervezettségét ecsetelve. "A modern ipar a patriarchális mester kis műhelyét az ipari tőkés nagy gyárává változtatta át. Gyárban összezsúfolódtak munkástömegeket katonásan szerveznek. Mint ipari közkatonákat altisztek és tisztek tökéletesen kiépített hierarchiájának felügyelete alá helyezik őket. Nemcsak a burzsoázistól, a burzsoá államnak a szolgálói, hanem napról napra, óráról órára szolgásgába görnyeszti őket a gép, a felügyelő, s mindenekelőtt maga az egyes gyártulajdonos burzsoá." (228.) Ez a kiszolgáltatottság az üzem technikai és személyi szervezetének öntevékenységtől fosztja meg a bér munkást, e helyzet felszámolása a munkás létfeltételeinek megsemmisítését jelentené, javítása viszont elképzelhető az adott feltételek között is.

Az eredeti marxi gondolatmenet értelmében a kapitalizmus objektív fejlődéstendenciái azt eredményezik, hogy a munkásosztály mindennapi életének feltételei mind a termelésben, mind azon kívül egyre rosszabbá válnak s ez felismerteti vele a tulajdon- és elosztási viszonyok megváltoztatásához fűződő érdekeit. A tőke koncentrációja és centralizációja pedig a termelés tőkés rendszerébe újonnan bevont emberek egyre nagyobb tömegeit

teszi proletárrá. Ezért a proletariátus osztályharca egyre nagyobb számú munkás küzdelme a termelési viszonyok rendszerének megváltoztatásáért. Az uralkodó osztályok az uralkodó ideológia segítségével gátolhatják vagy lehetetlenné tehetik az érdekek felismerését, de maguk a munkásosztály – objektív léthelyzetében gyökerező - érdekei ellentmondásmentesek. Marx nem tér ki azonban arra a problémára, hogy még ha tudatosodnak is a munkásosztály érdekei, az egyes munkások, a munkásosztály különböző csoportjai tudatában a közvetlen, mindennapi érdekek és a távlati érdekek között ellentmondás feszül: a magánvaló és magáért való osztály közötti megkülönböztetés az objektív helyzetből következő en masse érdekek felismerése vagy fel nem ismerése köré szerveződik. A közvetlen, mindennapi érdek az életkörülmények közvetlen javítását diktálják, a távlati érdekek viszont az élet mindennapi feltételrendszerének felforgatásával az életkörülmények távlati javítását ígérik. A logikai konstrukció hibátlan (feltéve a kapitalizmus objektív fejlődéstendenciáinak valóság-hű leírását és e tendenciák okainak helyes felismerését, amit Szabó Ervin Marx "Adalékok a nemzetgazdaságtan bírálatához" írott bevezető tanulmányában megkérdőjelez), viszont a mindennapi valóságban a munkásosztály közvetlen és távlati érdekei között ellentmondás feszül és ez még az öntudatos munkások számára is megoldhatatlan dilemmát jelent: akkor is érdekeiknek megfelelően cselekszenek, ha közvetlen érdekeiket követik és akkor is, ha a távlatiakat. Ez az ellentmondás a dialektika eszközével elméletileg-logikailag feloldható ugyan, de az ilyen gondolati eszközökkel nem rendelkező gyakorlatilag létező ember számára nem.

Szabó Ervin korában világossá vált, hogy egyrészt a kapitalizmus objektív fejlődéstendenciái nem a prognosztizált eredményekkel járnak, másrészt pedig az, hogy még a prognózisok helyessége esetében is ellentmondásos a munkásosztály tudata a közvetlen és távlati érdekek egybe nem esése miatt. Az objektív fejlődéstendenciák megjósolttól eltérő alakulása a munkásosztály öntudatosodását akadályozza, az egyébként jól érzékelhető érdekellentétek a tőke és a bér munka között pedig az öntudatosodással együtt a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentét tudatosodását, egy empirikus és egy transzcendentáló tudattá kettőződését is eredményezi.

Ahogy Lukács György "Osztálytudat" (229.) című tanulmánya felvezeti a problémát, abból világos,

hogy realitásként kell kezelni a munkásosztály tudatának közvetlen érdekekhez kötöttségét. Erre a helyzetre a szocialista mozgalom többféle választ adott.

Ha ezt a közvetlen érdekekhez kötöttséget tényként fogadjuk el és ugyanakkor igeneljük a kapitalizmus megszüntetését, ami csak tevékeny és tudatos aktus eredménye lehet, akkor szükség van egy olyan cselekvő ágensre, amely a munkásosztály távlati érdekeit hordozza. Ez a bolsevizmusban a kommunista párt, a szindikalizmusban az általános sztrájk. Az ortodox marxizmus elszakad a társadalom valós folyamataitól, a revizionista szociáldemokrata pártok pedig, amikor legalább részlegesen is, de hibásnak tekintik a kapitalizmus marxí elemzését és ebből stratégiai következtetéseket vonnak le ("A cél semmi, a mozgalom minden", mondta Bernstein), akkor akadályozzák a munkásosztály közvetlen érdekekért folyó küzdelmeit is, növelve a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentmondás tudatosodásának esélyét. A szindikalizmus, a gazdasági küzdelmeket és ezek szervezeti formáit középpontba állító megközelítés a közvetlen érdekekre helyezi a hangsúlyt és azt feltételezi (ahogy ezt Szabó az "A tőke és a munka harcá"-ban kifejti), hogy az objektív érdekellentétek tudatosodása a közvetlen akciók során általános sztrájkot eredményez, a tudat kettősségét maga az osztályharc gyakorlata szünteti meg.

Lukács Györgynek a proletártudat megkettőződésének problematikáját elegánsan felfejtő tanulmányát érdemes részletesen idézni.

Minden osztály tudata az osztály termelésben elfoglalt helyzetének megfelelő tudatállapot. De csak potenciális tudatállapot, ami egyáltalán nem esik szükségképpen egybe az osztályt alkotó egyének tudatával. "Az osztálytudat...az a racionálisan meghatározott reakció, amelyet...hozzárendelünk a termelési folyamaton belüli meghatározott tipikus helyzethez. Ez a tudat tehát nem az összege és nem is az átlaga annak, amit az osztályt alkotó egyes egyének képzelnek, gondolnak, éreznek....Ez a meghatározás kezdettől fogva rögzíti azt a distanciát, amely az osztálytudatot az emberekben élethelyzetükről kialakult, empirikus-valóságos, pszichológiailag leírható és megmagyarázható gondolatoktól elválasztja" (230.)

Az osztálytudatnak akkor van társadalomformáló jelentősége, ha az osztály objektív helyzete lehetővé teszi a társadalom teljességének áttekintését és az

osztály érdekeinek megfelelő megszervezését. "...egy meghatározott társadalmon belül, a termelési folyamatban betöltött meghatározott helyzet nézőpontjából felfogható-e egyáltalán a társadalom gazdaságának totalitása...milyen esetben lehetséges egyáltalában a látszat valóságos átlátása, a totalitással való, valóságos kapcsolatig való eljutás. Ha ugyanis meghatározott osztályhelyzet szempontjából nem tekinthető át az adott társadalom totalitása, ha ezen osztály érdekeinek hozzárendelő végiggondolása nem érinti e társadalom totalitását, akkor ez az osztály csak alávettett szerepet játszhat, sem fenntartó, sem továbbfejlesztő módon nem avatkozhat bele a történelem menetébe...Egy osztály uralomra hivatottsága...azt jelenti, hogy osztályérdekeiből, osztálytudatából kiindulva, képes a társadalom egészét érdekeinek megfelelően megszervezni. A minden osztályharcot végső fokon eldöntő kérdés pedig az, hogy az adott pillanatban melyik osztály rendelkezik ezzel a képességgel, ezzel az osztálytudattal." (231.)

Annak az osztálynak van reális esélye uralma megvalósítására, amelyik tudatosan, helyes osztálytudattal cselekszik. "Osztálytudatuk belső struktúrája szerint azonban még az uralomra képes osztályok sem helyezhetők egy szintre. A kérdés az, hogy mennyire képesek tudatosítani magukban azokat a cselekedeteket, amelyekre uralmuk elérése és megszervezése érdekében szükségük van, és amelyeket a valóságban is elvégeznek, vagyis mennyire 'tudatosan' vagy 'tudattalanul', 'helyes' vagy 'hamis' tudattal hajtják végre a megfelelő osztályok a történelem által rájuk kiszabott feladatokat." (232.)

Bár a prekapitalista formációkban is voltak uralmi pozícióra objektíve alkalmas osztályok, de azzal, hogy a gazdasági érdekek lecsupaszított formában jelennek meg, csak a kapitalizmussal jön létre annak lehetősége, hogy egy osztály tudata valóban átlássa a társadalom totalitását. Két ilyen társadalmi osztály jön létre: a burzsoázia és a proletariátus. "...a kapitalizmusban a gazdasági mozzanatok már nem a tudat 'mögött' rejtőznek, hanem magában a tudatban jelennek meg (igaz, hogy tudattalanul, eltorzítva, stb.). Az osztálytudat a kapitalizmussal, a rendi struktúra megszüntetésével, egy tisztán gazdaságilag tagozódott társadalom megteremtésével, a tudatossá válás lehetőségének szakaszába lépett....Burzsoázia és proletariátus a polgári társadalom egyedül tiszta osztályai; csak az ő létezésük és továbbfejlődésük nyugszik a modern termelési folyamat fejlődésén, csak az ő létezési

feltételeikből kiindulva képzelhető el egyáltalán az egész társadalom megszervezésére irányuló terv.” (233.)

A burzsoázia a társadalomban elfoglalt helyzetéből, érdekeiből következően képtelen a társadalom totalitását átfogni, ugyanakkor érdekei ellen is való ez. „...míg a többi osztály esetében termelési folyamaton belüli helyzetük és az ebből következő érdekek megakadályozzák az osztálytudat kialakulását, a burzsoáziánál mindezek a folyamatok elősegítik azt, erre azonban (lényegéből kifolyólag már kezdettől fogva) az a tragikus sors vár, hogy kibontakozása tetőpontján megoldhatatlan ellentmondásba keveredjék önmagával, és ennek következtében önmagát szüntesse meg. A burzsoáziának e tragikus helyzete történelmileg abban tükröződik, hogy még nem végzett elődjével, a feudalizmussal, mikor már megjelent az új ellenség, a proletariátus; politikailag ez úgy jelentkezett, hogy a társadalom rendi szervezetei elleni harcot olyan 'szabadság' nevében folytatta, amely a győzelem pillanatában szükségképpen új elnyomássá változott; szociológiailag abban mutatkozik meg az ellentmondás, hogy bár a burzsoázia társadalmi formája jelenteti meg először a maga tiszta formájában az osztályharcot....a burzsoáziának mégis minden erejével arra kell törekednie, hogy mind elméletileg, mind gyakorlatilag eltüntesse az osztályharc tényét a társadalmi tudatból; ideológiailag e kettősséget abban a jelenségben pillanthatjuk meg, hogy az a burzsoázia, amelynek kibontakozása korábban soha nem létezett jelentőséggel ruházta fel az egyéniséget, az individualizmus gazdasági feltételein, az árutermelés által létrehozott eldologiasodáson keresztül megszüntet minden individualitást....Egyfelől...a kapitalizmus az első termelési forma, amely tendenciájában az egész társadalmat áthatja gazdaságilag, ezért a burzsoáziának feltétlenül képesnek kell lennie arra, hogy ebből a centrális pozícióból a termelési folyamat egészéről (hozzárendelt) tudattal rendelkezzen. Másfelől viszont a tőkés osztálynak a termelési folyamaton belül elfoglalt helyzete, a cselekvését meghatározó érdekek mégis lehetetlenné teszik számára, hogy akár csak elméletileg is uralja saját termelési formáját.” (234.)

Objektíve lehetetlen a burzsoázia számára a totalitás tudati megragadása, mert ezzel saját uralmi helyzetét számolja fel. „A burzsoázia osztályhelyzetének dialektikus és tragikus jellege abban mutatkozik meg, hogy bár nemcsak érdekében áll, hanem

elkerülhetetlenül szükséges is számára, hogy osztályérdekeit minden egyes részletkérdéssel kapcsolatban a lehető legvilágosabban tudatosítsa, ugyanakkor végzetes számára, ha ez a világos tudat az 'egész' kérdésére kiterjed.” (235.)

A munkásosztály objektív helyzete a termelés rendszerében viszont lehetővé teszi számára, hogy a társadalmi összműködés egészét megragadja tudatilag. „A gazdasági szférához hasonlóan proletariátus és burzsoázia ideológiai területen is egymáshoz szükségképpen hozzárendelt osztályok. Ugyanaz a folyamat, amelyet a burzsoázia a széthullás folyamataként, állandó válságként észlel, a proletariátus számára, bár ugyanígy válságos formában, de erőinek megszilárdulása, a győzelem ugródeszkája. Ideológiailag ez azt jelenti, hogy a társadalom lényegébe való egyre növekvő mértékű belátás, melyben a burzsoázia lassú haláltánca tükröződik, a proletariátus számára ereje állandó növekedését eredményezi....Ezáltal az is világossá válik, hogy miért jelent roppant fontos hatalmi tényezőt – talán a döntés fegyverét egyáltalán – a proletariátus és csak a proletariátus számára a társadalom lényegébe való belelátás.” (236.)

Elválnak azonban a proletariátus köznapi, közvetlen és távlati érdekei, s ez akadályozza, hogy az egyes munkások felismerjék a fennálló állapotokon túlmutató érdekeiket. Az egyes személyek szubjektív szándékától függetlenül azonban az osztályhelyzetből következő cselekvés tovább feszíti a kapitalizmus belső ellentmondásait, vagyis a rendszer bomlását segíti elő. „A vulgármarxisták nem vették figyelembe az osztálytudatnak a proletariátus osztályharcában betöltött, egyedülállóan sajátos funkcióját (t.i. hogy egyszerre kell a napi érdekeket és a totalitás szem előtt tartva gyakorlati harcot folytatni, T. L.), és a nagy elvi harc helyébe, mely az objektív gazdasági folyamat végső kérdéseit érinti, a kicsinyes 'réálpolitikát' állították. Természetesen a proletariátusnak is a pillanatnyi helyzet adottságaiból kell kiindulnia. Más osztályoktól abban különbözik azonban, hogy nem állapodik meg a történelem rész-eseményeinél, nem azok után kullog, hanem ő maga jelenti a hajtóerők lényegét, és cselekvően avatkozik bele a történelmi fejlődésfolyamat középpontjába.” (237.)

Kardinális kérdés, hogy az osztály az adott pillanatban helyes osztálytudattal rendelkezik-e vagyis elméletben és gyakorlatban összekapcsolni képes-e a totalitás elemeit egésszé. „A proletariátus fölénye a... burzsoáziával szemben kizárólag abban rejlik, hogy a társadalmat, centrumából kiindulva,

összefüggő egészként ismerheti meg, ezért centralisan, a valóságot megváltoztatva képes cselekedni; hogy osztálytudata számára elmélet és gyakorlat egybeesik, és ezért saját cselekvését tudatosan mint döntő mozzanatot dobhatja a történelmi fejlődés mérlegére. Amikor a vulgramarxisták szétszakítják ezt az egységet, elvágják azt az ideget, amely a proletár elméletet és gyakorlatot egységbe fűzik....A proletariátus esetében...az ilyen (hamis) tudat nem csupán ezekkel a (polgári) ellentmondásokkal terhes, hanem ellene szegül azon cselekvés szükségszerűségének is, amelyet a proletariátus gazdasági helyzete – függetlenül attól, hogy mit gondol erről – megkövetel. Állandóan növekszik a dialektikus ellentmondás az objektíve-gazdaságilag szükségszerű proletárcselekvés és a vulgramarxista (polgári) elmélet között. A helyes, illetve hamis elmélet elősegítő, illetve gátló jelentősége növekszik, amint a döntő cselekvés ideje közeleg az osztályok háborújában....ha bekövetkezett a kapitalizmus végső válsága, a forradalom (és ezzel együtt az emberiség) sorsa a proletariátus ideológiai érettségétől, osztálytudatától függ.” (238.)

De nem a polgári elmélet teremtette hamis tudat jelent problémát, hanem az, hogy a tudat a mindennapi szinten nem képes egységként kezelni a világot, annak egyes mozzanatait tekinti csak fontosnak. Itt konkrétan a gazdasági osztályérdekek (a közvetlen) és a politikai osztályérdekek (a távlati, transzcendentáló) elválása a jelenti az igazi nehézség. “Amilyen egyszerű a dolog lényegét tekintve a proletariátus számára osztályhelyzet és osztálytudat kapcsolata, éppannyira nagy akadályok állnak a valóságban e tudat megvalósulásának útjában. Itt elsősorban a tudaton belüli egység hiánya jön számításba. Bár a társadalom önmagában szigorúan egységes....az emberi tudat...számára nem egységként, hanem egymástól elkülönült dolgok és erők sokféleségeként jelenik meg. A proletár osztálytudat leszembetűnőbb és következményeiben legsúlyosabb szétszakítottsága a gazdasági és politikai harc elválásában jelenik meg...a proletariátus számára a történelem a társadalom tudatos átalakítását tűzte feladatul, osztálytudatában dialektikus ellentmondás keletkezik a közvetlen érdekek és a végcél, az egyes mozzanatok és az egész között.” (239.)

A proletárcselekvés számára a nehézséget az okozza, hogy ha tudatosodik benne történelmi küldetése, akkor látja, hogy vagy partikuláris anyagi helyzetét javítja vagy megszünteti önmagát egy jövőbeni jobb

helyzet érdekében. Ezt a dilemmát kellene megoldani. “A folyamat egyes mozzanatait, a konkrét helyzet a konkrét követelményekkel együtt ugyanis a lényegét tekintve jelenbeli, a kapitalista társadalmon belüli, a kapitalizmus törvényeinek és gazdasági struktúrájának alávetettek. Csak akkor mutatnak túl konkrétan és tudatosan a kapitalista társadalmon, akkor válnak forradalmivá, ha a folyamat totális szemléletébe illeszkednek bele, és a véggéllal kerülnek kapcsolatba. Ez azonban szubjektíve, a proletariátus osztálytudata számára annyit jelent, hogy magában a tudatban jelenik meg a közvetlen érdek és a társadalom egészére gyakorolt objektív hatás dialektikus kapcsolata...a proletariátus forradalmi győzelme tehát, megint csak a korábbi osztályokétól eltérően, nem az osztály társadalmilag adott létének közvetlen megvalósítása, hanem, mint ezt már a fiatal Marx is felismerte, és erőteljesen hangsúlyozta: önmegszüntetése.” (240.)

Az alapkérdés az, hogy létezik-e olyan helyzet, amikor a közvetlen és távlati érdek azonossága tudati szinten is belátható? “Ami a többi osztálynál osztályérdek és társadalmi érdek, egyéni tett és annak társadalmi következményei közti ellentétként a tudat külső korlátjának tűnt, itt – mint a pillanatnyi és érdek és a végcél közti ellentét – a proletár osztálytudat immanens tulajdonságává válik. E dialektikus kettősség belülről történő meghaladása jelenti a proletariátus külső győzelmének lehetőségét az osztályharcban. Éppen e kettősség vezethet el annak megértéséhez, hogy...az osztálytudat nem egyes proletárok, vagy összességük (tömegpszichológiai) tudata, hanem az osztály történelmi helyzetének tudatossá vált értelme.” (241.)

Mivel a közvetlen és távlati érdek normális esetben ellentmond egymásnak, ezért az ellentmondás két pólusán meg kell kettőződnie a munkásosztálynak: a hamis tudattal rendelkező, közvetlen érdekekért fellépő reformista és a helyes tudattal rendelkező, távlati célokért fellépő forradalmi munkásosztályokra osztódnia. Az “opportunizmus” (a revizionizmus) azonosítja az egyének pszichológiai állapotát az osztálytudattal, holott az első a köznapi, a második a transzcendentáló tudat. “Minden opportunizmus forrása abban rejlik, hogy az okozatokból és nem az okokból, a részekből és nem az egészből, a tünetekből és nem magából a dologból indul ki; hogy a részérdekekben....magán- és magáértvalósága szerint a cél felé vezetőt lát; megszólal, a proletariátus osztálytudatát a proletárok

tényleges pszichológiai tudatállapotával cseréli fel.” (242.)

Az osztálytudat és lelkiállapot egysége a válságokban valósulhat meg: “Minél inkább előrehalad a kapitalizmus gazdasági válsága, a gazdasági folyamat egysége annál világosabban, gyakorlatilag is megragadhatóan jelenik meg...Az összefolyamat egysége kézzelfogható közelségbe kerül.” (243.)

A transzcendentáló érdekeket és tudatot pedig az élcsapat-párt, a kommunista párt hordozza. Az osztálylét napi és távlati mozzanatainak ellentmondásossága az osztálytudat megkettőződését eredményezi és a sikeres osztálycselekvés érdekében a (munkásosztálytól elkülönült) kommunista pártnak kell fellépnie a helyes osztálytudat szervezeti formájaként. “Ha a válság egyes tünetei izoláltan lépnek is fel... ha ennek megfelelően a munkás közvetlen, pszichológiai tudatában megjelenő reflexek izolált jelleget öltenek is, ma már lehetséges és szükséges e tudat meghaladása; szükségszerűségét a proletariátus egyre szélesebb rétegei ösztönösen érzik. Az opportunizmus elmélete... meggátolja a proletár osztálytudat továbbfejlődését a pusztán pszichológiai adottságoktól az objektív összefejlődéshez való adekvátságig....a gazdasági helyzet totalitásának helyes felfogását, a proletariátus helyes osztálytudatát és annak szervezeti formáját, a kommunista pártot irreálisnak, a munkások ’valódi’ (tehát közvetlen, izolált nemzeti vagy szakmai) érdekeivel ellenségesnek, ’igazi’ (pszichológiai) osztálytudatuktól idegen elvként állítja be.” (244.)

A helyes osztálytudat birtokosa az az ágens, amely össze tudja kapcsolni a közvetlen és távlati érdekeket. Mivel erre az egyes munkás a számára nyilvánvaló ellentét miatt nem képes, ezért külsőleg elemre van szükség: ez az osztálytudatot hordozó élcsapat-párt a bolsevik felfogásban.

Emellett azonban létezett egy ortodox marxista, egy revizionista és egy (erős anarchista szellemiséget hordozó) szindikalista elgondolás is. Ezekről korábban részletesen volt szó, itt most csak az osztálytudat-problémával kapcsolatos aspektusokat érdemes kiemelni.

Közös és döntő jelentőségű elem az ortodox marxizmusban és a revizionizmusban a tudatot meghatározó lét egységesnek és ellentmondásmentesnek tekintése (sem a létben, sem a tudatban nincsenek ellentmondásos mozzanatok). Az ortodoxia a léthez közvetlenül a transzcendentáló tudatot, a revizionizmus a reformista-empirikus tudatot kapcsolja. Ezzel az

egységgel szakítanak a szocializmus forradalmi irányzatai. Emellett az ortodoxia és a revizionizmus abból a marxi megállapításból, hogy “Egy társadalmi alakulat nem pusztul el mindaddig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyek számára elég teret nyújt, és új, magasabbrendű termelési viszonyok sohasem lépnek helyébe, amíg azok anyagi létfeltételei magának a régi társadalomnak méhében ki nem fejlődtek. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha alaposabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezõben vannak.” (245.), az “anyagi feltételek már” meglétének szükségességéből indul ki, míg a forradalmi irányzatok abból, hogy ezek az “anyagi feltételek keletkezõben vannak”

A szindikalizmus és a bolsevizmus közös, az előző két iskolától megkülönböztető sajátossága a munkásosztály objektív érdekeiben rejlő kettősség felismerése, annak belátása, hogy ami elméletileg-logikailag elgondolható, az a mindennapi gyakorlatban nem szükségképpen működik, sőt, a gyakorlat tanúsága szerint ténylegesen nem is működik. Az a kérdés, hogy miként lehet az objektív léthelyzet ellentmondásosságát a mindennapi gyakorlatban az osztályharc révén feloldani, a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentmondást érzékelő empirikus tudatot egységessé tenni. Mindkét irányzat egyúttal a szocializmus győzelme utáni időre halasztja a szocializmus anyagi feltételeinek teljes megteremtése feladatát is. Más megoldást kínálnak mind a tudati probléma megoldása, mind az anyagi feltételek megteremtése terén. A kulcselem a tömegek illetve egy tudatos elit szerepe.

A szindikalizmus libertarianizmusa és antietatizmusa miatt a megoldást a munkásosztály egészének öntudatra ébresztését jelentő gazdasági osztályharcban találja meg, miközben azt reméli, hogy az action direct, a közvetlen akció egy ponton általános sztrájkba megy át. Az action direct hordozza a munkásosztály tudatának közvetlen, mindennapos, empirikus érdekekkel teli részét, az általános sztrájk pedig a távlati érdekeket, célokat. Az általános sztrájk létrejötte a közvetlen akciók által biztosított, csak hogy a közvetlen akciók sosem transzcendentálnak, mutatnak túl az adott viszonyokon. Ezért az általános sztrájk, mint Pallas Athene Zeus fejéből, egyszer csak valamilyen misztikus oknál fogva kipattan: hirtelen testet ölt az

általános, távlati érdek, cél. Az általános sztrájk az a cselekvő ágens, amely a távlati célokat, a transzcendentálást hordozza. Az általános sztrájjal áthidalódik a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentmondás. Az action direct és az általános sztrájk létrehívja a munkásosztálynak azokat a szerveződési formáit, amelyek azután tudatos erőfeszítéssel megteremtik a szocializmus anyagi feltételeinek teljességét. Az ellentmondás feloldását csak olyan gyakorlati cselekvés végezheti el, amely valamennyi munkás együttes, közös aktusa, mert ha nem ez történik, akkor egy új uralkodó osztály kerül hatalomra. A revizionista szociáldemokrata pártok a közvetlen érdekeket követve per definitionem alkalmatlanok az érdekek két szintjének összekapcsolására és tevékenységükkel emellett még hamis illúziókat is keltenek gátolva a munkásosztály tudatában meglévő ellentmondás megszüntetését.

A bolsevizmus más utat kínál az ellentmondás feloldására. Ami az anarchoszindikalizmusnál az általános sztrájk, az a bolsevizmusnál az élcsapat-párt. A különbség csupán formai. Az általános sztrájkhoz éppúgy emberek kellenek, mint az élcsapat-párt működéséhez. Az általános sztrájk esetében előfeltételezik, hogy valami misztikus ok egyszerre csak az általános sztrájk szükségességének tudatával tölti el a munkásosztály valamennyi tagját, a bolsevizmus esetében szintén valamilyen misztikus ok (konkrétan a problémák következetes végiggondolása az erre alkalmas kiválasztott kevesek által) toborozza a pártkatonákat.

Amikor Szabó Ervin az osztályharc problémájával foglalkozik, akkor e harc igazi okának nem a tőkés termelés immanens fejlődéstendenciáiban rejlő antinómiák komplex rendszerét, hanem az elosztás anomáliáit tekinti két értelemben is: egyrészt mint a többlettermék feletti rendelkezési lehetőségektől való megfosztottságot (az öngazgatás eleme), másrészt mint a javak egyenlőtlen elosztását (a gazdagság kevesek kezében halmozódik fel). Mint már volt szó róla, az áru kettős természetében rejlő ellentmondást és ennek következményeit (a válságokat és a termelés anarchisztikus jellegét) nem teszi elemzése szerves részévé. Ez végső soron oda vezet, hogy mivel a tőkés termelés fejlődéstendenciái nem rontják, hanem javítják a munkásosztály pozícióit az 1890-es évek és az I. világháború közötti időszakban, s ez az osztályharc mérséklődése irányában hat, de Szabó Ervin számára az erre adott revizionista-reformista válasz és az élcsapat-proletárdiktatúra koncepció egyaránt elfogadhatatlan (246.), (anarcho)szindikalizmusa pedig a mozgalmi gyakorlatban nem váltja be hozzá fűzött reményeit, nem talál sem elméleti, sem

gyakorlati megoldást a munkásság közvetlen és távlati érdekei és céljai közötti szakadék áthidalására. Így számára a szocializmus olyan morális céllá válik, aminek megvalósításához az anyagi feltételek adottak vagy egyre erőteljesebben létrejövőben vannak, de hiányzik a munkásosztály forradalmi elszántsága közvetlen napi érdekeltisége miatt. A szocializmus erkölcsi imperativusszá lesz azért, mert a kapitalizmus változásai történelmi materializmus felfogásával összhangban csak lehetségessé teszik a rendszer felszámolását, de e lehetőség realitássá válásához hiányzik a tudatos társadalmi cselekvő, a szocializmust teremteni akaró proletariátus, akinek napi anyagi érdekei összekapcsolódnának távlati érdekeivel.

Szabó Ervin számára az osztályharc és osztálytudat két szempontból fontos: az öngazgatásra képes és kész munkások e folyamatban válnak alkalmassá arra, hogy maguk intézzék ügyeiket; ez a folyamat az, ami kitermeli osztályharcos elszántságukat, ami egy ponton az általános sztrájkba csapva megteremti a szocialista társadalmat.

Az osztályharccal kapcsolatban négy lényeges gondolatot fogalmaz meg "A szocializmus" című, a Társadalomtudományi Társaságban 1904-ben tartott előadásában. (247.). Itt csak egy utalás van arra, hogy foglalkoztatná az empirikus, mindennapi és a transzcendentáló célok és tudat kettőségének problémáját.

Mindenekelőtt a munkásosztály elemi érdeke, hogy a termelőeszközöket társadalmi tulajdonba vegye, mivel ez biztosítja számára a javak igazságos elosztását és az önrendelkezést: "Kiindulva abból a tételből, hogy a termelés és megosztás folyamatában elfoglalt helyzetük szabja meg az emberek csoportjainak – az osztályoknak – viszonyát egymáshoz...a történelem nem ismer példát arra, hogy egy osztály önként mondott volna le a gazdasági és társadalmi rendben elfoglalt helyzetéről...a munkásosztály...a tőke magántulajdonán alapuló mai társadalmi rendet a tőke köztulajdonán alapuló szabad kooperációs társadalmi renddel akarja helyettesíteni...boldog és tőkéletes élet nem várható mástól, mint a társadalom mindenkorai célszerű rendje megállapította összeműködés önkéntes létesítésétől..." (248.). A "gazdasági és társadalmi rendben elfoglalt" kedvező vagy kedvezőtlen helyzet természetesen az anyagi és egyéb javakból való részesedést is jelenti, de ugyanígy jelenti a "szabad kooperációt" az "összeműködést", vagyis a termelőeszközök feletti közös rendelkezést. Szabó Ervinnél ez utóbbi mozzanat legalább annyira fontos, mint az előbbi, mivel az öntudatos, tevékeny

ember az ő számára alapérték, s ennek előfeltétele az ilyen ember létrejöttét megakadályozó feltételek felszámolása.

A másik fontos gondolat a társadalmi változások emberi tevékenységgel való kikényszerítése: "...egy osztály...mindenkor csak az alávetett osztály békés vagy erőszakos kényszere előtt hajolt meg." (249.)

A harmadik és negyedik mozzanat az osztályharc munkásosztály nevelésével kapcsolatos rendkívül fontos funkcióit hangsúlyozza: az egyik a szolidaritás, a másik a saját cselekvőképességbe vetett hit kialakítása terén játszott szerep.

"..ez az öntudat mi egyébből áll, mint a társadalmi szolidaritás érzéséből, hogy egész életünk, születésünktől kezdve halálunkig, minden megnyilvánulásával a legszorosabban föltételezve van a többi ember életétől, azok minden cselekvésétől...", mondja a szolidaritás szükségességéről. (250.) "Az, hogy az osztálytudatos proletárság nem apellál az uralkodó osztályok jó szívére, nem az államhatalom engedékenységére, hanem ellenkezőleg, bizalmatlanul fogad mindent, amit önként adnak... az osztálytudatos proletárságnak ez a taktikája az emberi tökéletesség legnemesebb forrásainak: az önerőbe vetett hitnek, a saját munka értéke tudatának, az öntevékenységnek fénysugarát lopja be az osztálytudatos proletárság szívébe." (251.) A hangsúly itt az öntevékenység képességébe vetett hit, az önbizalom kialakulásán van.

Gondolkodásának középpontja az itt megfogalmazott szocializmus-felfogásban az öntudatos, cselekvő ember, aki megismer, felismer, önbizalommal eltele cselekszik és összeműködik másokkal. Ezt a középpontot nevéen is nevezhetjük: az osztályharc a társadalmi öngazgatásra való felkészülés mindennapi terepe. Ebből következik, hogy a szocializmus nem más, mint olyan berendezkedés, ahol a társadalom tagjainak összessége közösen hozza meg az élet minden területével kapcsolatos valamennyi döntést.

Az osztálytudat kettősségének problémáját Szabó Ervin érzékeli akkor, amikor a szocializmusról szóló előadását készíti. "Amily kétségtelen, hogy a gazdasági fejlődés szükségessé teszi majd a szocialista társadalmi rendre való átmenetet, épp annyira bizonyosnak látszik, hogy minél több szál köti a munkásosztályt az uralkodó osztályok gondolkodásához, minél erősebb benne azoknak felfogása jóról és rosszról, szabadról és tilosról, hasznosról és károsról, vagyis erkölcsi, jogi,

tudományos ideológiája minél közelebb áll az uralkodó osztályok ideológiájához, - annál nehezebb lesz az átmenet, és annál több gyermekbetegséget kell majd az új társadalmi rendnek elszenvednie. Ebből az következik, hogy a munkásosztálynak idejekorán kell lelkileg hozzáalkalmazkodnia a jövő rendhez. Hogy annak gazdasági rendjét ne kényszernek érezze, hanem az új összeműködés szabad akarató cselekvésének tudja, - ahhoz az kell, hogy lelke lehetőleg már most megteljen azokkal a képzetekkel, érzésekkel, azzal az öntudattal, amelyet teljesen ugyancsak a szocialista társadalom fog kifejleszteni, de amelyre való készség, ha nem lesz meg benne, az átmenet csakugyan rendkívül nehéz lesz, és talán súlyosabb küzdelmeket követelne majd maga a munkásosztály egy része, mint az uralkodó osztályok ellenében." (252.)

Marx-Engels válogatása első kötetét az "A kommunista kiáltvány"-nyal indítja. (253.) Az e munkához írott "Bevezetés"-ében szerepel a következő bekezdés: "A társadalmi viszonyokat a gazdasági termelés viszonyai szabják meg s minden ember helyzetét a termelési processzusban elfoglalt helye. Az egy társadalmi helyzetben levők együtt osztályt alkotnak, az osztályok érdeke a jövedelemnek az egyes osztályok közt egyenlőtlen megoszlása folytán egymással ellentétes. Érdekeik megóvására az osztályok egymás ellen harcolnak. A történelem osztályharcok története." (254.) Az osztályhelyzet a termelésben jön létre, de az osztályok egymás elleni harcának alapja az elosztásban való ellenérdekeltség. A gondot az jelenti, hogy magának Szabó Ervinnek is problematikus a munkásosztály elnyomorodásáról szóló marxi tan (Bevezetés az "Adalékok a nemzetgazdaságtan bírálatához"-hoz), ami par excellence az elosztásra vonatkozik. Ha a munkásosztálynak a javakból való részesedési pozícióit javítani lehet, akkor az osztályharc háttérbe szorul. Márpedig a kapitalizmusnak abban az időszakában, amikor Szabó Ervin a szocializmus hívévé vált, pontosan ez történt: különböző okok miatt a munkásosztály helyzete javult (hogy ez a javulás hogyan viszonyult a gazdasági növekedés mértékéhez, az itt nem vizsgálható külön kérdés). Ezzel a munkásosztály kapitalizmusellenességének egyik – és a munkások számára feltehetően legfontosabb – oka kérdőjeleződött meg.

Marxnál és Engelsnél már a Kommunista kiáltványban jóval bonyolultabb az osztályharc megalapozásának problémája. A termelési viszonyokban gyökerező totális bérmunkás-létet

tekintették a proletariátus szükségszerű kapitalizmus-ellenessége okának és nem csupán az elosztás igazságtalanságát (arról nem is beszélve, hogy a 'kizsákmányolás' forrása nem e meg nem fizetett munkaerő, hanem a meg nem fizetett munka, ami nélkülözhetetlen a termelés bármilyen célú bővítéséhez). Ha pedig e komplex összefüggésrendszer egyik eleme: a jövedelmi helyzet változik csupán, akkor ez még nem szünteti meg az osztályellentétet és osztályharcot. Az természetesen más kérdés, hogy az egyes embert konkrétan milyen módon befolyásolja jövedelmi helyzete. Mindenesetre Marxnál és Engelsnél a jövedelmi egyenlőtlenségek a munka elidegenültségének és az emberi szabadság felszámolásának szerves következményei. A probléma lényege a munkások elosztással kapcsolatos közvetlen érdekei és az elidegenedéssel és szabadsággal összefüggő érdekei közötti kapcsolat (sosem volt) egységének megbomlása. A forradalmi elszántság hiánya nem a "hamis tudatból", hanem a munkáslet belső ellentmondásából fakad. Szabó Ervin több munkájában is foglalkozik a szocialista mozgalom 20. század elejére a proletariátus elosztási pozícióinak javulására reakcióképpen kialakult három nagy áramlatával: az ortodox marxizmussal (ekkor még inkluzíve a bolsevizmussal is), a reformizmus felé hajló szociáldemokráciával és a(z anarcho)szindikalizmussal.

A három irányzatot elméleti igénnyel az "A munkásmozgalom 1903-ban" című tanulmányában elemzi. (255.) Írásának bevezető része létrejöttük okait igyekszik feltárni. Álláspontja szerint a Kommunista kiáltványban és más írásokban kifejtett marxista koncepció lényege az, hogy a kapitalizmus belső ellentmondásai egyrészt eljuttatják a rendszert a működésképtelenség állapotához, másrészt ezzel párhuzamosan pont ezeknek az ellentmondásoknak a hatására egyre inkább osztálytudatosává válik a proletariátus, ami egy ponton a szocializmus létrejöttéhez (megteremtéséhez) vezet. A szocialista mozgalom tapasztalatai azonban azt mutatták, hogy az osztálytudat létrejötté és a kapitalizmus fejlődése között fáziskülönbség van: miközben a szocializmus anyagi feltételei létrejöttek, a tudatiak nem, ezért az osztálytudatot egy kisebbségnek, a pártnak kell képviselnie, amely a kapitalizmust megdöntve kisebbségi kormányzatot: a proletárdiktatúrát hozza létre. Ez a szociáldemokrácia ortodox vonulata. (256.) A revizionista áramlat viszont Szabó Ervin szerint abból a felismerésből táplálkozik, hogy a kapitalizmus immanens fejlődéstörvényei nem a

végző összeomlás irányában mutatnak és mivel a legális szociáldemokrata pártok társadalmi támogatottsága növekszik (ami a munkásosztály tudatosává válásának is jele számszerű gyarapodása mellett), a politikai hatalom fokozatos meghódításával kell a kapitalizmus viszonyai között is elérhető célokat megvalósítani. (257.)

A szociáldemokrácia e két vonulatával szemben jön létre a szindikalizmus. Ez Szabó szerint abból indul ki, hogy a kapitalizmus objektív fejlődésének ütemétől nem szakad le a munkásság öntudatosodási folyamata, s ez az osztálytudatos proletariátus "a kapitalista gazdasági rend kebelében kezdi megalkotni gazdasági és társadalmi helyzetének sajátosságaiból kinövő csírait a jövő gazdasági és társadalmi szervezési formáinak, amelyek, bár nem mindig az osztálytudatos proletárságnak alkotásai, maguktól – éppen objektív tények erejével – ébresztik fel új milliókban a kapitalista renddel való ellentétes érdekük tudatát – az osztálytudatot." (258.)

Mind az ortodox, mind a revizionista áramlat a proletárdiktatúra illetve a "munkásállam" gondolatával egy új osztály, az intellektuelek vezető osztálya uralmát alapozza meg. "...kifejlődik az osztályok eltörléséért harcoló munkásosztály kebelében egy új osztály: az intellektueleké. Ez nem a munkásosztályból rekrutálódik – mert az a mai társadalomban lehetetlen –, hanem a polgári osztályból. A szocialista választótömegek erősödésével mindinkább erősödik a parlamentekben, és ezzel függetlenedik a munkásosztálytól, akaratát rákényszeríti. Ilyenformán sajátos osztályérdekei fejlődnek ki – a munkásság osztályérdekével ellentétben: az, hogy fölszabadulván a tőkeosztály uralma alól, az intellektuelek vezetése alá kerüljön a munkásság." (259.) Ez klasszikus anarchista érvelés, szinte szó szerinti megismétlése Bakunyin államisággal kapcsolatos elgondolásának. (260.)

Az ortodoxia a kapitalizmus immanens fejlődéstendenciáira és az osztálytudat kialakulatlanságára, a revizionizmus és a szindikalizmus a gazdasági tendenciák változására és az osztálytudat egyre szélesebb körű elterjedésére épít. Mindhárom irányzat azt a társadalmi szituációt érzékeli, amiben a gazdasági helyzet és az osztálytudat eredetileg tételezett marxista egysége nem jön létre, csak a hangsúly kerül az elsőnél a szubjektív, a második és harmadik esetében az objektív oldal problémáira. A marxizmusra hivatkozó ortodoxia és revizionizmus az

államhatalom megragadásának fontosságát hangsúlyozza, a szindikalizmus viszont anarchista tradíciókra támaszkodik, így az első kettő centralista-etatista alapállású, az utóbbi számára az öngazgatás az egyetlen üdvöztető út (amire a munkások osztálytudatosságuknál fogva elvileg alkalmasak). Az ortodoxia és a revizionizmus egyaránt elválasztja egymástól a munkásosztályt és az osztálytudatot hordozó elitet, a szindikalizmus viszont minden probléma megoldását a munkásosztály egészének osztálytudatossá válásában látja, ami feleslegessé tesz mindenféle elitet.

Magukat a szindikalistákat e tanulmányában “antiminiszterialistáknak” (261.) nevezi. A szindikalizmust pedig így jellemzi: “...a munkások...a mindennapi gazdasági harc folytonos, változatos, közvetlen befolyása alatt élő osztálytudattal, az önfegyelmzés, a szolidaritás, az önfeláldozás szocialista érzelmeivel teltek meg, melyeket mindennap – mert hisz mindennapi életük maga folytonos gazdasági harc – gyakorolniuk kell. És a szakegyletek, ezen nevelő iskolák mellett – ugyancsak a munkásság saját kezdeményezéséből, saját erejéből, önmaguk vezetése alatt és saját közvetlen szükségleteik kielégítésére – nem nyereszkesedésre – keletkeznek szövetkezetek, az ugyancsak a tagok szükségletei számára termelő jövő szocialista iskolái...Saját műveik mindennapi közvetlen hasznait élvezve a munkástömegek megtelnek önbizalommal. Érzik saját erejüket...az új gazdasági alakulatok eszméi tükröződéseit önállóan tovább építik, az egész munkásosztály felszabadítási harcának eszméjében tudatosan csúcsosodik ki (a szocializmus, T. L.)” (262.) A munkások gazdasági önszerveződésai, amik a mindennapi életben folyamatos gazdasági harcot folytatnak a tőkével, egyrészt létrehozzák a jövő szerveződési modelljeit, másrészt erősítik az osztálytudatot. E megszülető szerveződési modellek öngazgatóak (“önmaguk vezetése alatt” működnek). A mindennapi küzdelemből szükségképpen következő és az öngazgatás eszméjét a gyakorlatban megvalósító általános sztrájk a végső harci eszköz, amit a munkásosztály alkalmaz. Az általános sztrájk a különböző termelési és földrajzi területeken dolgozó munkások spontán módon összekapcsolódó átfogó munkabeszüntetése, ami megbénítja a tőkés termelést. (263.) A marxista ortodoxiával és a revizionizmussal szembeni igazi jelentősége abban rejlik, hogy “politikai vezéreik mellett, akik nagybárára nem munkások, maguk a munkástömegek is részt kérnek maguknak a

felszabadítási harcban.” (264.), vagyis az öntevékenységekben.

Szabó Ervin abból indul ki, hogy a szocialista munkásmozgalom alapproblémája a tőkés gazdaság fejlődéstendenciái és a munkásosztály tudatossága közötti szakadás. E szakadást másként értelmezi a marxista ortodoxia és másként a revizionizmus és szindikalizmus. Ez utóbbiak között a lényegi különbség abban rejlik, hogy a revizionizmus tudomásul veszi a munkásság osztálytudatának közvetlen napi érdekekhez kötöttségét, a szindikalizmus viszont nem: a munkások önszerveződése a gazdaság területén tudatosítja az osztályérdekek antagonizmusát, s ez a szocializmus akarásához vezet. Ez az önszerveződés pedig a jövő öngazgatásának hordozója szemben az ortodoxia és a revizionizmus etatizmusával és elitizmusával. A vázolt képben szindikalista (gazdasági harc és a gazdaságban létrejövő szervezeti formák) és anarchista (öngazgatás és a politikai állam mellőzése) elemek egyaránt keverednek.

Későbbi írásaiban már összemosódik a marxista ortodoxia és a revizionizmus a “szociáldemokrácia” kifejezésben, míg a szindikalizmus alapvetően a szakszervezetekhez kapcsolódik: a kérdés Szabó Ervin számára a politikai és a gazdasági harc közötti viszony. De nem arról van szó, hogy a politika a transzcendentáló, a gazdasági a közvetlen, mindennapi érdekekért folytatott küzdelem terepe lenne vagy fordítva, hanem arról, hogy mindkét területen egyaránt lehet közvetlen, mindennapi és távlati célokért, érdekekért tenni.

Éppen ezért Szabó Ervin többszöri nekifutásra sem tud állást foglalni abban a kérdésben, hogy a szociáldemokrácia (a gazdasági harc alárendelése a politikai-parlamentinek) vagy a szakszervezetek (a politikai-parlamenti alárendelése a gazdaságnak, esetleg annak teljes elutasítása) tevékenysége visz közelebb a szocializmushoz. Mindkét irányzatban érzékeli a közvetlen napi érdekek és a hosszútávú célok közötti ellentmondást, hogy a munkások élet és munkakörülményeinek javulása miatt bekövetkezett osztályharcos forradalmiság lanygulásának problémájával nem tud mit kezdeni. A nehézség megoldására csak utópikus elképzelése van: a közvetlen akció osztályöntudatosító hatása, ami egy misztikus pillanatban általános sztrájkba csap át.

A “Szindikalizmus és szociáldemokrácia” (265.) című írásában gondolatmenete kristálytisztá. Európában a termelés tőkés rendszere erőteljesen

hódit teret, ezzel létrehozza a munkásosztályt: "kapitalizmus nélkül ipari bémunkás proletariátus sincsen". (266.) A történelmi materializmusnak azt az alapgondolatát, hogy a gazdaság viszonyai határozzák meg azokat a lehetséges politikai formákat, amelyek között a társadalom működik, érvényesnek kell tekinteni. Mégis vannak olyan országok, ahol a munkásmozgalom elsősorban a szociáldemokrácia dominanciájával szerveződik, vagyis politikai pártként jelenik meg, míg más területeken erős munkáspártok nincsenek, viszont a munkásmozgalom szakszervezeti-szakmai alapon, a termelés területén szerveződik meg. Ennek oka, mondja Szabó, hogy vannak országok, ahol "egy gazdasági típus tökéletesen érvényesül úgy, hogy a megelőző típus maradványait teljesen kiküszöbölte és a reákövetkezőnek első hajtásait még nem engedte kicsírázni.... Ily időkből látjuk, hogy egyes politikai formák, az állam, a kormányhatalom, a törvényhozás bizonyos berendezése, amelyről azt szoktuk mondani, hogy meghatározott gazdasági viszonyok tipikus kifejezői és egy bizonyos osztály politikai uralmának tipikus formái, hogy ezen politikai formák szintén tisztán és következetesen keresztültörnek magukat." (267.) Ilyen Nagy-Britannia és Franciaország. A többi területen viszont "egy társadalomban különböző gazdasági típusok vannak meg egyszerre...az uralkodó kapitalista ipari termelés mellett a feudális rend maradványai fönállanak, holott már egy következő gazdasági szervezet csírái is kifejlődnek..." (268.), s ezzel összhangban keverednek egymással a politikai rendszer különböző típusai "...a legkülönbözőbb osztályok osztozkodnak a politikai hatalomban...a legkülönbözőbb osztályok gyakran idegen, sőt ellenséges érdekek és küzdelmek szolgálatában állnak." (269.)

Ez az összefüggésrendszer azt eredményezi, hogy "mindazokban az országokban, amelyekben maga a burzsoázia irányadó befolyást gyakorol a kormányra, parlamentáris-politikai munkásmozgalom csak átmenetileg vagy alig fejlődött ki; mindenütt ellenben, ahol a feudális nagybirtok és a hivatalnokbürokrácia az uralkodó, többé-kevésbé erős szociáldemokrata mozgalom képződött. Közelebről: ahol maga a burzsoázia teremtette meg gazdasági érdekeinek s társadalmi érvényesülésének politikai szerszámaikat...a munkásság hivatása nem lehet más, mint az, hogy mint gazdasági osztály alakuljon meg és érvényesüljön. Az általános politikai szabadságjogok, amelyeknek az állam minden polgára részese volt, lehetővé tették ezt neki. Sajátos, a gazdasági helyzetből folyó eleven

ideológia természetszerűleg csak akkor fejlődhetik ki, ha mint különálló gazdasági osztály, amely az összes többi osztályoktól gazdasági és társadalmi körülményei által szigorúan el van választva, és amely a gazdasági érdeellentétek tudatára ébredt, kialakult." (270.)

Ahol tehát a polgárság elég erős volt ahhoz, hogy kiépítse saját politikai rendszerét, ott a munkásoknak nem feladatuk a polgári politikai jogokért küzdeni, e jogok mindenki számára élvezhetővé váltak a sikeres polgári forradalmak eredményeként. E jogok lehetővé teszik, hogy a munkásosztály önmagát különálló gazdasági osztályként ismerje fel, amely saját gazdasági érdekekkel rendelkezik. Ehhez a gazdasági konfliktusok és az ezekhez kötődő szervezeti formák vezetnek el, vagyis itt nem olyan szociáldemokrata pártok vannak, amelyek feladata a burzsoázia érdekeit biztosító politikai keretek kiépítése, hanem e keretek között olyan szervezetek megteremtése, amelyek világossá teszik az érdeellentétet a munka és a tőke között.

Ebből a gondolatból következik, hogy a politikai feltételek különbözősége és a különböző osztályok egymás melletti léte az ipari bémunkások számára más feladatokat szab meg, ami különböző működési formákat tételez fel. Nem mondja ki nyíltan Szabó Ervin, de ez azt is jelenti, hogy a szociáldemokrata pártok szükségképpen csak reformokért küzdhetnek, mert ez teremti meg a gazdasági összeütközések jogi kereteit és a gazdasági érdekek felismerését, ami a társadalmi forradalom előfeltétele. Ezzel szemben a szakmai és szakszervezetek, a szindikalista mozgalmak, mivel a polgári osztályok politikai céljaiért már nem kell küzdeniük, szükségképpen közvetlenül a gazdasági összeütközésekre, a közvetlen akciókra és az általános sztrájkra, vagyis a társadalmi forradalomra koncentrálnak erőfeszítéseiket. A szindikalizmus ebben a gondolatmenetben par excellence forradalmi irányzat.

Mivel a szocializmus mint társadalmi berendezkedés csak akkor jöhet létre, ha a tőkés rendszer teljes egészében kifejlődött és létrehozta a munkásosztályt is, ezért kérdés, hogy milyen módon lehet ezt a folyamatot siettetni, folytatja Szabó Ervin a gondolatmenetet. Gazdasági, politikai és intellektuális téren vannak olyan jelenségek, amelyek a szocializmus felé való fejlődés szempontjából jelentőséggel bírnak. (271.)

Gazdasági téren az alapvető a gyáripár gyors fejlődése és a fejlődés ütemének felgyorsítása. Mivel e fejlődés alapja a konkurencia elleni küzdelem, e harc egyik igen fontos eleme pedig az osztályharc, ami a munkások helyzetének alakításával erőteljesebb fejlődésre (a termelékenység technológiai eszközökkel történő növelésére) ösztökéli a tőkét és ami növeli a munkások táborát és harci kedvét. Ezt a folyamatot állami védelmi eszközök (szubvenciók, védővámok) lassíthatják, de a munkásoknak elemi érdekük, hogy élethelyzetük közvetlen javítása mellett osztályharcot folytassanak a tőkés viszonyok minél szélesebb körű és gyorsabb elterjedése érdekében is. Ennek az osztályharcnak egyszerre eszköze a gazdasági és a politikai küzdelem.

Ezt a kérdést részletesen tárgyalja a “Szabadkereskedelelem és védővám – Karl Marxtól, Függelékül: Friedrich Engels cikke ugyanarról” című tanulmányokhoz írott bevezetésében. (272.) Alapkérdése az, hogy az állami beavatkozás különböző eszközei: az adó, a tőzsde, az iparvédelem, a mezőgazdaság, a valutapolitika hogyan értelmezendő helyesen a munkásosztály helyzete szempontjából. Kategorikus álláspontja az, hogy az állami beavatkozást támogató “munkásosztály cselekvő részvétele az iparfejlesztésben nincs hasznára az iparfejlődésnek sem. Mert ha a társadalmi fejlődés mozgatója az osztályharc, akkor kétszeresen mozgatója a gazdasági fejlődésnek; tehát az osztályharc minden csönDESítése vagy elnyomása magának a gazdasági fejlődésnek lassítása vagy elnyomása.” (273.) Mivel a társadalmi küzdelmeket nemcsak a termelés érdekei irányítják, hanem az elosztásé is, ezért a nagybirtok és a tőke érdekeit képviselő “államhatalom irányzásában is nem a termelés érdekei a döntők, hanem a jövedelemmegoszlásé”. (274.) A “kapitalizmus továbbfejlődésében maga (a tőke) mind teljesebben alkotja meg a szocializmus...gazdasági előfeltételeit”, ezért minden olyan intézkedés, amely a belföldi ipart és mezőgazdaságot védi a versenytől, voltaképpen akadályozza a termelés hatékonyabbá tételét. (275.) Ezzel magasan tartja a belföldi árakat és a tőke profitját. A munkásosztály bizonyos (a legképzettebb és legtudatosabb) csoportjainak lehetősége van arra, hogy e profit egy részét megszerezze bérharcai révén, de ez a társadalom többi rétegének rovására történik. Ezzel bővül a fennálló berendezkedés társadalmi bázisa, s mivel az osztálybéke elemi érdeke a burzsoáziának, ezért az osztályharcot egyrészt a küzdelmek jogi keretek

közé terelésével, “sárga szakszervezetek” létesítésével, másrészt megelőzésével (elsősorban a munkásbiztosítás különböző fajtáit létesítve) tompítja. Az állami beavatkozás a gazdaság működésének, így a szocializmus kifejlődésének mind objektív-gazdasági, mind szubjektív-osztályharcos elemét korlátozza, ezáltal a szocializmus kilátásait rontja. A szabadkereskedelelem ezzel szemben lehetővé teszi a termelés kapitalizálódásának szabad kibontakozását és az osztályharcos szellem erősödését. (276.) A szociáldemokrata pártok ezért nem támogathatják a burzsoázia érdekeit szolgáló állami beavatkozást a gazdasági folyamatokba. Ebben az írásban igen erőteljesen jelen van az a felismerés, hogy a kapitalizmus változásai (jelesül a védővámok szinte valamennyi országban történő alkalmazása) gyengítik azt az osztályharcos munkásszellemiséget, ami a szocializmus létrejöttének előfeltétele: a munkásság jövedelmének növekedése kedvéért megbékél a fennálló renddel. A közvetlen érdekeket azonban nemcsak a szociáldemokrata pártok, hanem a szakszervezetek is fontosabbnak tarthatják a távlati céloknál.

A politikát illetően világossá teszi Szabó Ervin, hogy a politika nem azonos a parlamenti akcióval, a parlamentarizmus csak része a politikai küzdelemnek: “Politika alatt ama tevékenységek összességét értjük, amelyek az államnak és szerveinek befolyásolására irányulnak.” (277.) Ez a befolyásolás lehet közvetlen (a parlamenti akciók) és közvetett (a külső nyomásgyakorlás). A szindikalizmus szemére hányja, hogy elutasítja a parlamenti akciókat, mert az állam realitás. A közhatalommal, az állammal kapcsolatban a munkásmozgalomnak kétféle érdeke áll szoros kapcsolatban: az egyik a tömegmozgalom és a szervezkedés szabadságának biztosítása, mert a munkásságnak meg kell szerveznie önmagát azért, hogy kiépíthesse saját intézményeit. A másik a tőkés gazdaság olyan befolyásolása, alakítása ezeknek az intézményeknek a segítségével, ami a szocializmus felé vezet: az életkörülmények lehetséges javítása és a “jövő nagy nevelőintézményeinek” (a szövetkezeteknek, a szakmai szervezeteknek és szakszervezeteknek) kialakítása, “amelyekben a munkásokat a szolidáris cselekvésre, az áldozatkészségre, magukat a közakarat alá rendelésre szoktatják”. (278.) A proletariátus legsajátosabb érdeke a demokratikus szabadságjogok biztosítása azért, hogy létrehozassa saját szervezeteit. Ugyanakkor minden fejlődés alapja a harc. (279.) A szociáldemokrácia alapproblémája, hogy

misztifikálja a politikát: abból indul ki, hogy “az államnak és a közigazgatásnak meghatározott formái az ő győzelmének elengedhetetlen feltételei.” (280.) Az e formák iránti elkötelezettség és a munkásosztály gazdasági érdekei ellentétbe kerülhetnek. Szabó Ervin álláspontja: a munkásosztálynak “gazdasági érdekeiből sohasem szabad egy politikai elv kedvéért hajszálnyt sem engednie, sohasem szabad, hogy valamely, a közhatalom befolyásolására irányuló akciójától elálljon csak azért, hogy ezáltal a burzsoáziának bizonyos politikai ideáljait esetleg meg ne sértse.” (281.) Legyen tehát szó parlamenti tevékenységről, parlamenten kívüli, de politikai célú nyomásgyakorlásról vagy gazdasági küzdelemről, a fontos az, hogy az akciók mindig a munkásosztály saját, más osztályokéra tekintettel nem lévő, azokétól nem befolyásolt érdekeit fejezzék ki.

Az idézett gondolatmenetben a parlamenti politizálás mellett voltaképpen egyetlen érvet sem hozott fel. A parlamenti politizálás és a gazdasági élet folyamatai között adódnak olyan ütközőpontok, amikor a közhatalom szervezetének a kapitalizmus legteljesebb kibontakozását (és egyúttal a munkások szervezkedési lehetőségeit is) biztosító formái megteremtéséhez fűződő érdek és a munkások gazdasági érdekei ellentmondásba kerülnek egymással. Ki nem mondva ugyan, de ekkor a parlamenti képvisellel rendelkező szociáldemokrata pártok hajlamosak az első szempontnak elsőbbséget adni (korábban hivatkozik is Millerandra, Vivianira és Briandra, a szocialista francia miniszterekre (282.)), viszont a parlamenten kívüli politizálás, ami közvetlenül a gazdasági érdekekhez kötődik, definíciószerűen kizárja az ilyen engedményeket. Igaz ugyan, hogy a közhatalom szerveire nyomást kell gyakorolni a demokratikus jogok kiterjesztése érdekében, de az is igaz, hogy mind ezért, mind pedig a közvetlen gazdasági érdekekért az állami politikán kívüli munkásszervezetek esetében sokkal nagyobb az esély a meg nem alkuvásra, mint a szociáldemokrata pártokban. Nincs semmi garancia arra sem, hogy a parlamentarizmuson kívüli munkásszervezetek nem tesznek engedményeket a munkásság gazdasági érdekei rovására. A Szabó Ervinnel személyes kapcsolatban is álló Robert Michels “rájött, hogy a demokrácia bajainak....oka...a társadalmi szervezet fejlettsége. A modern ember szerinte megoldhatatlan dilemmája abban áll, hogy nem hozhat létre nagy társadalmi intézményeket...anélkül, hogy a tényleges hatalmat át ne engedje ezek vezetőinek...Aki szervezetet

mond, az oligarchikus tendenciákat mond”, írja Litván György az “oligarchia vastörvényéről”, s ez a megállapítás érvényes a nem párt típusú munkásszervezetekre is. (283.) Szabó úgy gondolja, hogy ennek nagyságrendekkel nagyobb az esélye a politikai pártok, mint a munkásság gazdasági szerveződéseinek esetében. A kifejtett gondolatok mögött mélyen elrejtve, de ott lehet a felismerés, hogy a parlamenti szociáldemokrata pártok és a szindikalizmus egyaránt feláldozhatja a távlati célokat a napi érdekek oltárán, vagyis reális lehetőség a reformizmus. Ezt csak az állandó küzdelem, harc akadályozhatja meg, ami szembeállítja egymással a burzsoáziát és a proletariátust, s ez az oka annak, hogy állandóan visszatérő motívum az, hogy “a dolgok atyja a harc” (284.) A harcnak ez a mitizálása erősen összecseng az erőszak soreli apoteózisával. (285.) A közvetlen napi érdekek és a távlati célok közötti ellentmondás problémája az oka annak, hogy Szabó Ervin nem tudja elfogadni egyik nagy létező munkásmozgalmi irányzatot sem, mivel ez magában hordozza a lehetőséget, hogy a munkásosztály nem tekinti céljának a szocializmust, s ez igazából nem attól függ, hogy parlamenti politikát vagy a közvetlen akciók parlamenten kívüli politikáját folytatják szervezetei.

Az “intellektuális térrel” kapcsolatos mondandója viszont jellegzetesen anarchista és öngazgatás-központú. Egyrészt a munkások műveltségének növekedése reális lehetőség, s e műveltség megszerzése “a munkásoknak lehetővé teszi, hogy az intellektuális funkciókat már a mai társadalomban meghódítsák.” A fennálló viszonyok között “ha nem is remélhető, hogy minden intellektuális funkciót össze lehessen egyeztetni a fizikai munkával...a munkásosztály nagyon is képes arra, hogy vezető elemeit saját köréből kiválassza.” (286.) Elvileg nincs akadálya annak, hogy a munkások megszerezzék mindazokat az ismereteket, amelyek a társadalmi és termelési folyamatok irányításához szükségesek, de a fizikai és szellemi munka kapitalizmuson belüli megosztása ezt gyakorlatilag kizárja. Nem zárja ki azonban azt, hogy a munkásosztályból származók vezessék a mozgalmat, akiket maguk az érintettek választanak ki, s ez legalább részleges garancia a Bakunyin által “nagy tudásúknak” nevezett emberek (a michelsi “oligarchia”) elszakadásának megakadályozására a munkásérdekektől. Másrészt a szocializmussal megváltozik mindazoknak az ismereteknek a köre és jellege, amelyek az összes intellektuális funkció ellátásához szükségesek: “Amint minden ideológia,

mint meghatározott gazdasági forma kísérője, mint meghatározott társadalmi viszonyok kifejezője, meghatározott társadalmi célok eszköze, százszor újra feléledt és ismét eltűnt, úgy majd annak legnagyobb része is, amit a polgári társadalom az ő kultúrájának s az ő mindörökké érvényes kultúrájának tart, kell, hogy egy új civilizációnak adjon majd helyet.” (287.) Ez pedig azt jelenti, hogy a társadalom minden tagja képes lesz az összes intellektuális funkciók ellátására, vagyis a társadalmi önigazgatásra.

A szocialista mozgalom feladata tehát szellemi téren a munkások felkészítése saját ügyeik intézésére és a soraikból kikerült vezetőik ellenőrzésére addig is, amíg meg nem valósul az önigazgatás rendszere.

Tanulmánya záró részében, ahol a szocialista mozgalom konkrét teendőit vizsgálja, meglehetősen ellentmondásos gondolatokat fejt ki. Kijelenti, hogy a munkásság dolga az, hogy “szervezeteinek mozgásszabadságáért” küzdjön (288.), minden más a burzsoáziára tartozik. A polgári radikalizmus – vagyis a különböző szabadságjogok teljeskörű elismertsége – eszménye feltételezi az államot, mivel a közhatalmi szervezet az, amely biztosítja a munkások számára is a jogokat és ezek érvényesülését. Csakhogy “a munkásosztály mozgalmában lépten-nyomon szembekerül az állammal. Anélkül, hogy bármiképp is átlépné mai gazdasági érdekeinek szigorúan körülhatárolt területét, egy lépést sem tehet, hogy ne ütközzék össze a törvényekkel. Ha munkások csupán egyesületet akarnak kölcsönös támogatásukra alakítani, már akkor is jogi formáknak kell magukat alávetniük, el kell tűrniük a hatóságok fölügyeleti jogát; ha a legbékésebb gazdasági célokért akarnak propagandát kifejteni, a törvények határozzák meg annak formáit, hangját, eszközeit s határait; ha magánjogi követeléseket akarnak a vállalkozókkal szemben érvényesíteni, úgy törvény írja elő a jogokat s a jogeszközöket; s ha munkaföltételek megjavítására nyílt harcot akarnak indítani a vállalkozók ellen, hamar megtapasztalják, hogy a kör, amelyen belül szabadon választott harci eszközöket alkalmazhatnak, hajszányi pontossággal van kitűzve szuronyokkal és puskákkal.” (289.) Lényegét tekintve azt mondja, hogy a demokratikus jogok teljes rendszere a burzsoázia uralmának céljait szolgálja és megakadályozza azt, hogy a munkások saját érdekeik logikája mentén cselekedjenek, mert állandóan e jogok polgári korlátaiba ütköznek. (Ez nyilvánvalóan az anarchizmus illetve Bakunyin totalitás-felfogásának hatása.) Ebből az következne,

hogy a burzsoázia érdekeit képviselő osztályállamot (290.) a munkásosztálynak semmibe kellene vennie, s figyelmen kívül kellene hagynia a demokratikus jogokat és intézményeket. Ez mindenféle parlamenti munkáspolitikizálást kizárna.

Ugyanakkor viszont pontosan e jogok és intézmények kiharcolását teszi meg a “félíg feudális országokban, ahol még maga a burzsoázia nem ébredt tiszta osztálytudatra” (291.) a szocialista mozgalom feladatává, míg ahol “a burzsoázia maga vette kezébe politikai osztályérdekeinek megvédését”, a jogok érvényesülnek és ezért “az egész vonalon a burzsoázia az ellenség” (292.), a hangsúly a gazdasági küzdelemre kerül, bár időleges szükségessé válhat e jogok védelmezése parlamenti eszközökkel (mint az USA és Nagy-Britannia esetében). (293.)

Egyfelől tehát annak világos felismerése áll, hogy az állam osztályuralmi természete a burzsoázia érdekeinek megfelelő jogokat és intézményeket teremt és tart fenn, amelyek az ellenérdekeltség miatt eleve korlátozzák a munkásosztály mozgásszabadságát. Másfelől az ebből eredő következtetések levonása helyett a (az egyes országokban pusztán védelmi, másokban alkotó jellegű) parlamenti politizálás mellett érvel. Ebben nyilvánvalóan szerepe volt a korabeli magyarországi helyzetnek, ahol a polgári radikalizmus érvényes programként fogalmazódott meg (különösen a “feudális Magyarország” “Társadalmi és pártharcok”-ban kifejtett tézisének figyelembe véve). Valószínűleg a döntő tényező azonban az a be nem vallott felismerés volt, hogy a munkásosztály, egyrészt a Szabó által is elemzett kapitalista fejlődéstendenciák marxi prognózistól való eltérése, másrészt pedig a munkásosztály ezzel is – de a közvetlen és távlati érdekek közötti ellentéttel is – összefüggő reformizmusa, transzcendentálástól való vonakodása miatt, nem lesz hajlandó társadalmi forradalomba bonyolódni a szocializmus megvalósítása érdekében.

Szabó Ervin így nem a szindikalizmus mellett teszi le voksát, hanem a szociáldemokrácia és a szindikalizmus érvényességére és veszélyességére hívja fel a figyelmet, miközben a lendületes retorika mögött a szocializmus szükségszerű bekövetkezésébe vetett hit megrendülése, elvesztése munkál. (Ez az írása 1906-ban született.)

Szindikalista koncepcióját a legteljesebben “A szindikalizmus” című brossúrában fejt ki. (294.) Alaptézise a következő: a szociáldemokrata vezetők

azt hirdetik, hogy “a szocializmus és demokrácia egy”, hogy “a munkásosztály osztályharca és a demokráciáért folyó harc egy és ugyanaz”, holott “az igazi osztályharc a gazdasági ellentétek terén folyik; és az igazi szocializmus nem valósulhat meg akár a legdemokratikusabb állam útján sem, hanem igenis annak romjain csupán”. (295.) Az “állam sohasem lehet más, mint a gazdaságilag uralkodó osztályok állama”, ezért nem a demokratikus jogokért, az államhatalom befolyásolásáért kell harcolni, mert az a közhatalom által hordozott érdekeket teszi meg a küzdelem vonatkoztatási pontjaivá, hanem ettől független gazdasági szervezetekre van szükség.

A gazdasági szervezetek a jövő társadalmának alapsejtjei: “mindenkor a társadalom gazdasági szervezetéből csírázott ki politikai formája...a küzdő osztályok gazdasági szervezeteiben kell látnunk a mindenkori egész társadalom szervezetének, tehát a jövő társadalomának is, alapjait” (296.)

A munkások közvetlen érdekeit követő gazdasági szervezetek “a maguk urai legyenek, a maguk útján járjanak, a maguk módján harcoljanak, a maguk külön céljait kövessék”. Az államhatalomhoz igazodás, logikájának követése csak az egyik tényező, ami eltérít a sajátlagos munkáscélok követésétől. Emellett veszélyt jelent a szociáldemokrata pártoktól való függés és a munkások termelésen kívüli helyzetét javítani hivatott szerveződések léte.

A politikai pártoktól, a szociáldemokrata párttól független gazdasági szervezetekre van szükség azért, hogy a munkásérdekek érvényesítését semmi ne korlátozza: “A maguk urai legyenek! Ne gyámkodjék fölöttük senki! Ne még a munkások saját pártja se! Ne befolyásolja politikai érdek gazdasági elhatározásaik szabadságát! Egyedül a tőke elleni harc szükségletei döntsék el: mit tegyenek!” (297.)

De a sajátlagos munkásérdekek érvényesítését akadályozzák a fennmaradásukban érdekelt “biztosító” szervezetek is: “Ha szüksége van a munkásságnak olyan intézményekre, amelyek munkanélküliségben, betegségben, rokkantságban, halálesetben vagy más bajban támogatás: csináljon ilyen biztosító intézményeket (segélypénztárakat, szövetkezeteket, stb.) harci szervezetei keretein kívül. Mert ezeknek a segélyezési céloknak a harci szervezetek céljaival bonyolítása arra vezet, hogy minél több öntudatlan és harcra nem hajlamos elemet tömörítsenek, hogy mindenáron tagjaik

számát és vagyonukat gyarapítsák, hogy azután mindkettőt minden harci veszedelemtől féltsek...” (298.)

Mivel e gazdasági harcot folytató szervezeteket a kapitalizmus viszonyai között hozzák létre, egyúttal a jövő társadalmának szervezetei is, amelyek nem felülről lefelé, hanem alulról fölfelé épülnek ki: “Azon mértékben, amint az ország iparosodik, amint a munkáltatók összefognak és nagy, országos szervezetekben törnek munkásaik ellen: a munkások is összefognak, és helyi szervezeteik is, alulról fölfelé, nagy országos szövetségekbe tömörülnek, hogy a koncentrált ellenféllel ők is koncentrált erőt állíthassanak szembe.” (299.)

Ezeknek az állami politikától, a szociáldemokráciától és a munkásjóléti szervezetektől független gazdasági szerveződéseknek a funkciója a gazdasági osztályharc és ennek révén a forradalmi tudat és elszántság kialakítása: “Gazdasági szervezetében lelkét folyton egy tény ostromolja: a tőke ellen való harcának ténye. Öntudata megtelik azzal a képzellettel, hogy minden jót, amit magának szerezhet, a tőke ellen való harcban kell megszereznie. Összes szellemi és erkölcsi emelkedésének alapja a magasabb bér, rövidebb munkaidő: mindennapos küzdelmének a tőke ellen ez a tárgya. És ebben a mindennapos harcban lelke megtelik a tőkésuralom gyűlöletével, és e gyűlöletből és harcból kicsírázik egy vágy, egy remény, egy akarat – egy társadalom után, amelyben nem uralkodnak fölötté a tőke erejével, amelyben a tőke, a gazdagság az övé, a szabadság forrása az övé, a termelő: a szocializmus után.” (300.)

A harci módszereknél többet jelent a “közvetlen cselekvés” fogalma, aminek lényege a sajátos, semmi és senki által el nem torzított munkásérdekek érvényesítése akár az állammal, akár a munkáltatókkal szemben bármilyen erre alkalmas eszközzel: “Ha bármely anyagi, szellemi vagy erkölcsi érdekük kielégítése akár a tőkésektől, akár az államtól függ, mindig arra készítsék magukat elő, hogy a közvetlen nyomás, és ha kell: a sztrájk erejével küzdjék azt ki, a munkáltatóktól éppúgy, mint az államtól, akár közvetlenül, akár közvetve a választó polgárok békéjének folytonos zavarása által a politikai pártok útján.” (301.)

Ezek az akciók mind nagyobb tömegeket mozgósítanak, növekszik a munkásság harci elszántsága és a folyamat végül oda vezet, hogy “a munkások végül nagy, az egész országot átfogó

általános sztrájkban a végső, döntő küzdelmet följajánlják a kapitalista társadalomnak.” (302.)

Szabó Ervin itt kifejtett szindikalista elgondolásának lényege: a politikai és a munkásjóléti érdekektől független szervezetek kellene, amelyek az ilyen érdekektől elvonatkoztatva saját céljaikért (több bér, munkaidő) harcolnak, s ez a harc elvezet a szocializmus tudatos akarásához. A kulcselemnek a sajátos munkáscélokért folytatott harc tűnik, aminek során a közvetlen napi érdekektől maga az osztályharc vezet el a szocializmus távlati céljának akarásához. A harc eltünteti a pillanatnyi és távlati közötti valóságosan meglévő ellentétet. Egyetlen szó sem esik arról, hogy a munkások ténylegesen mi okból éreznék szükségét annak, hogy harcoljanak: a tőke és munka elvont szintű ellentéte nem kapcsolódik össze tényleges mindennapi ellentétükkel oly módon, hogy kompromisszumok keresése helyett arra éreznék ellenállhatatlan késztetést, hogy távlati célokra törjenek, s e kapcsolatot hivatott megteremteni a harc mitizálása.

Szabó Ervin szindikalizmus felé fordulását az okozta, hogy a forradalmi cselekvés iránti olthatatlan vágya és a szocialista mozgalom valósága közötti diszkrepancia világossá vált számára. Egész életében a forradalmi cselekvés feltételei és lehetőségei izgatták, de a század első évtizedében nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista munkásmozgalom egyre jobban távolodik ettől az eszménytől. A kapitalizmus működésmódjának változásai javulást hozott a munkások élet- és munkakörülményeiben, a burzsoá államok integrálni próbálták a mozgalmat a szakszervezeti mozgalmak és a szociáldemokrata pártok legalizálásával, a pártok munkásérdekek melletti fellépése szintén javította a munkásosztály helyzetét, miközben a nagy francia és belga sztrájkok sorozata véget ért anélkül, hogy társadalmi forradalomba torkolt volna. Ezért számot kellett vetni két kérdéssel. Azzal, hogy mi akadályozza a munkásosztály forradalmi elszántságának és tudatának erősödését, illetve, hogy mit lehet tenni az akadályok elhárítása érdekében.

Szabó szindikalizmusában a forradalmi szellem erősödését – a tőkés gazdaság fejlődéstendenciáinak alakulása mellett – három tényezőcsoport fekezi. Az egyik az állam társadalomszervező szerepe, ami 1. törvényes keretek közé szorítja a szocialista munkásmozgalmat és ezzel – lévén osztályállam – az uralkodó osztályok érdekeinek logikáját kényszeríti rá a munkásmozgalomra, amivel eltéríti azt sajátos céljaitól (“Szindikalizmus és szocializmus”); 2. az osztálybéke biztosítása

érdekében támogat és kezdeményez munkások számára kedvező megoldásokat, intézményeket, mint amilyenek a sárga szakszervezetek, a munkásbiztosítás (“Szabadkereskedelem és védővám”); elnyomó intézkedéseket alkalmaz – adott esetben fegyveres erő is – szükség esetén, ami megfélemlít és eltéríti az igazi munkáscéloktól (“Szabadkereskedelem és védővám”). A másik a szociáldemokrata pártok parlamentarizmusa, harca a demokratikus jogokért. Ez ugyanis 1. a burzsoá államot erősíti azáltal, hogy működésének feltételrendszerének és az állami intézményrendszernek a kiteljesítését segíti (“A szindikalizmus”); 2. a parlamenti küzdelmet a demokratikus jogokért a szocializmusért folytatott küzdelemnek tünteti fel (“A szindikalizmus”); 3. saját pozícióinak védelme érdekében nem megy bele olyan, valóban a munkásosztály sajátlagos érdekeit kifejező akciókba, amelyek e pozíciókat gyengíthetik, kérdésessé tehetik (“A szindikalizmus”). A harmadik ilyen tényező olyan munkásszerveződések létrejötte, amelyek nem a munkások termelési helyzetének javítását tűzik ki célul, mint amilyenek a munkássegélyező egyletek, a fogyasztási szövetkezetek. Ezek ugyanis 1. szükségképpen a közvetlen napi érdekeket igyekeznek érvényesíteni és ezzel a szocializmus távlati céljától a kapitalizmus viszonyai közötti lehetőségek felé fordítják a munkások figyelmét, tagságuk a harcot kerülni akarók közül toborzódik (“A szindikalizmus”); 2. egyre érdekelttbbé válnak saját tagságuk megtartásában és szervezetük megőrzésében, s így nem mennek bele kockázatos akciókba (“A szindikalizmus”).

A forradalmi tudat és akarat csak akkor erősödhet, ha a munkások sajátos érdekeikért (munkabér növelése, munkaidő csökkentése) sajátos eszközökkel küzdenek (sztrájk, közvetlen akció /ilyen minden olyan megmozdulás, ami kívül esik a parlamentarizmuson és tisztán munkáscélokat szolgál/, antimilitarizmus, általános sztrájk). Ennek előfeltétele az állami szabályozás figyelmen kívül hagyása, a szociáldemokrata pártoktól való függetlenség és a termelés területén folytatott gazdasági osztályharc (“A szindikalizmus”). A termelés területén folytatott gazdasági küzdelem során ugyanis létrejönnek azok a szervezeti formák, amelyek a társadalmi forradalom után alkalmasak lesznek a termelés irányítására, mert a jövő intézményeinek csírái a kapitalizmus viszonyai között alakulnak ki (“A szindikalizmus”), ezek alulról felfelé épülnek ki a tőkés termelés társadalmasodásával együtt (“A szindikalizmus”), s

ezekben és a munkásművelődést szolgáló intézményekben a proletárok elsajátítják mindazokat az ismereteket, amelyek az "intellektuális funkciók" ellátásához, a termelés és a társadalom irányításához szükségesek lesznek ("Szindikalizmus és szociáldemokrácia"). A termelés területén folytatott gazdasági küzdelem hozza létre a jövő munkásönigazgatásának intézményi és mentális előfeltételeit. A tőke és a munka objektív ellentéteire reagáló közvetlen akciók fokozatosan fölébresztik és kifejlesztik a proletariátus (transzcendentáló) forradalmi tudatát, s ezzel hidalódik át Szabó Ervinnél a közvetlen és távlati érdekek közötti szakadék.

A szocialista munkásmozgalom lehetőségeivel utoljára az "A tőke és a munka harca" című 1911-ben megjelent könyvében néz szembe. (303.) Ez a munka egy töretlen harci kedvű, de a szocializmus belátható időn belüli megvalósulásával kapcsolatban egyre inkább reményét veszített ember munkája. Itt már egyetlen szó sem esik a tőkés termelés immanens fejlődéstendenciáiról, amelyek az ellentmondásokat objektíve és szükségszerűen olyannyira kiélezi, hogy a kapitalizmus összeomlik. Bár ír a tőke koncentrációjáról, ez azonban nem torkollik sem a kapitalizmus működésképtelenné válásába, sem a termelőeszközök társadalmasításának elkerülhetetlenségébe.

A szocializmus bekövetkezése objektíve nem szükségszerű, ezért létrejötté csupán harci kérdés, aminek megteremtéséhez az objektív feltételek adottak ugyan, de alapvetően minden a munkásosztály harci kedvén és elszántságán múlik. A feladat az, hogy a munkásosztály harci fellépése "megszüntesse a tőke és a munka százados nagy harcának egyetlen okát: azt az állapotot, hogy a termelő el van választva a termelőeszközöktől. A tőke és a munka harcát csak a tőke és a munka egyesítése: a tőke megszüntetése oldhatja meg. Megoldja-e? A kapitalizmus helyét elfoglalja-e a szocializmus? Ki tudná megmondani. Mi csak azt tudjuk, hogy a társadalmi harcokban is végeredményben a hasznosabb, a jobb kerekedik felül. Hiszünk és bízunk." (304.)

Maga a mű a tőke és a munka harci eszközeinek leltárba vétele azzal a céllal, hogy meggyőzze a munkásokat: érdemes küzdeniük érdekeikért, mert a tények tanúsága szerint sok mindent elérhetnek.

A harci eszközökkel, alkalmazott módszerekkel kapcsolatban egyetlen kritérium fontos: "Nincs a tömegharcnak az a fegyvere, amelyet a

munkásmozgalomban haszonnal forgatni ne lehetne. Minden attól függ, munkások-e azok, akik forgatják és a maguk céljaiért forgatják-e, avagy ők csak eszköz más osztályok és más célok szolgálatában." (305.) Vagyis: maguk a munkások harcoljanak és ezt sajátos munkáscélokért tegyék. E követelménynek a "közvetlen akció" felel meg: "A munkásmozgalom közvetlen akciója minden cselekedet, amely munkások által a munkásokért történik." (306.) Ez azonban felöleli a gazdasági és politikai küzdelmek teljes eszköztárát, vagyis nem jelent politikaellenességet. "Közvetlen akció (az is), ha nyomást gyakorolnak a törvényhozásra a maguk érdekében való törvények alkotása irányában...ha erre a célra gyűléseket, tüntetéseket szerveznek... ha akarata kifejezésére saját követőiket elküldik a törvényhozás házába." (307.)

Megszűnik szociáldemokrácia és szindikalizmus szembeállítás, nem foglalkozik az ortodoxia, a revizionizmus és a politikai küzdelmet a gazdasági téren vívott harc kedvéért elutasító szerveződési elv különbségeinek következményeivel. A politikai és a gazdasági küzdelmet egyaránt fontosnak és egymást kiegészítőnek tartja, azzal a fent kiemelt megszorítással, hogy ezeket maguknak a munkásoknak valós munkáscélok érdekében kell vívniuk.

A tőkés gazdaságok kialakulásának körülményeire vezeti vissza a munkásszerveződések centralizált vagy alulról építkező jellegét, de az a következtetése, hogy a tőke koncentrációjával a munkásszervezetek központosodása jár együtt. (308.) Az, hogy a munkásmozgalom közvetlenül politikai vagy gazdasági célokért küzd, az egyes országok politikai fejlődéstörténetével függ össze: "...a szociáldemokrata párt nem közvetlen függvénye az ipari fejlődésnek, hanem az országok demokratikus fejlődésével él és hal....Ahol a polgárság nem végzi el vagy lanyhán végzi az állam demokratikus átszervezésének munkáját, ott és addig a munkásosztály vállalja ezt a feladatot." (309.) "Az összefüggés a munkásosztály politikai erő kifejtése és az egyes országok demokratikus fejlődése közt nyilvánvaló. Minél demokratikusabb egy ország, a munkásosztály törekvései annál kizárólagosabban nyilatkoznak meg gazdasági mozgalmában; minél alacsonyabb fokán áll a politikai demokráciának, a munkásosztály energiái annál erőteljesebben érvényesülnek a politikai mozgalomban." (310.) Ebből következik, hogy amikor a mozgalom céljainak és módszereinek opportunus vagy munkásérdekeket követő jellege a vizsgálat tárgya,

akkor nincs egyetemes érvényű válasz, a konkrét körülményektől függ minden. Ezzel elesik a politikai és gazdasági célok és módszerek, a szociáldemokrácia (akár ortodox, akár revizionista) és szindikalizmus dilemmája.

Szabó Ervin gazdag tényanyaggal mutatja be a munka harcának eszköztárát: a szakszervezeti szervezkedést, a közvetlen akciót, a sztrájkot és a tőke nemzetközivé válásával összhangban álló általános sztrájkot.

Az általa leírtakból két dolog derül ki egyértelműen: az egyik az, hogy “a munkásmozgalom mindenütt csak kisebbségét öleli föl a munkásosztálynak. Ha Európában körülbelül 50 millióra tehetjük a bér munkások számát, akkor a 8 milliónyi szervezett munkás a munkaerő nevezetű áru európai termelőinek csak egyhatod része...” és ráadásul a “tagok hullámozása” nagymértékű. (311.) Másrészt a sztrájkokkal kapcsolatos bemutatott adatok (312.) nem utalnak arra, hogy ezt a harci eszközt évről-évre gyakrabban és többen használnák.

Ugyanakkor Szabó Ervin a sztrájkokra vonatkozó adatokkal igyekszik meggyőzni az olvasót arról, hogy érdemes sztrájkolni, hiszen valóban sok munkás vett részt ilyen megmozdulásokban, valóban kevesebb sztrájk ért véget a munkások vereségével, mint győzelmével illetve megegyezés születésével és összességében a sztrájkok bérnövekedést hoztak a sztrájkolók számára. (313.)

E munkában azonban a tőke elleni harc és a szocializmus mint végcél közötti kapcsolat már csak foszlányokban lelhető fel: az igazi és reálisan kitűzhető cél az élet és munkakörülmények javítása a kapitalizmus keretei között. Szabó Ervin itt, ha nem is olyan kifejezett formában, mint Bernstein, de eljut ahhoz az állásponthoz, hogy a realitásokról kiindulva csak a munkások helyzetének javítására lehet számítani, arra, hogy elkötelezetten fellépjenek a szocializmus érdekében és ezért harcoljanak, nem. A közvetlen akció elvezethet az általános sztrájkhoz, de ez nem szükségszerű.

A szindikalista eszmékkel változatlanul rokonszenvezve abból indul ki, hogy a kapitalizmus fejlődéstendenciái nem vezetnek a rendszer összeomlásához és ezért a munkásosztály érdekvezérelt társadalmi gyakorlata sem jut el a transzcendenciához. Az anarchista elméleti előfeltevések (az önigazgatás) kizárták azt a megoldást, ahol egy társadalmi csoport a transzcendentáló tudat letéteményese (a bakunijai

’nagy tudásúak’ diktatúrája, a kommunista ’élcsapat’), ezért a munkásosztály egészében kellett gondolkodni. Ugyanakkor a társadalmi forradalom anyagi előfeltételei adódtak, s bár az ellentmondások nem vetik szét a termelési viszonyokat, azért a munka és a tőke közötti objektív érdekellentét létezik. Ezeket kell tudatosítani, aminek a közvetlen akció az eszköze. A közvetlen akciók sorozata egyszer csak elvezethet az empirikus, közvetlen és a transzcendentáló tudat összekapcsolódásához, ami az általános sztrájkban, mint a proletariátus egész forradalmi aktusában valósul meg. Mivel pedig a munkásosztály egészének tudatosodásáról és aktusáról van szó, ezért a szocialista forradalom után a társadalmi önigazgatás világa jön létre.

Hivatkozások

228. Marx és Engels, “A Kommunista Párt kiáltványa,” **Marx és Engels válogatott művei, 1. kötet**, Budapest: Kossuth, 1980., p. 143.
229. Lukács György “Osztálytudat,” Lukács György, **Történelem és osztálytudat**, Budapest: Magvető, 1971, pp. 270-318.
230. Lukács György, **i. m.**, pp. 277-278.
231. Lukács György, **i. m.**, pp. 278-280.
232. Lukács György, **i. m.**, pp. 280-281.
233. Lukács György, **i. m.**, 288-289. o.
234. Lukács György, **i. m.**, pp. 292-293.
235. Lukács György, **i. m.**, p. 298.
236. Lukács György, **i. m.**, p. 301.
237. Lukács György, **i. m.**, p. 301.
238. Lukács György, **i. m.**, pp. 302-303.
239. Lukács György, **i. m.**, pp. 304-305.
240. Lukács György, **i. m.**, pp. 306-307.
241. Lukács György, **i. m.**, p. 308.
242. Lukács György, **i. m.**, p. 309.
243. Lukács György, **i. m.**, p. 310.
244. Lukács György, **i. m.**, pp. 310-311.

245. Karl Marx, "Előszó," Karl Marx, **A politikai gazdaságtan bírálatához**, Budapest: Szikra, 1953, p. 5.

246. Szabó Ervin, "A munkásmozgalom 1903-ban," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 110-136.

247. Szabó Ervin, "A szocializmus," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 137-168.

248. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 151-153.

249. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 151-152.

250. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 153.

251. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 155.

252. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 153.

253. Szabó Ervin, "A kommunista kiáltvány – Marxtól és Engelstől, A szerkesztő előszava," Szabó Ervin (szerk.), Marx és Engels Válogatott Művei, Budapest: Politzer Zsigmond és Fia Könyvkereskedése, 1905, pp. 59-103.

254. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 57-58.

255.) Szabó Ervin, "A munkásmozgalom 1903-ban," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 110-135.

256. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 112.

257. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 113-119.

258. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 113.

259. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 114.

260. M. A. Bakunin, **Marxism, Freedom and the State**, London: Freedom Press, é. n.; M. A. Bakunin, **Államiság és anarchia**, Budapest: Gondolat: 1984.

261. Szabó Ervin, "A munkásmozgalom 1903-ban," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 121., 126.

262. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 114-115.

263. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 122-123.; Szabó Ervin, "A szindikalizmus," Litván György (szerk.), **Szabó**

Ervin válogatott írásai, Budapest: Kossuth, 1958, p. 139.

264. Szabó Ervin, "A munkásmozgalom 1903-ban," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, p. 125.

265. Szabó Ervin, "Szindikalizmus és szociáldemokrácia," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 255-281.

266. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 267.

267. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 262-263.

268. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 263.

269. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 263.

270. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 264-265.

271. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 267.

272. Szabó Ervin, "A szerkesztő bevezetője" a "Szabadkereskedelem és védővám – Karl Marxtól, Függelékül: Friedrich Engels cikke ugyanarról," című tanulmányokhoz, Szabó Ervin (szerk.), **Marx és Engels válogatott művei, 2. kötet**, Budapest: Népszava-Politzer, pp. 319-329.

273. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 329.

274. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 325.

275. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 323-326.

276. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 328-329.

277. Szabó Ervin, "Szindikalizmus és szociáldemokrácia," Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 269-270.

278. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 270-271.

279. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 273.

280. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 273.

281. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 273.

282. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 266.

283. Litván György, **Szabó Ervin, a szocializmus moralistája**, Budapest: Századvég, 1993, p. 155.

284. Szabó Ervin, "Szindikalizmus és szociáldemokrácia," Litván György (szerk.), **Szabó**

Ervin válogatott írásai, Budapest: Kossuth, 1958, p. 273.

285. Georges Sorel, “Az erőszak apológiája,” Georges Sorel, **Gondolatok az erőszakról**, Budapest: Századvég Könyvtár, 1994, pp. 274-276.

286. Szabó Ervin, “Szindikalizmus és szociáldemokrácia,” Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, p. 274.

287. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 275.

288. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 277.

289. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 276.

290. Szabó Ervin, **i. m.**, 276.

291. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 278.

292. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 279.

293. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 275.

294. “A szindikalizmus,” Litván György (szerk.), **Szabó Ervin válogatott írásai**, Budapest: Kossuth, 1958, pp. 321-331.

295. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 323-324.

296. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 325.

297. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 327.

298. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 329.

299. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 329.

300. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 326.

301. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 330.

302. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 330.

303. Szabó Ervin, **A tőke és a munka harca**, Budapest: Népszava Könyvkiadó, 1947.

304. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 120-121.

305. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 83.

306. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 83.

307. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 83.

308. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 62-65.

309. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 69.

310. Szabó Ervin, **i. m.**, p. 69.

311. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 79-80.

312. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 84-86.

313. Szabó Ervin, **i. m.**, pp. 85-91.

Jászberényi József

Egy rém rendes család

(Bourdieu család-teóriájáról)

„Az ember evolúciós történetének évmilliói, sőt a főemlős közös ősök 20-30 millió évre is visszanyúló előtörténete olyan masszív következményekkel jártak, amelyet néhány ezeréves új, mégoly erőteljes változások sem képesek alapvetően fölülírni vagy negligálni. (...) Nyilvánvalóan nagy a különbség, a mai ember számítógépeket használ, mobiltelefonokkal bonyolítja társas kapcsolatainak jelentős részét. Mindezek ellenére ugyanolyan módon kötődik érzelmileg a rokonaihoz, keres barátokat, irányítja életét a szexualitás vagy gyermekeinek gondozása, tart és ellenséges az idegenekkel szemben, valamint ellenállhatatlan késztetést érez, hogy történeteket hallgasson és meséljen el.”¹⁴¹

(Tóth Péter István)

Először is nagyon köszönöm, hogy a konferencia szervezői előadásra kértek föl, azaz irodalomtörténészként vehetek részt a szociológus és szociológia szakos előadók sorában. Az irodalomtörténeti és a szociológiai kutatás módszerében nem áll messze egymástól: mindkét szakma képeket (pontosabban: képszerű tapasztalatokat) és szövegeket dolgoz át logikus, érvelő-cáfoló, tudományterülete szabályainak megfelelő szövegekké, csak a vizsgált tárgy más: a szociológus a társadalom teljesen különböző szegmenseivel, az irodalomtörténész szövegekkel (pontosabban: a szövegek egy típusával) foglalkozik. Természetesen létezhet kapcsolat is: a szociológus vizsgálhatja azt, milyen társadalmi összefüggések bonthatók ki a szövegekből, az irodalomtörténész vizsgálhatja azt, milyen társadalmi összefüggések vezettek egy-egy olvasói beállítódás (Bourdieu szavával: *habitus*) kialakulásához, illetve szövegalkotó poétikai-retorikai technikák megjelenéséhez.

Ráadásul a mai magyar irodalomtörténetírás nem egy esetben használ kortárs szociológiai és szociológiaelméleti nézőpontokat és fogalmakat. Az elméleti nézőpontok és fogalmak applikálása elsősorban a Szegedi Egyetemnek köszönhető, ezen belül is a Klasszikus Magyar Irodalom Tanszéknek, ahol Szajbély Mihály professzor régóta szorgalmazza a társadalomtudományi (ezen belül legfőképpen szociológiai) szempontok alkalmazását irodalmi korszakokra és szövegekre. Így válhatott a magyarországi Luhmann-recepció jelentős mérföldkövévé *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon kialakulásában* című könyve, amelyben a luhmanni elkülönülő alrendszerek plumpei értelmezését használva beszél a magyar irodalom 19. századi paradigmaváltásairól. Tanítványai (pl. Fórizs Gergely, Labádi Gergely, Tóth Benedek) írásaiban is gyakran előkerül ez a szerző.

Ugyanez a helyzet Bourdieu-val is. A szintén Szajbély tanítványi köréhez tartozó Rákai Orsolya 2001-ben adta ki a sajnos szinte teljesen visszhangtalanul maradt *A hálól, a halászsok és a halak* címet viselő tanulmánygyűjteményt, amelyben Bourdieu munkásságából elsősorban a mezőelméletet alkalmazzák azok a külföldi kutatók által írott tanulmányok, amelyek az irodalomtudomány és a társadalomtudományok összekapcsolására tesznek javaslatot.¹⁴²

Mindebből világosan látható: a szociológiaelmélet és a kortárs magyar irodalomtörténetírás kapcsolatban van egymással – előadásom ezt szeretné szorosabbra fűzni egy téma vizsgálatával.

Mielőtt azonban erre sor kerül, azt is látni kell, hogy van egy még szorosabb viszony is a két terület között. Ugyanis, ahogyan a szociológusok ezt pontosan tudják, s magam is utaltam rá, Bourdieu

¹⁴¹ Tóth Péter István, *Az ember társas magatartásának eredete*, in *Társadalom és kultúra, A Kommunikáció- és Művelődéstudományi Intézet tanulmánykötete*, 2006, ZSKF, 229-230.

¹⁴² Bourdieu alkalmazása azért is kézenfekvő az irodalomtudósok számára, mert ő maga sokat írt az irodalmi szövegekről és nagyon fontos megállapításokat tett az „irodalmi mező” kapcsán. Erről ld. pl. *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához*, In *A kultúra szociológiája*, szerk. Wessely Anna, 2003, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 174-185.

munkássága – bár munkáiban számos, nagyon alapos vizsgálat eredményeire támaszkodik – a szociológiaelmélet területére sorolható, amely terület reflektál a szociológiai kutatásokra. Bourdieu – ahogy Pokol Béla írja – „szemben a modern szociológiaelmélet más nagyjaival – így Parsonssal, Luhmannal vagy Habermassal – (...) egy sor elemzésével kiterjedt empirikus felméréseket is végzett (nagyobb teamok bevonásával) és az ezekből levonható elsőfokú elméleti következtetések után absztrahálta tovább ezeket az eredményeket, és ezen a szinten, mintegy "keresztben megtermékenyítve" a különböző szférákon belül felbukkant meglátásokat, építette ki fokozatosan átfogó társadalomelméletének kategóriáit”¹⁴³. Azaz egyszerűen és magyarul fogalmazva, a 2002-ben elhunyt francia szociológus volt az a szociológiaelméleti szakember, aki a leginkább felhasználta szakterülete kutatásait. Ahogyan a szociológiaelmélet a szociológia számára ad nézőpontokat, a vizsgáló és a vizsgált perspektívái számára, ugyanígy jár el az irodalomelmélet is az irodalomtörténettel.

Számos történeti szakmunkából tudható, hogy mindkét alterületen lezajlott az a két paradigmaváltás, amely az európai humán- és társadalomtudományok elméleti mezőiben előbb a hatvanas évek végén majd a nyolcvanas évek végén történt meg, két fázisban. Előbb a nyelvbevetettség hermeneutikai és dekonstrukciós „filozófiák” által javasolt szempontjait sajátították át a tudományterületek elméleti részterületei, majd a nyolcvanas évektől az interdiszciplinaritás, a kulturális jelleg kidomborítása került előtérbe. Megint egyszerűbben fogalmazva: a nézőpont, a konstrukció, a horizontok nyelvi meghatározottsága közel hozta egymáshoz a társadalom és humántudomány különféle szegmenseit, hogy aztán így hassanak saját tudományterületük egészére.

A nézőpont, a konstrukció, a horizontok nyelvi meghatározottságának gondolata azzal járt, hogy társadalom és humántudomány elméleti részterületén tevékenykedő kutatók legalább annyira tekinthetők saját területük szakembereinek (szociológusnak, történésznek, pszichológusnak, nyelvésznek, irodalomtudósnak), mint filozófusnak, ha a filozófiát olyan tudománynak és módszernek tekintjük, amely folyamatosan rákérdez állításaink és

tapasztalataink tudatos és tudattalan okaira, s meg akarja határozni a szövegeinkből konstruálható világ- és emberfelfogást.

Előadásom Bourdieu családfelfogását elemzi. A szerzőre előadásomban nem szociológusként, hanem a fenti értelemben vett filozófusként tekintek, aki a működő társadalmi szokások, tiltások és engedélyek hátterére kérdez rá, a nietzschei mögékérdezés, „hinterfragen” fogalmát kegyetlen következetességgel alkalmazva.¹⁴⁴

A szerző 1994-ben, azaz „kései” korszakában írott *A gyakorlati észjárás* című könyvében, amely magyarul 2002-ben jelent meg a Napvilág Kiadónál, foglalkozik egy fejezet erejéig a család kérdéseivel.¹⁴⁵

Teóriája szerint a családról a mai, nyugati kultúrában egy jól meghatározható vélekedés- (erősebben fogalmazva:) szabályrendszer működik, amely meghatározza nemcsak az erről való gondolkodásunkat, hanem a családok mindennapi működését is. Eszerint a vélekedésrendszer szerint a család egyfajta „személytelen személy”, amely saját életet él, saját szelleme van, és egyedi világszemlélettel bír. Tevékenységének célja a „határok fenntartása, egyúttal belső világának (a külvilággal szemben) szentként”¹⁴⁶ való idealizálása. Ebben a mikrovilágban a gazdasági szféra törvényei nem érvényesek, hanem az önzetlenség, a számítás elutasítása a jellemző, és a cserekapcsolatokban nem az azonos megtérülés elve uralkodik.

Bourdieu szerint ez a családmódel egy olyan *nomosz* (törvény), amely társadalmat teremt: nem arról van szó tehát, hogy a társadalom jelenségeiből született meg, fejlődött ki a szabályrendszer, hanem valakik valamikor megteremtették a szabályrendszert, s az hozza létre mai formában a családot. Filozofikusabban fogalmazva: a dolgok rendjét megelőzi a szavak rendje, és nem fordítva.¹⁴⁷ A

¹⁴⁴ Nietzsche *Hajnalpír* c. írásában a következő szerepel: „Mögékérdezni. - Mindennél, ami egy embernél megmutatkozik, megkérdezhetjük: mit akar ez rejtteni? Miről akarja elvonni tekintetünket? Mely előítéletet akar kelteni? És még: meddig megy ennek a tettetésnek a finomsága? És miben fog mellé?” – idézi Walter Ch. Zimmerli, *Minek még filozófiatörténet?*, internetes cím:

<http://epa.oszk.hu/00100/00186/00002/9846walt.html>,

letöltés ideje: 2007. november 18.

¹⁴⁵ *A családi szellem*, 116-126.

¹⁴⁶ Uo. 117.

¹⁴⁷ „A társadalom esetében a szavak teremtik meg a dolgokat, mert egyetértést teremtenek a dolgok létezésének és értelmének kérdésében, vagyis létrehozzák a mindennapi tudatot, a magától értetődőként elfogadott doxát”, uo. 119.

¹⁴³ Pokol Béla, *Pierre Bourdieu szellemi fejlődése*, in *Elméleti szociológia* 1995/1., internetes cím: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/szocio/bourszel.h> un (letöltés ideje: 2007. november 18.)

filozofikus megfogalmazástól visszatérve a családhoz: ez a családfogalom tehát a mindennapi tudat gyakorlati észjárásához tartozik, olyan előzetességeként, amelyre csak nagyon kevesen reflektálnak, viszont minden megnyilvánulásunkban ott van, minden embert meghatároz.

Ez a család Bourdieu szerint egy külön mező (ez a szerző egyik leggyakrabban használt kifejezése)¹⁴⁸, a maga fizikai, gazdasági és főleg szimbolikus erőviszonyaival, amelyet meghatároz az általa gyakran alkalmazott tőkefajták összmenyisége és struktúrája.¹⁴⁹ Természetesen a bourdieu-i logika szerint ezt a mezőt is a társadalom hozta létre, kijelölve a szerepeket.

Hogy milyenek a szerepek a családi mezőben, erről Bourdieu ebben az esszéjében nem szól, azonban később, 1998-ban egy egész könyvet (*Férfiuralom* címmel) szentel a nemek viszonyának, amelyben rengeteg megjegyzés van a családról is.¹⁵⁰

Összefoglalva az ottani gondolatmenetet elmondható: a férfiak világa úgy alakította a nyelvet, hogy az, főleg ellentétpárjai révén a nőknek a kiszolgáltatott, a férfiaknak az uralkodó szerepét adja. Ezek után rendszeresen a biológiai különbségekre hivatkozik, miközben maguk a különbségek is társadalmi konstrukciók eredményei.¹⁵¹

A nyelv uralása által kialakul egy habitus, amely a nőket másodrendűnek tekinti, s ez, éppen mert habitus, nem a tudat tiszta, reflektálható szférájában működik kizárólagosan, sőt: leginkább nem ott, hanem átszajátított észlelési, érzékelési és cselekvési mintákban.¹⁵² Ez a hatalmi struktúra a szocializáció első pillanatától fogva maradandó formában vésődik mind a hatalom birtokosai, mind az elnyomottak pszichéjébe, de testébe is, elég ha a társadalom által elvárt női vagy férfi testtartásra, kéz- vagy

lábmozdulatokra gondolunk.¹⁵³ Poétikusabban fogalmazva: a szavak rendje tehát átalakítja a dolgok rendjét, és a dolgok rendje révén átalakul a testek rendje is.

Mivel a struktúra minden apróbb változás/javulás ellenére uralkodik (ahogy Bourdieu mondja, *dacol* mindenféle változással), az élet minden területén meghatározza a hierarchiát. A nők ugyanazokat az állásokat ma is gyakran kisebb fizetéssel kapják meg, a komolyabbnak tekintett állások (szemben a „gondozó” típusú állásokkal) még ma is elsősorban a férfiak számára betölthetőek, s az, aki nő léte a házasság vagy élettársi viszony helyett a magányt választja, még ma is sok helyen megvetés vagy durva megjegyzések céltáblája.¹⁵⁴

Felvetődik a kérdés: milyen eszközökkel biztosítják a társadalomban az elnyomók az elnyomottak feletti uralmat? Ennek feltárását nevezi Bourdieu *dehistorizálás*nak. Véleménye szerint ennek elsősorban három intézmény az eszköze: a család, az egyház és az iskola. Itt vésődnek belénk azok a szerepek (tiltásokkal és engedélyekkel), amelyek minden cselekvésünket és gondolatunkat habitusként meghatározzák. Mindezek felett pedig ott áll az állam (Bourdieu legfőbb ellensége), amely a nyilvános patriarchátus előírásaival és rendelkezéseivel biztosítja a rendszer folyamatosságát. Ez egyaránt igaz a paternalista, parancsuralmi rezsimekre, s a demokratikus, modern államokra, csak az elnyomás ereje különbözik.¹⁵⁵

¹⁵³ Bármennyire is úgy látszik, hogy ez a habitus csak az elnyomottak számára rossz, fontos hangsúlyozni, hogy ez nem így van: az elnyomók számára ez olyan kőkemény szabályokat jelent, amely egymással és az elnyomottakkal történő állandó harcot eredményezi. Ez nem egy esetben összeroppanáshoz vezet (ld. erről Arthur Miller híres drámájának, az 1949-ben bemutatott *Az ügynök balálának* főszereplőjét, Willy Lomant, aki meg akar felelni az „amerikai álmot” által hirdetett „machos” férfiszerepnek, és könnyűnek találta, bele is örül sikertelenségébe). (A férfiak félelméről ld. uo. *Férfiasság és erőszak*, 59-62.)

¹⁵⁴ Egy példa a saját szakmámból: mindig is csodálkoztam azon, hogy bár Magyarországon a magyarszakos hallgatók csak kb. 10%-a férfi, mégis *szinte mindenki* benn marad közülük az egyetemen, vagy ha nem, akkor nagyon jó állásba kerül. Ehhez képest az egyetemen maradó nők száma elenyészően kicsi. Ez azért is megdöbbentő, mert éppen az irodalom az, amely szabadon értelmezhető szövegeivel reflektáltabbá teheti az embert az öntudatlanul elfogadott, elnyomó struktúrák tudatosítására.

¹⁵⁵ Egészen meglepő, hogy Bourdieu a négyes elnyomó hatalmi szerkezethez nem illeszti ötödikként a tömegmédiát. Közhely, hogy a tömegmédia által a 19. század eleje óta a lakosság széles köre számára kínált nemi szerepek nagyon komoly befolyást

¹⁴⁸ A mező definíciója: „... a szellemi világok olyan mikrokozmoszok, amelyeknek megvan a saját szerkezete és saját törvényeik vannak. Ezeket a mikrokozmoszokat neveztem én mezőeknek, és megpróbáltam leírni működésük általános törvényeit.” (Alapelvek a kulturális..., i.m. 178.)

¹⁴⁹ Bourdieu számos munkájában elkülönít egymástól négy tőkefajtát: a fizikai, a társadalmi, a kulturális és a szimbolikus. Ezekről ld. bővebben: Hans-Ulrich Wehler, *Az életmű magja*, Korall, 2001. tavasz-nyár, 247-265. internetes cím: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00003/pdf/huwehler.pdf> (A letöltés ideje: 2007. november 18.) (Wehler írása eredetileg 1998-ban jelent meg.)

¹⁵⁰ *La domination masculine*, Paris, Le Seuil, 1998. Magyarul: *Férfiuralom*, 2000, Napvilág Kiadó, fordította N. Kiss Zsuzsa.

¹⁵¹ Uo. 31.

¹⁵² Uo. 46.

A család kapcsán Bourdieu ebben a könyvében a következőt írja: „Kétségtelenül a család a főszerep a férfiuralom és a férfivilágkép újratermelésében. A család nyújtja a nemek szerint munkamegosztás és megosztottság legitim, jogilag szavatolt, nyelvileg intézményesedett formáinak korai tapasztalatát”¹⁵⁶ – azaz a családban tanuljuk meg elsőként az elnyomás rendszerét, amelyet aztán az élet más területein könnyen tudunk alkalmazni, avagy éppen könnyebben tudjuk elszenvedni azt.¹⁵⁷

Bourdieu teóriáját összefoglalva a következő mondható el. A férfiak világa a történelem folyamán valamikor képessé vált arra, hogy a szavak ügyes alakítása révén maga alá rendelje a nők világát. Ezt a hatalmat a család, az egyház és az iskola révén tartja fenn, de mindezek felett ott áll az állam, amely preferenciáival és támogatott mintáival (ld. családtámogatási rendszer) rögzíti ezt a hierarchiát, ez a rendszer habitusunkká vált.¹⁵⁸

Bourdieu teóriája kapcsán úgy gondolom, számos ponton komoly kritikát lehet megfogalmazni. Nem gondolom azonban, hogy ez a példákra és az alapvető hierarchikus rendről alkotott véleményére különösebben vonatkozhat. A nők elnyomása ugyanis olyan kézzelfogható valóság, amelyet csak az nem vesz észre, aki az ilyen tapasztalatokat tudatosan el akarja kerülni. A Bourdieu-kritika véleményem szerint inkább két másik ponton lehet erősebb. Az egyik ilyen az a kérdés, hogy vajon a két nem hierarchikus különbségének megszületése rögzíthető-e valamilyen történelmi pontban vagy korszakban, illetve az, hogy vajon ez a hierarchia

gyakorolnak a mindennapi életre, s az sem kisebb közhely, hogy a nemeket illetően a tömegmédiát erősen tradicionális állásponton van. Erre csak egy szakirodalmi példa: a tömegmédiát szegmensei a nőket „kulturális körünk által felajánlott szerepekben – háziasszonyként, titkárként, ápolónőként, tanítónőként – szokták ábrázolni; a tömegkommunikációs eszközök ritkán jelenítenek meg biokémikusnőket, professzor- vagy üzletasszonyokat” (Elliott Aronson, *Mi a szociálpszichológia?*, In *Társadalmi kommunikáció*, szerk. Béres István-Fehér Katalin, ZSKF, Bp., 2004, 83-91.)

¹⁵⁶ Uo. 92.

¹⁵⁷ Nagyon érdekes, hogy Bourdieu az elnyomó struktúrákról való gondolkodása közepette elfeledkezik a család pozitív vonatkozásairól, holott kétségtelen például, hogy az egyéni kötődés (*individual bonding*) kifejlődése, amely a szerelem képességének nélkülözhetetlen eleme, szintén itt alakul ki a szülői gondoskodás tapasztalata folytán. (ld. erről Eibl-Eibesfeldt, Irenaus, *Human Ethology*, New York, Aldine de Gruyter, 1989, 167-169. – idézi Albert Fruzsina-Dávid Bea, *A barátság szociológiája*, 2007, Századvég, 15.)

¹⁵⁸ Az állam és a családi támogatások rendszeréről ld. *A gyakorlati észjárás* c. könyv *Az állam és a családi állapot* című fejezetét (i.m. 124-126.)

teljesen determinál-e mindannyiunkat. Az első kérdést nevezzük az „eredet” kérdésének, a másodikat a „determináció” kérdésének.

Az eredet kérdése kapcsán elmondható, hogy aligha akad a hallgatók között olyan, aki ne emlékezne az őskorról szóló tanulmányaira. Ott a matriarchális és patriarchális társadalom váltásának okaként legfőképpen azt emlegették, hogy a férfiak fegyverei idővel annyira tökéletesedtek, hogy képesek lettek a nagyobb vadállatok rendszeres elejtésére. Ez a rendszeresség pedig megadta (esetleg visszaadta?) a tekintélyüket a gyűjtögetéssel rendszeres táplálékot tartó asszonyokkal szemben a közösségekben. Akármennyire is meggyőzőnek látszik ez a történelmi teória, tudnunk kell, hogy ez nem más, mint egy interpretáció, amelyet meglehetősen csekély számú lelet támaszt alá.¹⁵⁹ Azonban akárhogy is volt, s erről akármilyen teóriát is állítunk fel, tagadhatatlan: a biológiai különbségeket minden olyan régészeti lelet igazolja, amikor bizonyíthatóan emberi csontvázat ástak ki. A férfiak minden korban fizikailag erősebbek, s ennek folytán a fizikai munkára alkalmasabbak voltak a nőknél, míg a női csontok gyengébbek, törékenyebbek – ez a két tulajdonság ismert biológiai fogalommal szólva: az ember fenotípusának¹⁶⁰ része, genetikai alapon.

Ezt továbbgondolva világos, hogy a férfiaknak nem kellett létrehozniuk az elnyomás nyelvét, hiszen az elnyomás nyelve minden bizonnyal biológiai különbségeinkből adódik – minden bizonnyal nem az tehát az igazság, hogy a szavak rendje létrehozta a dolgok rendjét, hanem az, hogy *a dolgok rendjével együtt alakult ki a szavak rendje*, egymástól elválaszthatatlanul.¹⁶¹

A determináció kapcsán elmondható, hogy a társadalmak történetében számos politikus számos teóriával próbálkozott arra nézvést, hogy igába hajtsa az embereket. A legutóbbi ilyen emberkísérlet, a szocializmus azzal végződött, hogy kiderült: az emberi természettel ellentétben az a teória, amelynek jegyében nem csak a

¹⁵⁹ „Ma már a darwinisták nagyobb része vallja azt, hogy matriarchális fázis nem is volt az emberiség történetében, mindig patriarchátus volt.” (Tóth Péter István humánetológus megjegyzése, amelyet ezúton is köszönök).

¹⁶⁰ A fenotípuson egy élőlény tulajdonságait értjük, amely a genetikai öröklésből és a környezet kölcsönhatásaiból alakul ki.

¹⁶¹ Vö. Lumsden és Wilson elméletével, amely szerint a kulturális evolúció nem követi a biológiai evolúciót, hanem gyakran kölcsönösen hatással vannak egymásra. (Lumsden, Charles-Wilson, Edward, *Genes, Mind and Culture: The Coevolutionary Processes*, 1981, Harvard University Press).

viselkedésünket, de a nyelvünket és a habitusunkat is át akarták alakítani. Ugyanilyen emberkísérletnek tekinthető a középkori Egyház törekvése a saját szenvedélyeit és vonzódásait elimináló hívő ideáltípusának valóságbeli megteremtésére – hiába akarták és tették kötelezővé többször is a katolikus hitet és a hozzá tartozó erkölcsi „dress code”-ot, az emberek döntő többségben nem lettek bigott hívekké.

Ha ezt a gondolatot a családra fordítjuk, elmondható: ha a család pusztá verbális konstrukció volna, nem ragaszkodott volna hozzá az emberiség jelentős része évszázadokon át.¹⁶² Üljön a fején bármiféle állam, mondja azt bármilyen iskola, egyház vagy felmenőik családja. Az embert választásaiban jelentősen befolyásolhatják teóriák, de sohasem mondható el, hogy nem látunk ki ezekből. Egyszerűbben fogalmazva: a szabadság mindig nagyobb a determinációnál.¹⁶³

Mindezeket összegezve úgy gondolom: *a családban élés az ember antropológiai-biológiai sajátossága, nem bármiféle történeti közösség hozta létre a fogalmát, hanem a fogalmak megalkotása előtt már létező forma volt.* A családban élés formái és hierarchikus viszonyai változhatnak, és változásuk/bővülésük üdvös is. Azonban lehetetlennek látszik az, hogy a nem-hierarchiák biológiai alapon fennálló rendszere gyökeresen megváltozzék, mivel a biológiai alapjaink annyira alapvetőek, hogy ezeken lehetetlen változtatni.¹⁶⁴ Egyszerűbben fogalmazva: ezek az

alapok azok a szemek, amelyeken át nézünk a világra, s ha nincs szemünk, nem látunk...

Bourdieu teóriáit a gyakorlati tudományos vizsgálati területekre átfordítva úgy gondolom, még problematikusságai ellenére is számos lehetőséget rejtenek kutatási témákat illetően. A magyar szociológusok Bourdieu hatására megvizsgálhatják azokat a család- és nemképzeteket, amelyeket a magyar családok, a magyar iskolarendszer, a magyar egyházak és a magyar állam létrehoz és létrehozott más korszakaiban. Vizsgálható, hogy ezek mennyire találkoznak a magyar emberek családról és nemekről alkotott mindenkori képzeivel – utóbbiról számos kutatás áll rendelkezésre. Az irodalomtörténészek ebben azzal nyújthatnak segítséget, hogy felhívják a figyelmet az ezekről szóló művekre, de egyben szakítva a sajnos még mindig gyakori „irodalmi valóságtükrözés”-teóriával, hangsúlyozzák ezek fikciós voltát és beszélői nézőpontokhoz kötöttségét, amely beszélői nézőpontokat szintén több szociológiai kontextus is meghatároz.

A család- és nemfogalmak történeti vizsgálatával a kutatás hozzájárulhat a modernebb család- és nemfogalmak kialakulásához, és ezzel enyhítheti az alapvető biológiai sajátosságokból adódó elnyomó rendszert.

Irodalomjegyzék

Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához, In *A kultúra szociológiája*, szerk. Wessely Anna, 2003, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 174-185.

Albert Fruzsina-Dávid Bea, *A barátság szociológiája*, 2007, Századvég, 15.

Bourdieu, Pierre (2002) *A gyakorlati észjárás: Az állam és a családi állapot* c. fejezet (i.m. 124-126.)

¹⁶² A családhoz való ragaszkodás pedig minden bizonnyal nem elsősorban anyagi természetű. Alan MacFarlane *Az individualizmus eredete* c. könyvében leírja, hogy már a 14. században a férfiak és a nők jelentős része tudatosan kívárta a házassággal a szülők idős korát vagy halálát, hogy szabadabban választhasson – azaz a szerelmi házasság, vagy még tágabban az érzelmek alapján történő választás nem modern fejlemény. (MacFarlane könyve magyarul: Bp., Osiris, 1995.) Sőt: vannak olyan családtörténészek, pl. S. M. Cooper, akik azt mondják, hogy a „legfelső, a társadalmat uraló és irányító rétegeken kívül mindig is az érzelmi választás volt a párválasztás döntő módja” (idézi Tóth Péter István, *Bevezetés a családi kommunikációba*, 2006, ZSKF, 11.)

¹⁶³ Kiemelendő, hogy Bourdieu nézeteit kritizálva a már hivatkozott Wehler is hasonló következtetésre jut: „Az egyének azonban mégsem teljes mértékig társadalmilag meghatározottak. (...) Ha Parsonsnek szemére vetették, hogy ragaszkodik a „túlszocializált egyéniség” ideáltípusához, akkor Bourdieu-vel szemben a „túlstrukturált egyéniség” vádját lehetne megfogalmazni” (i.m. 263-264.)

¹⁶⁴ Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a nők elnyomásával bárki is egyetérthet. Aki a nők elnyomását ezzel magyarázza, az az evolúciós pszichológia által gyakran emlegetett *naturalista téveszmébe* nagyon hasonló gondolkodás áldozata. A naturalista téveszme az evolúciós megközelítés révén felmenti a

társadalomra veszélyesnek ítélt viselkedések java részét azon az alapon, hogy azok „természetesek”, azaz a (természetes vagy szexuális) szelekció következményei. Ugyanígy nem lehet egyetérteni a *genetikai téveszmével*, amely szerint az evolválódott tulajdonságok inflexibilisek, azaz merevek, változásképtelenek. (A téveszméről ld. pl. Gaulin, S.J.C. & McBurney, D.H., *Evolutionary Psychology*. 2004, Upper Saddle River, NJ. Pearson-Prentice Hall.)

Eibl-Eibesfeldt, Irenaus, *Human Ethology*, New York, Aldine de Gruyter, 1989, 167-169

Elliott Aronson, *Mi a szociálpszichológia?*, In *Társadalmi kommunikáció*, szerk. Béres István-Fehér Katalin, ZSKF, Bp., 2004, 83-91.

Gaulin, S.J.C. & McBurney, D.H., *Evolutionary Psychology*. 2004, Upper Saddle River, NJ. Pearson-Prentice Hall

Hans-Ulrich Wehler, *Az életmű magja*, Korall, 2001. tavasz-nyár, 247-265. internetes cím: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00003/pdf/huwehler.pdf> (A letöltés ideje: 2007. november 18.)

La domination masculine, Paris, Le Seuil, 1998. Magyarul: *Férfiuralom*, 2000, Napvilág Kiadó, fordította N. Kiss Zsuzsa.

Lumsden, Charles-Wilson, Edward, *Genes, Mind and Culture: The Coevolutionary Processes*, 1981, Harvard University Press

MacFarlane könyve magyarul: Bp., Osiris, 1995

Pokol Béla, *Pierre Bourdieu szellemi fejlődése*, in *Elméleti szociológia* 1995/1., internetes cím: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/szocio/bourszel.hun> (letöltés ideje: 2007. november 18.)

Tóth Péter István, *Az ember társas magatartásának eredete*, in *Társadalom és kultúra, A Kommunikáció- és Művelődéstudományi Intézet tanulmánykötete*, 2006, ZSKF, 229-230.

Tóth Péter István, *Bevezetés a családi kommunikációba*, 2006, ZSKF, 11

Walter Ch. Zimmerli, *Minek még filozófiatörténet?*, internetes cím: <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00002/9846walt.html>, letöltés ideje: 2007. november 18.